

Atatürk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Din Felsefesi ve Mantık Anabilim Dalı

Fahrettin KORKMAZ

GAZÂLÎ'DE DEVLET FELSEFESİ

Doktora Tezi

Tez Yöneticisi

Prof.Dr.M.Naci BOLAY

Erzurum- 1991

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1

GAZÂLİ'NİN HAYATI, ÇEVRESİ VE İLMİ ŞAHSİYETİ

A- GAZÂLİ'NİN HAYATI.....	1
B- GAZÂLİ'NİN ÇEVRESİ.....	7
C- GAZÂLİ'NİN İLMİ ŞAHSİYETİ.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ'YE GÖRE DEVLET, SİYÂSET VE BUNLARIN DİNLE OLAN MÜNASEBETİ

I- DEVLET MEFHUMU VE GAZÂLİ

A- GENEL OLARAK DEVLET.....	19
B-DEVLETİN MENŞEİNİ İZAH EDEN UMUMİ NAZARİYELER	21
1- Aile nazariyesi.....	21
2- Kuvvet ve mücadele nazariyesi.....	23
3- Biyolojik nazariye.....	24
4- İktisadî nazariye.....	26
5- İctimaî mukavele nazariyesi.....	28
C- GAZÂLİ'YE GÖRE DEVLETİN MENŞEİ	32

II- GAZÂLİ'YE GÖRE SİYASET

A- GAZÂLİ SİYASETİNİN OTURDUĞU TEMELLER.....	38
B- GAZÂLİ SİYASETİNDE UZLET.....	43
C- İNSANI MUTLULUĞA ERDİREN FAZİLETLER.....	47
1- Allah'a itaat.....	47

2- Yasaklara (haramlara) riayet.....	53
3- Ahlâkî kaideleri tatbik etmek.....	55
a- Siyâsî ahlâk.....	55
b- Zühd:.....	59
c- Vera'	59
d- Sabır.....	60
e- Tevekkül.....	60
f- Muhabetullah.....	61
D- GAZÂLİYE GÖRE SİYASETİN KISIMLARI.....	62
E- GAZÂLİYE GÖRE SİYASET VE İLİM ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	65
F-İDARE EDEN İLE İDARE EDİLENLER ARASINDAKİ MÜNASEBETLER.....	69
1- İdareci ile halk arasındaki ilişkiler.....	69
2- İdareci ile alimler arasındaki münasebetler.....	73
G- GAZÂLİ'NİN TÜRKLER HAKKINDAKİ KANAATİ.....	78
III- GAZÂLİ'NİN DEVLET ANLAYIŞINDA DİNİN YERİ	
A- DİN-DEVLET İLİŞKİSİ.....	80
B- ANAYASA KAİDELERİ.....	82
1- Sabit anayasa kaideleri.....	82
2- Sabit olmayan anayasa kaideleri.....	86
a- İctihad ve rey'e dayanan kaideler.....	86

b- Sahabe kavline dayanan kaideler.....	87
c- istihsana dayanan kaideler.....	87
d- Mesalih-i mürseleye dayanan kaideler.....	89

İKİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ'YE GÖRE DEVLET MÜESSESELERİ

I- DEVLET BAŞKANLIĞI

A- DEVLET BAŞKANININ LÜZUMU.....	97
B- DEVLET BAŞKANININ TAYİNİ.....	101
1- Nassa dayanan tayin usulü.....	102
2- Seçim veya veliahtlık yoluyla tayin usulü.....	103
C- DEVLET BAŞKANINI GÖREVLERİ.....	115
1- İdareci olmanın gerektirdiği görevler.....	115
a- İlmî görevleri.....	115
b- Amelî görevleri.....	119
2- Devlet başkanı olmanın icab ettirdiği görevler.....	127
a- Adaletin hakim kılınması.....	128
b- Dinin korunması.....	131
c- Ordu teşkil etmesi ve savaş esnasındaki tasarrufları.....	134
d- Gelir ve gider bütçelerinin tanzimi.....	142

ÖNSÖZ

Gazâlî'den önce ve sonra, devlet teşkilâtı ve idaresi üzerinde direk veya endirekt bir hayli çalışmaların yapıldığı vaktadır. Ancak, yaşadığı dönemin acil çözüm bekleyen problemlerin yoğunluğu, Gazâlî'yi bir siyâset teorisyeni olma yanında, problemlere çareler bulabilen pratisyen bir siyâsetçi olma vasfını da kazandırmıştır. Teknik değişiklikler bir yana bırakılırsa, insan tabiatının pek fazla değişikliğe uğramadığı, Gazâlî dönemindeki ferdi ve ictimâî problemlerin günümüze kadar süregeldiği ve bundan sonraki toplumlara da intikal edeceği muhakkaktır. Çok yönlü bir ilmî şahsiyete sahip olan Gazâlî'nin "devlet felsefesi" anlayışını tez konusu olarak seçmiş bulunuyoruz. Bunun sebebi ise, günümüzde ve gelecekte vukuu muhtemel olan, ama daha ziyade siyâsi problemlere bir hal çaresi aramak ve bulmağa çalışmaktan ibarettir. Filhâkika Gazâlî'nin politikası üzerine, H. Laoust tarafından "LA POLITIQUE DE ĞAZALÎ" adlı bir çalışmayapılmış ise de, onunki ile bizim çalışmamız arasında, hem muhteva hem de gaye itibarıyla hatırı sayılır bir takım farklar vardır. Bu çalışmada, Gazâlî'nin siyasi görüşlerinin tamamı ele alınmadığı gibi, Gazâlî hakkında müslüman araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalara da yer verilmemiştir. Bizce, daha da önemlisi, ilim adamında bulunması gereken tarafsızlığını, bazı durumlarda muhafaza edememiş olmasıdır. Bu konuda, H. Laoust'un bu çalışmasından başka, yurt içinde ve yurt dışında yapılmış bir hayli araştırma mevcuttur. Ancak biz bunlardan, Gazâlî'nin felsefesine ilişkin olmaları sebebiyle, özellikle, Zeki Mübarek'in "el-Ahlâk i'nde'l-Gazâlî", İ. Agah Çubukçu'nun "Gazâlî ve Kelâm Felsefesi" ve Sabri Orman'ın "Gazâlî'nin İktisâd Felsefesi" isimli çalışmalarını zikretmeden geçemeyeceğiz.

Sahasında, Türkiye'de yapılan ilk araştırma olduğunu söyleyebileceğimiz bu çalışmamız, giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Gazâlî'nin hayatı, yetiştiği çevre ve ilmi şahsiyeti başlıkları altında ele alınan konular, giriş kısmını meydana getirmektedir. Bu kısımda onun ilmi şahsiyetini hazırlayan hocaları, eğitim ve öğretim kurumları ile az da olsa idarecilerle olan münasebetlerine yer verilmiştir.

Birinci bölümde: Devlet mefhumu, devletin menşei hakkındaki nazariyeler, bu menşe hakkında Gazâlî'nin görüşü, Gazâlî politikasının oturduğu temeller, uzlet mefkuresi, insanı mutluluğa götüren faziletler, ahlâki kaideler, siyâsetin kısımları, siyâset ve ilim, idare eden ve edilenler arasındaki münasebetler ve Gazâlî'nin Türkler hakkındaki görüş ve kanaatleri işlenmiştir. Ayrıca bu bölümde, din-devletilişkisi, anayasa kaideleri de detaylı bir biçimde incelenmiştir.

İkinci bölümde: Gazâlî'ye göre, devlet müesseseleri ele alınmış ve devlet başkanlığı, devlet başkanının lüzumu, tayini ve görevleri, vezirlik müessesesi, bu müessesenin lüzumu, bu makama gelecek zatta bulunması gereken özellikleri, hakları ve görevleri, kâtipler, hisbe teşkilâtı ve muhtesiblerle alâkalı kısımlar kapsamlı bir şekilde tetkik edilmiş ve bu çalışma bir değerlendirme ile sonuçlandırılmıştır.

Bu çalışmada konuşulan yazı dili kullanıldığından, transkripsiyona ihtiyaç görülmemiştir.

Biz bu çalışmanın hatasız, kusursuz, fevkâlede bir eser olduğunu iddia etmiyoruz, edemeyiz. Ancak hüsnüniyetle, sayu gayretle, elimizden geleni ortaya koymaya çalıştık. Temennimiz o dur ki, bu sahanın mütehassısları tarafından yapılacak ilmî tenkidler, hatalarımızın asgariye inmesine vesile olacaktır.

Çalışmamız esnasında, yakın alâka ve yardımlarını esirgemeyen, ilmî dikkat ve tecrübelerinden son derece faydalandığım muhterem hocam Prof. Dr. M. Naci Bolay'a, ayrıca gerek bilgilerinden ve gerekse kitaplarından istifade ettiğim diğer hoca ve arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tan.

KISALTMALAR

a.g.	: Adı geçen
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.mak.	: Adı geçen makale
b.	: Bin, İbn
Bkz.	: Bakınız
b.y.	: Baskı yeri
b.s.	: Baskı yeri
b.t.	: Baskı tarihi
c.	: Cilt
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Milâdi
mad.	: Maddesi
M.Ö.	: Milâddan Önce
Nşr.	: Neşreden (ler)
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi Vesellem
Tah.	: Tahkik (eden-edenler)
Trc.	: Terceme eden
tsz.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı

GİRİŞ

GAZÂLÎ'NİN HAYATI, ÇEVRESİ VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

A- GAZÂLÎ'NİN HAYATI:

İmamü'l-Celîl, Huccetü'l-İslâm ve Zeynü'd-din¹ gibi ünvanlarla adlandırılan Gazâlî'nin asıl adı, Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî olup, H. 450/M.1058'de Horasan'ın Tûs Vilayetinin Taberân² köyünde doğmuştur. Gazâlî³, Nizâmu'l-Mülk'ün doğumundan kırk beş yıl sonra dünyaya gelmiş olup, 55 yıllık verimli ömrünü 505/1111'de ikmal etmiştir. Uzun sayılmayacak ömrü boyunca, ilmî ve siyasi düşünce üzerindeki etkisiyle büyük isim yapan Gazâlî'nin şöhreti, dünyada pek az kimseye nasib olmuştur⁴.

Rivayete göre Gazâlî, fakir ve aynı zamanda kültürlü olmayan bir ailenin çocuğudur. Babası Muhammed, eğirdiği yünleri dükkanında

¹ Bu lâkablar, sırasıyla "Büyük Reis", "İslâm'ın Delili", "İmanın Süsü" anlamlarına gelmektedir.

² Numanî, Şibli, Bütün Cepheleriyle Gazâlî, Trc. Yusuf Karaca, s.12.

³ Gazâlî: Gazâlî kelimesinin kökü ve okunuşu hakkında iki görüş ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi, Gazâlî'nin baba mesleğine nisbetle Gazzâlî (yün eğirici, iplikçi), diğeri de doğduğu "Gazale" köyüne nisbetle Gazâlî'dir. Biz bunlardan ikincisini tercih etmiş bulunuyoruz.

⁴ Subkî, Tacü'd-Din, Tabakâtu's-Şâfiyye, IV. 88; Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin XI. 266; Hanbelî, Ebu'l-Fellâh-Abdu'l-Hayy, İbnu'l-İmâd, IV, 10 vd.; Samî, Şemseddin, Kâmûsu'l - A'lâm, V. 3277 vd.; Encyclopaedia of Islâm (New edition), II. 1038 vd., Zirikli, el-A'lâm, V. 310.

satarak geçimini sağlayan esnaftan bir kimse idi. Gençliğinde okuyup alim olamadığına çok üzülen bu zat, ilim ve irfanın değerini takdir ederdi. Bundan dolayı oğulları olan Ahmed ile Muhammed'i ilim sahibi yapmak isterdi. Bu zat, imkânlar ölçüsünde tekke ve medreselerdeki ilmi ve tasavvufî toplantılara iştirak eder, anlatılanları büyük bir alâka ile dinlerdi. Çocuklarının da, sohbetlerine iştirâk ettiği alimler gibi olmasını isterdi. Nitekimbaba Gazâlî'nin bu temennileri tahakkuk etmiş, Gazâlî ilim dünyasında lâayık olduğu yeri almıştır.

Ergenlik çağına gelmeden babasını kaybeden Gazâlî, Tûs'ta (Meşhed) Ahmed b. Muhammed er-Rezekânî'den bazı temel ilimlerin yanında fıkıh tahsilinde de bulundu⁵. Daha sonra Cürcan'a giderek İmam Ebû Nasr el İsmâilî'ye intisab etti. Bu zattan bir müddet ilim tahsilinde bulunduktan sonra, memleketi olan Tûs'a döndü.

Gazâlî , Cürcan'dan Tûs'a giderken, ilmi şahsiyetinin oluşmasında önemli rol oynayan bir vakıayı şöyle anlatmaktadır. *"Bu yolculuk esnasında eşkiyanın baskınuna uğradık. Eşkiyalar kafilemizi tesirsiz hale getirerek tüm eşlarımızı gasbettiler. Gasb edilenler arasında benim yıllarca uğraşp biriktirdiğim ve hocamın ders takrirleri neticesinde tuttuğum ders notlarım (ta'likât) da vardı. Notlarımın gasb edilmesine çok üzöldüğömden, koşarak eşkiyaların reisine vardım ve notlarımın geri verilmesini istedim. Bunun üzerine eşkiyanın başı "* Bu notlar nedir?" diye sordu. Cevaben *"Tedrisat döneminde hocamdan dinlediğim ve tuttuğum ilmi notlardır. Bunları teminetmek için memleketimden Cürcan'a gittim ve çok emek harcadım"* deyince, eşkiyanın başı gülerek *"Sen nasıl olurda ilim tahsil ettiğini iddia edebilirsin? Baksana defterlerin, notların elinden alınunca ilimsiz irfansız kaldın!"* diyerek

⁵ Samî, Şemseddin, Kâmûsu'l-A'lâm, V. 3277vd.; Vecdî, Muhammed Ferîd, Dairetü Meâ'rîfî'l-Karnî'l-İşrîn, VII, 65vd.; Laoust, Henri, La Politique de Gazâlî, s. 25.; Hanbelî, Ebu'l-Fellâh-Abdu'l-Hayy İbnu'l-İmâd, IV, 10 vd.

alaylı bir şekilde cevap verdi. Daha sonra tüm evrakın iade edildi⁶.

Gazâli, eşkıya liderinin verdiği bu cevabı bir ikâz ve irşâd kabul ederek, sözkonusu notlarını, ayrıca üç yıl emek vererek ezberledi.

Tûs'dan Nişabur'a geçen Gazâli, burada Nizamiye Medresesi⁷ baş müderrisi İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (V.478/1085^β)'den akaid,

⁶ Vecdî, Muhammed Ferîd, Dairetü Me'ârifî'l-Karnî'l-'İşrîn VII, 66 vd.; Samî, Şemseddin, Kâmûsu'l-A'lâm, V, 3277 vd.; Laoust, Henri, La Politique de Gazâli, s.26., Zebîdî, Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî, İthâfu's-Sa'âdeti'l-Müttekîn bi-Şerhi Esrârî İhyâ'i 'Ulûmi'd-Dîn, s. 7; Serdaroğlu, İhya Tercemesi ,Giriş, s.12 ; Orman, Sabri, Gazâli'nin İktisat Felsefesi, s.48.

⁷ Nizamiye Medresesi: Nizamü'l-Mülk tarafından kurulan medreselere verilen addır.

Nizamü'l-Mülk (Hoca Kıvâmü'd-Din Ebû Ali Hüseyin b. Ali) ise, İran Selçuklularından Alparslan ve oğlu Melikşah'ın veziri olup, Tûs civarında Râdegân nahiyesinde H.408 tarihinde dünyaya gelmiş; fıkıh, hadis gibi ilimleri tahsilden sonra Belh hakimi Ali b. Şâdân'ın kâtiplik hizmetlerinde bulunmuş, sonra da Davud b. Mikâil Selçukî'nin uhdesinde çalışmıştır. Mikâil Selçukî, Onun akıl, tedbir ve hizmetinden çok memnun kaldığından onu, oğlu Alparslan'a tavsiye etmiştir. Alparslan'la birlikte tam 20 yıl çalışmış, Onun ölümünden sonra Melikşah'ın saltanat makamına çıkmasına katkıda bulunmuş, devlet işleri tamamen Nizâmü'l-Mülk'ün görüşleri istikâmetinde idare edilmiş ve Selçuklular'ın en parlak devri olmuştur. En büyük işlerinden biri, her türlü ilimlerin tedris edildiği nizamiye medreseleridir. 96 yaşında derviş kılıklı bir bâtnî tarafından öldürülmüştür.

⁸ Cüveynî: Ebu'l-Meâlî Ziyâeddin Abdu'l-Melik bin Abdullah el- Cüveynî'ye doğum yeri olan Horasan'da Nişabur ile Bestan arasındaki Cüveyn adlı yere izafetle Cüveynî denilmiştir. Babasından ilim öğrenmiş, vefatından sonra da yerine müderris olmuştur. Cüveynî Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk'ün Eş'ariler karşısındaki sert tutumu üzerine el-Kuşeyrî ile birlikte memleketini terk ederek Hicaz'a gitmiş, Mekke ve Medine'de 4 sene ders okumuş ve okutmuştur. Bu faaliyetlerinden ötürü kendisi, İmamü'l-Haremeyn olarak anılmıştır. Bilâhere Selçuklu vezirlerinden Nizamü'l-Mülk'ün Eş'arilere karşı başlattığı yumuşak tutumdan dolayı tekrar Nişabur'a dönmüş ve Nizamü'l-Mülk'ün (Bağdat'takinden ayrı) bu yerde kendi adıyla kurduğu medresede ders okutmağa başlamıştır. Kendisine müderrislikle birlikte fetva, vaz, hitabet ve evkâf idareciliği görevleri de verilmiş, bu görevleri 30 yıl müddetle ifâ etmiştir. 478 tarihinde 59 yaşında Nişabur'da vefat etmiştir. Başlıca eserleri: Nihâyetü'l-Matlab fi Dirayeti'l-Mezheb, Eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn, El-Burhân fi Usûli'd-Dîn... vs. dir.

kelâm, tefsir, hadis, cedel , mantık, felsefe, hendese ve riyâziyât gibi yüksek ilimleri okuyarak icâzet almıştır⁹.

Gazâlî bu ilimleri sadece öğrenmekle kalmamış, terimlerin derinliklerine nufuz ederek, muarızlarıyla mücadele gücünü de elde etmiştir. Devrinin en ileri nazariyatçısı durumuna gelen Gazâlî, hocasının sağlığında onun kürsüsüne çıkarak ders vermiş ve kitaplar yazmıştır¹⁰. Hocasının vefatı üzerine Gazâlî, gerek ilmin ve gerekse ilim adamlarının koruyucusu olan büyük devlet adamı Nizamü'l-Mülk'le yakınlık kurmuş ve onun nezdinde önemli bir mevki almıştır.

Gazâlî, yıllarca Nizamü'l-Mülk'ün ilmî ve hukukî işlerinde müşavirlik yapmış, devletin idarî ve siyasi politikalarına yön vermiştir. Bilâhere Gazâlî, Nizamü'l-Mülk tarafından, hocasıel-Cüveynî'nin yerine Nizamiye Medresesi baş müderrisliğine tayin edildi¹¹.

Gazâlî'nin kâmil manada ilmî verimliliği, Nizamiye Medresesine intisabından sonra başlar. Meselâ., Kitâbu'l-Basit fil furu', Kitâbu'l Vasit ve bu eserin hulasası mahhiyetinde olan el-veciz, el-Munkız, Mihakku'n-Nazar, Miyâru'l İlim, el-Muztazhirî ve Hucetü'l Hak gibi eserlerin bu dönemlerde, yani Nizamiye'ye intisabından sonra telif

⁹ Zamanında hikmet dersleri içinde okutulan ilimler arasında: Tıp, jeoloji, zooloji, botanik, fizik, kimya, matematik, cebir, geometri, kozmografya gibi ilimler mevcuttu.

¹⁰ Gazâlî, el-Munkız Trc. Ahmet Suphi Furat, s.21.; Halikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Vefeyâtü'l-A'yan, I, 80 vd.; Hanbelî, Ebu'l Fellâh, 'Abdü'l-Hayy İbnü'l-'İmâd IV, 10 vd., Subkî, Tacu'd-Din, Tabakatu's-Şafiiyye IV. 28 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.25 vd., Samî, Şemseddin, K. el-A'lâm, V, 3277 vd.; Encyclopaedia of Islam (New edition) II, 103 vd.

¹¹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 27, vd. Vecdî, Muhammed Ferid, Dâretü'l Mearif VII, 65vd.; Kehhale, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin XI, 266vd.; Serdaroğlu İhya Tercemesi, Giriş, 18.; Şirvanî, Harun Han., İslâm'da Devlet İdaresi, Trc. Kemal Kuşçu, s. 166, Fırat, el-Munkız Tercemesi Giriş, s. 22-23.

edildiği görülür ¹².

İlmî telifleri yanında Gazâlî, Fâtimiler tarafından desteklenen Hasan Sabbah ¹³'in düşünceleri başta olmak üzere, zamanındaki çeşitli sapık akımlarla mücadele etmeyi de asla ihmal etmemiştir. Nitekim "*el-Muztazhiriyye*" diğer adıyla "*Fedâihu'l-Batıniyye ve Fezailu'l- Muztazhiriyye*" isimli eserini, Bâtinîleri red sadedinde yazmıştır ¹⁴.

Bâtinîler'in ve Haçlıların dış dünyada ortaya çıkardıkları huzursuzluklar, Gazâlî'nin iç dünyasının tadını da kaçırmıştır. Fitrî merakı ve kendi ifadesiyle "olayların hakikatlerini anlamaya olan susamışlığı" onu yaşadığı yöredeki her türlü dinî ve fikrî akımlarla karşı karşıya getirmiştir. Hakikati bildiklerini söyleyenlerin çokluğu, onu doğru bilginin kustasını bulmaya yöneltmiştir.

Gazâlî, Allah'ın birliğine ve Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve Resulü olduğuna ve ahiret hayatının varlığına inandığı gibi, bu inancı en iyi uygulayan taifeyi tesbit için çaba gayret etmiştir. Neticede Allah'ın varlığının akıl yoluyla bilinebileceği gibi, nakil yoluyla da bilinebileceğini belirtmiştir.

¹² Serdaroğlu, a.g.e., I, 20; Şirvânî. a.g.e., s.166; Furat, a.g.e., Giriş, s.24, Hanbelî, Ebu'l-Fellah Abdul-Hayy İbnu'l-İmâd, IV., s.10 vd., Sâmî Şemseddin, K. el-A'lâm, V, 3277 vd., Vecdî, Muhammed Ferîd, Dairetü'l Mea'rifi'l Karnî'l İşrin, VII, 65 vd.

¹³ Hasan Sabbah (Öl. 518/1124): İsmâ Aşeriyye taraftarıdır. Mısır'a vardktan sonra İsmâliyye Mezhebine iyice bağlandı. Tarihte "Da'vetül Cedîde diye bilinen hareketi başlatan odur. Hasan Sabbah'ın kurduğu bu mezhebe "Haşşâşiyye" de denilir. 654 yılında Hülâgü tarafından bunların faaliyetlerine son verilmiştir. (Bkz., İbnu'l-Esir, el-Kâmil , IX, s.448; Çubukçu, Gazâlî ve Batnîlik, s. 39 vd.)

¹⁴ Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, II, 32; Yaltkaya, Fatimiler ve Hasan Sabbah, Dârü'l-Funûn İlähiyat Fakültesi Mecmuası, Sy, IV, 20 vd.

Gazâlî, Nizamiye Medresesi'ndeiken, içinde bulunduğu bir takım şüphelerin etkisinde kalarak, dünya arzularının cazibesi ile, ahiret düşünceleri arasında, kararsızlık içinde kalmıştır. Daha Nîşabur'da iken başlayan bu tereddütler, gittikçe biraz daha gelişmiş; malını ve makamını Bağdat'ta bırakarak hacca gitmek üzere oradan ayrılmıştır¹⁵.

Makam ve mevkinin terkinde Gazâlî'nin, giriştiği nefis mücadelesinin rolü inkâr edilemez. Bunun yanında yazmayı tasarladığı İhya'sı için huzur ve sukûn aradığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu eserin kaleme alınması için Bağdat hiçte uygun bir zemin değildi. Bu havalide Batıniler azgınlıklarını artırmış, sünî alim ve liderlere karşı suikastler tertiplemeye koyulmuşlardı. Bu tertiplerden olarak, büyük vezir Nizâmü'l-Mülk katledilmiş, müteakiben 33 (35) gün sonrada Selçuklu Sultanı Melikşah yine, aynı menfur cinayetlere kurban gitmiştir. Böyle bir siyasî atmosferde eser yazmak, Gazâlî tarafından uygun bulunmadığından, Bağdat'ı terk etmeyi zarurî görmüştür. Gazâlî, Şam'a varmadan Kudüs'e uğramış ve Hz. İbrahim'in kabrini ziyaret ettikten sonra, ilerde de işaret edileceği gibi, devlet başkanlarına karşı daha rahat konuşabilmek için şu üç hususu prensip haline getirmiştir¹⁶.

1- Sultan¹⁷ların yanına gitmemek

¹⁵ Encyclopaedia of Islâm (New Edition), II, 1038 vd.; Vecdî, Muhammed Ferid., Dairatü Mearifi'l Karnî'l-'İşrin VII, 65vd.; Hanbelî, Ebu'l-Fellah, Abdu'l-Hayy İbnu'l-'Imad, IV, 10 vd.; Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin XI. 266 vd; Fırat, el-Munkız Tercemesi, Giriş s. 24,25,72.; Çubukçu, Türk Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler., s.114,115.; Şirvanî, İslâm'da Devlet İdaresi s.166., Serdaroğlu; İhya Tercemesi , Giriş., s.23.

¹⁶ Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin XI. 266; Çubukçu İ. Agah, Türk-İslâm Kültürü Üzerine Araştırmalar ve Görüşler., s. 115.; Yalkaya Şerafettin, Sencer ve Gazâlî, Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Dergisi., I., Giriş, 14.

¹⁷ Bu çalışmada Sultan, Melik, Emir, Halife ve imam devlet başkanı anlamında kullanılmıştır.

- 2- Münazara ve tartışma yapmamak
- 3- Sultanlardan para almamak

11 yıl müddetle Suriye'de, Hicaz'da, Kudüs'te dolaşan Gazâlî, Şam Emeviyye camiinde İhya adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserin yazılışı h. 499(M.1105) yılına kadar sürmüştür. Hac vazifesini ifa eden Gazâlî, ailesinin daveti üzerine memleketine dönmüştür¹⁸. Bilâhere Gazâlî tekrar Bağdat'a gelmiş ve Şam'da yazdığı İhyası'nı bir müddet burada okutmuştur. Bağdat'dan Tûs'a dönen Gazâlî, evinin bitişiğinde bir tekke ve bir medrese yaptırmış, tasavvufî hayatla birlikte yüksek derecede dersler okutmuştur¹⁹. Selçuklu vezirliğine getirilen Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Fahu'l Mülk, Gazâlî'yi, yeniden Nizamiye Medresesine tayin etmiş ise de, burada fazla kalmayarak Tûs'a dönmüştür. Gazâlî, burada 14 Cemâziyel ahır 505/1111'de vefat etmiştir²⁰.

B- GAZÂLÎ'NİN ÇEVRESİ:

Gazâlî, O günkü, İslâm dünyasının merkezi sayılan çeşitlisiyasî ve dinî ihtilâfların revacta bulunduğu ve aynı zamanda Selçukluların hükümran olduğu bir çevrede yaşamıştır. Hz. Peygamber (S.A.V.)'in vefatından sonra başlayan siyasî ihtilâflar, bu dönemde de yayılarak devam etmiştir. Bu devirde İslâm alemi küçük emirlik ve beyliklere bölünmüştür. İktidarda bulunan ve sadece nominal varlığı olan Abbasî Halifelerinin güçsüzlüğü, devlette otorite boşluğu doğurmuştur. Gazâlî'nin yaşadığı bu devir Batı Asya tarihinde bir dönüm

¹⁸ Furat. el-Munkız, Giriş, s.74.; Serdaroğlu, İhya, Trc., Giriş, s.14.

¹⁹ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, Min Resâli Hucceti'l-İslâm el-Gazâlî s.84vd.; Vecdî, Muhammed Ferid, Dairatü Merarifi'l Karni'l-'İşrin VII., 66vd.; Sami Şemseddin, K. A'lâm V.,3277 vd.; Hanbeli, Ebu'l-Fellâh Abdu'l-Hayy İbnu'l İmad, IV. 10 vd.

²⁰ es-Subkî, Tabâkât IV, 101 vd.; Furat, el-Munkız Tercemesi, Giriş, 27 vd.; Kehhâle; Ömer Rıza, Mu'cemü'l Müellifin XI. 266 vd.

noktasıdır²¹. Her ne kadar Hz. Peygamber'in varisi olan Halife, hala Bağdat tahtında varlığını gösteriyorsa da, bu taht, Halife Harun ve Memun'un günlerindeki ihtişamına nisbetle şekli bir görünümünden öteye geçmemektedir. Nitekim Gazâlî'nin çağdaşları olan Ebû Ca'fer Kâim bi Emrillah (422/1031-467/1075), Abdullah Ebu'l-Kasım el-Muktedir bi Emrillah (467(1075-487/1094), Ahmet Ebu'l-Abbas el-Mustazhırbillah gibi (487/1094-512/1118) Abbasi halifelerinin, eskilerine oranla siyasî yetersizlikleri, İslâm tarihinde açıkça görülmektedir. Mevcud siyasî çalkantılar, hilâfet merkezi olan Bağdat'ta da hissedilmeye başlamış, mazbut ve seleflerine nisbetle üstün bir şahsiyet olan El-Kâim bile, Büveyhîler'in elinde bir kukla haline gelmiştir.

Bu dönemde, Halifenin nüfuzunun azalmasına mukabil, Selçuklu Sultanlarının nüfuzlarının arttığı görülmektedir. Selçuklu Devletinin kurucusu sayılan Tuğrul Bey (1037-1063) , devrin halifesi el- Kâim bi Emrillah ile iyi geçinmek ve kendi saltanatını halifenin manevi nüfuzuyla takviye etmek istemiş ve H.449/M.1057'de Bağdat'a giderek onun elini öpmüştür ²². Kardeşi İbrahim Yinal'ın (451/1071) çıkardığı isyanı bastırmak üzere, İran'a gitmek zorunda kalan Tuğrul Bey'in yokluğundan yararlanan Besasîrî'yi ²³ alaşağı edip, hapsetmesi ve Tuğrul Bey'in Bağdat'a dönmesi ile halifeyi hapisten çıkarması, Onun ne denli bir siyasî otoriteye sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır²⁴. Tuğrul Bey'in bu otoritesi ona "*Rûknü'd-Din*" ünvanını kazandırmıştır ²⁵. Onun, gün geçtikçe gelişen siyasî nüfuzu, azimli mücadelesi, Büveyhoğullarının da sonunu getirmiştir.

²¹ Şırvanî Terc. s. 167.

²² Köprülüzâde, Mehmed Fuat, Türkiye Tarihi, s. 156 vd.; İbnü'l Vezir, Ebu'l-Fellâh, Şezerât II. 244.

²³ Besasîrî: Fâtımî Şii Liderlerindedir.

²⁴ Ebu'l-Fellâh, a.g.e., III, 287 vd.; Köprülü, a.g.e.159 vd.

²⁵ Köprülü, a.g.e., 161.

Selçukluların Tuğrul Bey'le başlayan yükselişleri (1063-1072) Alparslan ve oğlu Melikşah (1072-1092) dönemlerinde artarak devam etmiştir. Bu sultanlar zamanında Selçukluların hakimiyet alanları Kaşgar'dan Ak denize, Kafkaslar'dan Aral gölüne, Hint Denizi ve Yemen'e kadar yayılmıştır. Selçuklular döneminin en önemli hususiyetlerinden birisi, şüphesiz ki, Nizâmül-Mülk gibi, gerek ilmi ve gerekse siyasi bir dehânın baş vezirliğe getirilmiş olmasıdır²⁶.

Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Melikşâh, gelişmenin ve huzurun teminatı olmuştur. Selçuklular için birinci derecede huzursuzluk kaynağı olan Fâtimilerin, Bağdat'ta ve Kuzey İran'da sürekli olarak mezhep kavgalarını körüklemeleri, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün üstün dehası ve olağan üstü gayretleri neticesinde etkisiz kılınmış ise de; gerek Sultan Melikşah'ın ve gerekse veziri, Nizâmü'l-Mülk'ün söz konusu sapık düşünceli kişiler tarafından öldürülmüş olmaları, sosyal çalkantıların devamına sebep olmuştur²⁷. Bu çalkantılı ortamda, babası Melikşah'ın yerine geçen Berkiyaruk, kardeşi Sultan Sencer'i Horasan valiliğine tayin etmekle gücünü artırmış, gerek dahili (Bâtını²⁸-Fâtimî) ve gerekse harici (Haçlılar)

²⁶ İbn'ül-Esir, el-Kâmil Fi't-Tarih ., VIII., 161 Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi X., Selçuklular Maddesi..

²⁷ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi , II., 150vd.; Yurdaydın, Gazâlî'ye Göre Nazarî ve Tatbiki Siyaset, Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi Sy. III-IV, 31.

²⁸ Bâtınlılık: Hakikâtin ancak masum bir imamın talimiyle öğrenilebileceğini iddia eden ve H. 2. yüzyılda kurulup, teşkilâtlanan bir mezheptir. Fâtimilerin destek ve teşvikleriyle gelişen Bâtınilerin en parlak devri, Fatimî halifesi el-Mustansir zamanında olmuştur. (427-487/1036-1094).

Bâtınileri "Da'vetül Cedide" adıyla yeniden teşkilâtlandıran Hasan Sabbah (Ölm. H.518/ M. 124) Mısır'a giderek H. 471'de Halife el-Mustansir'la görüşmüş ve Batınlılığı yayma hususunda ondan aldığı emirlerle Horasan tarafına dönmüştür.

Bâtınilerin bidayeti Cafer es-Sadık (Öl. H.148/M. 765)'a kadar uzanır. Cafer es-Sadık kendisinden sonra yerine oğlu İsmail'in geçmesini vasiyet etmişti. Fakat kendisi hayatta iken oğlu ölünce, bu vasiyeti Muhammed b. İsmail için yapmıştır. Buna rağmen bazı kimseler İsmail'i imam tanımaya devam ettiler. Muhammed b.

düşmanlarla mücadelesini amansız bir şekilde sürdürmüştür²⁹.

Söz konusu mücadele siyasi platformda sultanlar ve valiler tarafından sürdürülürken, ilmi platformda da en büyük mücadeleyi Gazâlî'nin sürdürdüğü şüphe götürmez bir hakikâttir. Selçuklu Sultan ve vezirlerinin büyük teşvik ve takdirlerine de mazhar olan Gazâlî, Ehl-i Sünnet akidesine uymayan düşünce akımlarını çürüten, seçkin eserler kaleme almıştır³⁰. Bu eserlerin en meşhuru ve en önemlisi el-Muztazhırbillah'a ithafen yazdığı, "*Fedâihu'l-Bâtıniyye ve Fezâilü'l-Muztazhiriyye*"sidir³¹.

Selçuklu Sultanları, Bâtinâ fikirlerin ortadan kaldırılması ve halkın bu ifsattan kurtulabilmesi için, sırf askerî tedbirleri yeterli görmemişlerdir.

İsmailî imam tanıyanlar ise ikiye ayrıldılar. Bunlardan bir kısmı, Muhammed'in öldüğünü kabul ederken, diğer bir kısmı da kabul etmediler. Muhammed'in öldüğünü kabul ederek, imâmetin onun neslinden gizli ve açık imamlara geçeceğini ileri sürenler "*Bâtıniyye*" diye isimlendirildiler. Bâtıniyye, bu fikirlerin gelişmesiyle oluşmuştur. Hasan Sabbah, fasit fikirlerini yaymak için, Şam, El-Cezire, Diyarbakır illerini dolaştıktan sonra Alamût Kalesini zaptetti. Buradan İslâm beledlerine saldırmaya başladı. Kurduğu fedai teşkilâtları sayesinde bir çok Selçuklu devlet büyüğünü öldürttü. Bunlar arasında Sultan Melikşah'ı, Nizâmü'l-Mülk'ü ve Sencer'in Veziri Fahrü'l-Mülk'ü Sayabiliriz. (Bkz. el-Bağdadî, el-Fark Beyne'l-Fırâk s. 169vd ; İbn Nedîm el-Fihrist s. 278 vd.; Nizâmü'l-Mülk, Siyasetname Trc. Nurettin Bayburîlugil, s. 285vd.; Gazâlî, Kavâsimü'l-Bâtıniyye Trc. Ahmet Ateş, S 24vd. Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, II. 5; Kafesoğlu Selçuklu Tarihi, s. 129.; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 227 vd.)

²⁹ İbn Kesir, el-Bidâye, XII., 140.; Köprülü Türkiye Tarihi, s. 164 vd.; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II., 150 vd.

³⁰ Şehristanî, el-Milel ,II, 32 vd.; Kafesoğlu Selçuklu Tarihi, s. 129.; Turan Osman., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 227; Hanbelî, Ebu'l-Fellâh Abdu'l-Hayy İbnu'l-İmad IV., 10 vd. ;Vecdî Ferîd, Dâiretü Meârifü'l-Karnî'l-İşrin VII., 65 vd.

³¹ Munkız, A. suphi Furat, Giriş s. 61-71., Hanbelî, Ebu'l-Fellâh IV ,10 vd.

Bunun yanında, toplumdaki ilmî seviyenin yükseltilmesine büyük önem vermişler, değerli alimler yetiştiren ilmî müesseseler kurmuşlardır.

Abbasilerin Hilâfeti ile Selçukluların saltanatı dönemlerinde yaşayan Gazâlî'nin devrinde Şii, Bâtınî ve Sünniler arasındaki çok yönlü dinî ve siyasî mücadelelerin, sünnî mezhepler arasında da var olduğu bir vakıadır. Hanefiler, Şâfiler, Hanbelilerle Eş'arîle arasındaki tartışmalar, bunun açık bir delilidir.

Şüphesiz ki, Ehli Sünnet arasındaki bu tartışmalar, büyük oranda, sosyal ve siyasî problemlere hiç bir zaman yol açmamıştır. Siyasî otoritesini yitirmiş Abbasî hilâfetine itibar, ilme ve ilim adamlarına hür bir tartışma zemini hazırlayan Selçuklu Sultanları, sadece İslâm içi hür tartışmalara değil, aynı zamanda Hıristiyan ve Yahudiler'e de geniş çapta fikir ve inanç hürriyeti tanımışlardır³². Tuğrul Bey'in Veziri el-Kündürî (v. 456/1064)³³ çok büyük bir ihtimalle Mu'tezilî düşünceyi istilzâm ederek, Eş'arîlere karşı almış olduğu sert tedbirler istisna edilirse, bu devirde hiç bir düşünceye karşı baskı yapılmamıştır. El-Kündürî 'nin bu baskıları, Nizamü'l-Mülk'ün vezâret makamına gelmesiyle de son bulmuştur³⁴. Selçuklular, hür bir ilmî tartışmayı temin maksadıyla medreselerde askerî muhafızlar bulundurmuş, sünnî mezheplerin hepsini aynı çatı altında okutmuşlardır. Bu meyanda, özellikle Sultan Sencer zamanında plânlı

³² Turan, Selçuklular Tarihi, s. 233 vd.; Çubukçu, Gazâlî ve Şüphencilik, s. 5.

³³ el-Kündürî, Ebu Nasr Muhammed b. Mansur, Selçuklu Devletinin İlk veziri olan bu zat, ilmiyle, dirayetiyle, cömertliğiyle tanınan bir kişidir. Tarihçi İbn. Asâkir'e göre Kündürî bir Mutezili ve bir Şii olarak kendisini gösterir. Bazı tarihçilere göre ise, el-Kündürî Şafii düşmanı, Sünnî bir Hanefidir. Bu takdirde Eş'arîlere olan düşmanlığı, Mâturidi mezhebini iltizamından da doğmuş olabilir. (Bkz. İbnü'l-İmâd, Şezarât III. 301vd.; İbnü'l Esir, el Kâmil Fit-Tarih X., 31 vd.; Laoust, H., La Palitique de Gazâlî ., s.27.) İbn Hallikkân Vefâyat V., 138. el-İsfehânî, İmâdu'd-Din Muhammed b. Muhammed b. Hamid, Tarih-i Devlet el-Selçûkî, s. 12 vd.

³⁴ Kafesoğlu, İ.A. X, 400 vd.

ve tertipli münazara meclisleri ihdas edilmiş, yeni fikir ve gerçeklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır³⁵.

İlme ve ilim adamlarına karşı saygılı davranan, hiçbir fedâkârlıktan kaçınmayan Selçuklu Sultanları, tabii olarak, devletin bütünlüğünü, kamu düzenini ve kamu güvenliğini yıkmaya ve bozmaya matuf yıkıcı Bâtîni hareketlere karşı müsamahalı davranmamışlardır. Aslında Selçuklu diyarını içten karıştırmaya çabalayan, Fâtîmî-Bâtîni işbirliğinin, kendi içinde tutarlı olduğu söylenemez. Zira, Fâtîmî halife el-Mustansir'in (Öl. 486/1094) ölümü üzerine, oğulları arasında çıkan taht kavgaları, toplumda çeşitli dinî ve ictimai çalkantıların ortaya çıkmasına neden olmuş, hatta Şii-Bâtîni ittifakını parçalamıştır.

İslâm dünyasının iç alanında bu tür siyasi çalkantılar devam ederken, yine İslâm alemini hedef alan Haçlı seferi de bu dönem büyük önem kazanmıştır. Berkiyaruk (öl. 498 / 1104) döneminde Selçuklu imparatorluğu toplanmaya çalışırken, ilk haçlı orduları Suriye'de görülmüş ve ne yazık ki Haçlılar, gerek Nusayriler'den ve gerekse Bâtînilerden yardım görmüşlerdir³⁶.

Gazâlî'nin, özet olarak sunulan fizikî ve siyasi çevresinin gerçekten çok çalkantılı olduğu, çeşitli mezhep ve akımların çarpıştığı ve ölümle sonuçlanan siyasi hadiselerin cereyan ettiği bir ortam olarak görülmektedir. Gazâlî gibi çok yönlü bir ilmi şahsiyetin ortaya çıkmasında, böyle bir çevrenin önemli payının bulunduğu izahtan varestedir.

C- GAZÂLİ'NİN İLMİ ŞAHSİYETİ:

Şafii ve Eş'ari Potasında yetişen Gazâlî'nin, ilmi şahsiyeti üç safhada teşekkül etmiştir:

³⁵ Bkz. Turan, Selçuklu Tarihi., s. 223.

³⁶ Bkz. İbn Kesir, el-Bidâye XII., 155 vd.; Turan, Selçuklu Tarihi, s. 168 vd.

a- Hayatının ilk dönemlerinde teşekkül eden fikhî şahsiyeti: Bu şahsiyetin oluşumunda en büyük pay, yukarıda sözü edilen Muhammed er-Rezakânî'ye aittir.

b- Kelâm, felsefe, mantık ve cedel gibi ilimlerin oluşturduğu şahsiyeti: Bu şahsiyetin oluşmasında da en büyük pay, şüphesiz ki, yine yukarıda sözü edilen bir diğer hocası İmam'ul Haremeyn el-Cüveynî'nindir ³⁷. Ayrıca el-Cüveynî'nin, Gazâlî'de yüksek seviyede bir hukuk nosyonunun oluşmasında da büyük payı vardır.

c- Tasavvufî şahsiyeti: Bu şahsiyetin meydana gelmesinde en büyük pay, meşhur tasavvuf erbabının eserlerini tetkik etmekle, Gazâlî'nin bizzat kendisine aittir. Nitekim Gazâlî, *"Mezkûr ilimleri tahsil ve tetkik ettikten sonra, bütün gücümle sûfilerin yoluna yöneldim ve yollarının ancak ilim ve amille tamamlandığını anladım. Bu yolun ilim tarafı, bana amel tarafından daha kolay gelmişti. Ebû Talip el-Mekkî (Öl. 388/998)'nin Kut'ul-Kulûbu'nu; el Hâris el-Muhâsibî'nin (Öl. 247/857) kitaplarını; Cüneyd-i Bağdâdî (Öl. 297/909)'nin, eş-Şibli (Öl. 334/945)'nin, Ebû Yezid el-Bıstâmî (Öl. 234/848)'nin ve diğer şeyhlerin sözlerini mütelaa etmekle tasavvuf erbabının ilimlerini tahsile koyuldum."* demektedir ³⁸.

Gazâlî'nin, yaşadığı dönemin kültür akımları arasında Kelamcılar, feylesoflar, sûfiler ve Bâtinîler ağırlıklı olduğundan, tabii ki bilgialış-verişini de bunlarla yapmıştır. Hatta Gazâlî, doğrunun (Hakkın), bu dört sınıf içinde aranabileceğini beyan etmiş³⁹ ve bu görüşten hareketle, söz konusu zümreleri tenkitçi bir ruhla ele almış⁴⁰, kılı kırk yararcasına kritiğe tabi tutmuş ve ömür boyu hakkın ihyasına

³⁷ Laoust, H., La Palitique de Gazâlî, s. 25.

³⁸ el-Munkız (Mecmuâtü'r-Resâil, VII), s. 56 vd.

³⁹ Dünya, Süleyman, Mizânu'l-'Amel, Giriş, s.19 vd.; el-Munkız, (Mecmuatu Resâil, 7) s. 3.

⁴⁰ Bolay, Süleyman Hayri, Aristo Metafiziği ile Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması, s. 3.

çalışmıştır.

Taklidi sevmeyen, cesur, bilgisinden emin, mücadeleci, her konuda tarafsız ve istikrarlı bir çizgi gösteren Gazâlî, ölümünden takriben beş yıl önce kendi ilmî şahsiyetini şöyle özetlemektedir:

"İnsanların muhtelif din ve mezheplerde oluşu, mezhep konusunda ümmetin bir çok fırka ve değişik yollar üzerinde bulunuşu, çok azının kurtula bildiği derin bir deniz manzarası arz eder... Gençliğimin ilk yıllarında, yani buluğ çağımdan beri bu yaşıma kadar (50 yaşın üzerinde) bu engin denizin dalgalarıyla cebelleşiyor; çekinmeden cesur bir şekilde bu denizin derinliklerine dalıyor, her problemi yenmeye her vartadan atlamaya çalışıyor, tüm fraksiyonların inançlarını derinlemesine araştırıyor ve hakkı bulanla, batılda kalanı, sünnete uyanla bidatler içinde bulunanı ayırt etmek için her grubun mezhep gizliliklerini açıklamak istiyordum. Hiçbir Bâtinî'nin hakkını yemiyor, sadece onun iç yüzünü tanımak istiyordum; her Zâhirîye de öyle; sadece onun dış hareketlerinin birikimini öğrenmek istiyordum. Aynı tarzda bir fozofun felsefî düşüncesinin mahiyetine vâkıf olmayı kastediyor; Kelâmcının sadece söz ve mücadelesinin gayesine aşınâ olmaya uğraşıyor, bir Sûfî deki iç temizliğin sırrına muttali olmak için ihtiras gösteriyor, bir Abid (İbadet eden)'in ibadetinin ona ne kazandırdığını, tarassud ediyor ve bir Zındık (Ataist?)'in Allah'ın zat ve sıfatlarını inkâr etme cesaretini nasıl gösterdiğini, zındıklığının sebeplerini araştırıyordum. İşte gerçekleri araştırma konusundaki bu susayış benim ihtiyar ve gayretimle değil, ömrümün ta ilk anlarından itibaren Yüce Allah'ın bana lutfettiği bir fıtrat ve bir alışkanlıktı. Bu tabii özellikler sayesinde, taklid bağı benden çözüldü ve çocukluk döneminden miras olarak ihtikâl eden yetersiz inançlar kırılıp, özelliklerini kaybetti. Neticede aslî fıtrat ile, anne, baba ve hocaları taklid etmek suretiyle elde edilen arzî inançların gerçeklerini araştırmaya; telkinlerle başlayan ve hangisinin hak, hangisinin batıl olduğunda çeşitli tartışmalar bulunan bu taklidleri, birbirinden seçip, ayırmayı arzu ettim. Bu arzumu gerçekleştirmek için kendi kendime:

Benim maksadım, olayların gerçeklerini öğrenmektir. O halde, herşeyden önce, ilmin hakikâtini ve mahiyetini araştırmam lâzım, dedim. Sonra anladım ki kesin bilgi, içinde hiç bir şüphe kalmayacak şekilde bilinen, vehim ve yanlışlık ihtimali varid olmayan ve aynı zamanda kalbin, yanlışlığına kanaat getirmediği bilgidir. Meselâ, ben, 10 sayısının 3 ten büyük olduğunu bildiğim halde, birisi çıkıp da, hayır 3, 10'dan daha büyüktür diye iddia etse ve bu iddiasını da isbatlama sadedinde delil olmak üzere: Bu değnegi, ejderhaya çevireceğim dese ve çevirse; ben de bunu görsem bu sebepten dolayı, bilgimden asla tereddüde kapılmam; sadece, onun bu işi nasıl yaptığına şaşarım. Bildiğim konularda şüpheyeye kapılmaksa, asla! Israrla söylüyorum ve iddia ediyorum ki, bu şekilde bilmediğim, bu anlattığım tarzda, kendisine yakın hasıl etmediğim her bilgi güvenilemeyecek ve emin olunamayacak bir bilgidir. Kendisine güvenilemeyen her bilginin, kesinlik ifade etmediği ortadadır⁴¹.

Gazâlî'nin bu sözlerinden anlaşılıyor ki, onu dünya çapında meşhur kılan iki önemli cephe vardır.

a- Çok değişik görüşlerin ve rijit münakaşaların cereyan ettiği hür bir İslâmî vasatta neşvünema bulması;

b- Yaratılıştaki tefekkür gücü ile basit, bâtil inanç ve duygulardan kurtulma melekesidir.

Gazâlî'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında yaşadığı siyasî ortamın talebe ve hoca olarak çalıştığı Nizamiye Medreselerinin rolü çok büyüktür. Ehl-i Sünnet akidesini korumak ve tervic etmek maksadıyla kurulmuş bulunan bu medreseler adeta devletin resmî politikasını yansıtan kurumlar mahiyetindedir. Özellikle belirtilmesi gerekir ki Gazâlî, bu medreselere resmen hoca olarak tayin edilmiş olmasına rağmen hak bildiği her konuyu; gerek devlet adamlarına ve gerekse

⁴¹ el-Munkız,(Mecmuatu'Resail, 7), s. 24 vd.

devrinin bilginlerine karşı yılmadan müdafaa etmiştir. Nitekim *el-Menhûl min Ta'lık'l-Usul*" adlı eserinin sonuna, İmam-ı Azam'ın görüşleriyle alâkalı bir iki sahifelik ilâvelerde bulunmuştur. Gazâlî'yi çekemeyen muasır alimler, durumu olduğundan da fazla büyüterek, Sultan Sencer'e iletmişler ve hatta Onun dinden çıkan bir fozof ve mecusîlerin görüşlerini paylaşan birisi olarak tanıtmamaya çalışmışlardır. Sencer'de bunun üzerine Gazâlî'nin, huzura getirilmesini istemiştir ⁴².

Sencer'in bu talebi üzerine, Gazâlî'nin yazdığı mektuptan, Gazâlî'ye yakışır mahiyette sarsılmaz bir ilmî şahsiyet ortaya koyduğu görülmektedir. Mektubun özeti şudur ⁴³:

-53 yaşına gelmiş, ilmin derinliklerine dalmış, ilmin en önemlives en girift meseleleriyle iştigal etmiş birşahıs olmam hasebiyle, insanların çoğunun sözlerimi anlayamadığını;

-20 yıl Melikşah zamanında en üst mertebelerde ilmî görevlerde bulunduğunu, Sultanla Halife arasında defalarca elçilik yaptığını 70'den fazla eser telif eden birisi olduğunu;

-Dünyanın her türlü makam ve mertebesini terk ettiğimi, makamı İbrahim'de, herhangi bir sultana gitmemeye, maddî yardım kabul etmemeye, münazarada bulunmamaya ve taassub göstermemeye söz verdiğimi;

-Huzurunuzda gelmeme dair, makamınızdan emir çıkmış bulunuyor. Bu emrin gereği olarak, Meşhed'e kadar geldim. İbrahim (A.S.)'in makamında verdiğim sözü bozmamak için makamınıza gelmiyorum. Sözümü bozmama mazeretimi kabul buyurursanız ne alâ! Şayet hilâfına ikinci bir emir, tarafializdensudur ederse, ben, makamı İbrahim'deki vaadimi bozmuş sayılmam. Zira, ızdırarı durumlarda (irâde

⁴² Bkz. Fezail, s. 31 vd.

⁴³ Tamamı için Bkz. Fezâil, s. 34 vd.

dışı hallerde) sultanın emrine ittiba şarttır.

Anahatları sunulan bu mektuptan etkilenen Sencer'in Gazâli'ye karşı tutumu yumuşamış ve her halûkârda Gazâli'nin Meşhed'den alınarak karargaha getirilmesini ve vicahen dinlenmesini Mu'înu'l-Mülk'den⁴⁴ istemiştir. Ancak Gazâli'nin gelmesini büyük bir sabırsızlıkla bekleyen ve onunla munazara etmek isteyen alimlerde karargahta yerlerini almışlardı. Burada Gazâli'nin ilmî şahsiyetini ortaya koyan bir husus daha vardır ki, o da şudur: Gazâli huzura getirilmeden önce, onunla birlikte Tûs'dan Meşhed'e gelen öğrencileri karargaha gelip; *"Hüccetü'l İslâm'dan ne istiyorsunuz, biz onun talebeleriyiz. Anlayamadığınız bir mesele varsa bize sorun cevaplayalım. Aciz kaldığımız takdirde problemi ona yazar, çözümünü talep ederiz. Kaldı ki sizlerin, onun öğrencileriyle dahi başa çıkacak kapasiteniz yoktur."* dedikleri gelen rivayetler arasında yer almaktadır⁴⁵.

Sencer'in talebi üzerine huzura gelen Gazâli, sultan tarafından büyük bir saygı ile karşılanır. Uzun bir mülâkattan sonra İmam-ı Azam hakkında, kendisi için yapılan dedikodulara değinerek, *"İmam-ı Azam-ı knayıp tenkid ettiğimi söyleyenler tahammül edilemeyecek derecede iftirada bulundular. Allah'a yemin ederim ki Ebu Hanife, ümmetin en büyük alimidir. İmam-ı Azam hakkında, bunun dışında, benim namuma bir şeyler anlatanlar yalancıdır. Buraya kadar geliş maksadım, bu durumu size açıklamak, Nişabur ve Tûs'da vereceğiniz resmî tadrısad görevinden başışlanmamı dilemek ve kendim için en güvenilir mahal olan evime salimen dönmektir. Zira içinde yaşadığımız bu günler benim sözlerime tahammül getiremiyor"*⁴⁶ demektedir.

⁴⁴ Mu'înu'l Mülk: Ebu'l Kâsım Ali b. Said el-Amîdî "Nasîhu'd-Devle ve "Mueyyidü'd-Din" lakaplarıyla tanınan bu zat, Nizâmü'l-Mülkten itibaren, Selçuklu vezirlerinin naibliğini yapa gelmiştir.

⁴⁵ Bkz. Fezâil, 36.

⁴⁶ Bkz. Fezâil, 42.

Kendi eserlerinden ve kendi ifadesinden ilmî şahsiyetini tanımaya ve tanıtmaya çalıştığımız Gazâlî, dinde, ahlâkta, felsefede, siyaset ve Psikoloji de en mükemmel sistemleri oturtmuş ve bu alanda yüzlerce söz sahibi alimler yetiştirmiştir. Gazâlî'yi ve onun dehasını sadece Müslümanlar değil, İslâm'ın en büyük düşmanları bile kabul etmek zorunda kalmışlardır. İslâm Felsefesinin eski Yunan Felsefesinden başka bir şey olmadığını iddia eden Ernast Renan bile, Gazâlî'nin bağımsız bir mütefekkir olduğunu beyan ettikten sonra "*O, İslâm Flozofları arasında, felsefî tefekkürde, kendine has düşünce tarzı bulunan yegane mütefekkiridir*" sözleriyle itiraf etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİYE GÖRE DEVLET, SİYÂSET VE BUNLARIN DİNLE OLAN MÜNASEBETİ

I- DEVLET MEFHUMU VE GAZÂLİ

Çalışmamızın bu bölümünde, genel anlamda devlet mefhumu, devletin menşei izâheden nazariyeleri, Gazâlî'ye göre devletin menşei, devlet-din münasebetleri ele alınıp incelenecektir.

A- GENEL OLARAK DEVLET:

İnsan bir birini ihata eden çeşitli cemiyetler içinde bulunmakta ve yaşamaktadır. Bu tür bir yaşantı sadece günümüze mahsus da değildir. İnsanlar, geçmiş dönemlerde de çeşitli topluluklar içinde bulunmuşlardır. Ancak ilk dönemlerdeki topluluklar bugünkü kadar nizâmî olmayıp göçebe bir hayat tarzını andırmaktadır⁴⁷.

Muasır devletler, tarihi ve sosyolojik bakımdan bugün, ulaşılmış en müttekâmil bir cemiyet tipidir. Bu da gösteriyor ki devlet, bir insan topluluğudur. Fakat her topluluğu bir devlet olarak düşünmek mümkün değildir. Bu bakımdan devleti meydana getiren insan unsuru, insan cemiyetlerinin en geniş olmalıdır. Buna ilaveten insanlar arasındaki münasebetleri düzenleyen siyasî bir nizamın, üzerinde yaşanılan bir toprak parçasının, hakim bir otoritenin bulunması da

⁴⁷ Özçelik, Selçuk, Esas Teş. Huk., I., 19 vd.

gerekir.

Anlaşılacağı üzere, herhangi bir topluluk hakkında devlet tabirinin kullanılabilmesi, o topluluğun nüfusla birlikte toprağa ve kamu organizasyonuna sahip olmasıyla mümkündür ⁴⁸.

Genel karakterini kısa da olsa özetlemeye çalıştığımız devletin tarifi üzerinde hukukçu ve filozoflar arasında tam bir ittifak yoktur ⁴⁹. Meselâ, hukukçu Duguit: "*Herhangi bir toplumda idare edenle edilenlerin siyasî varlığını sağlayan bir kurumdur*"; Carré de Malberge: "*Muayyen bir ülkeye, yerleşmiş fertlerden meydana gelen ve fertler karşısında toplumu, emreden ve icbâr eden, yüksek bir iktidar sahibi yapan düzenli bir topluluktur*"; Bonnard: "*Muayyen bir ülkeye yerleşmiş bir millet karşındabelli bir kanunî yetkiyi kullanma hakkı olan sosyal bir heyettir*" ⁵⁰; Ali Fuat Başgil: "*Devlet, ferdin hürriyet ve saadetini gasbeden ictimâî bir tahakküm vasıtasıdeğil, bilâkis ferdin saadetini temin ve himaye eden bir teşkilâttır*" ⁵¹. Şeklinde tarif etmişlerdir.

Filozof Kant ise: "*Devlet, hukuk kuralları altında yaşayan insanların vücuda getirdiği bir birliktir*" ⁵². diye tanımlamıştır.

Yapılan bu tarifler devletin mana ve mahiyeti hakkında azda olsa bizlere bir fikir vermektedir. Her ne kadar, hukukçular ve filozofların devlet anlayışlarındaki kısmi farklılıklar var ise de, bu durum, işin

⁴⁸ Özçelik, Selçuk, Esas Teş. Huk., I, 22 vd.; Girgin Kemal, Çağdaş Politika ve Diplomasi, s. 132 vd.; Meydan Larousse, III, 620.

⁴⁹ en-Nebhan, Muhammed Faruk, Nizamu'l Hükmü fi'l İslâm, Trc., Servet Armağan, İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, s.3.

⁵⁰ Çağıl, Orhan Münir, Immanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletlerarası Münasebetlerin Felsefi Esasları, s.7 vd.

⁵¹ Başgil, Ali Fuat, Esas Teşkilat Hukuku, I, 182.

⁵² Çağıl, Orhan Münir, Immanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletlerarası Münasebetlerin Felsefi Esasları, s.6 vd.

özünü anlamamıza engel teşkil etmemektedir. Devletin tarifi hakkında ilim adamları arasında görüş birliği olmadığı gibi, onun menşei hakkında da yoktur. Böyle bir mutabakâtın yokluğundan kaynaklanmış olacak ki, bir takımları devletin menşei ailede, bir takımları kuvvet ve mücadelede, diğer takımları da onu, ictimai-iktisadi sözleşme ve görüşlerde aramışlardır.

Bu çalışmamızda önce, genel anlamda devlet nazariyeleri ele alıp incelenecek ve daha sonra da Gazâlî'nin bu alandaki görüşleri sergilenecektir.

B- DEVLETİN MENŞEİNİ İZAH EDEN UMUMİ NAZARİYELER:

Devletin hukuki mahiyetine geçmedeen evvel, daha iyi fikir sahibi olunabilmesi için, sosyolojik bakımdan devlet dediğimiz müessesenin doğuşunu, menşei izah eden çeşitli teoriler üzerinde de kısaca durmamız icab etmektedir. Mevcud nazariyeler içinde dört tanesi mühim yer işgal eder. Bunlar:

1- Aile nazariyesi:

Bu görüş taraftarları devletin menşei ailede, dolayısıyla de onun genişlemesinde görürler.

Devlet, patriyarkal, yani baba hakimiyetine dayanan ailenin büyümesinden meydana gelmiştir⁵³. Şu hale göre devlet, ailenin inkişafından mütevellit tabii bir vakiadır. Ailelerinbirleşmesinden daha büyük topluluklar ve nihayet millet veya devlet ortaya çıkmıştır⁵⁴. Kaynağını, sosyolojik esaslarda olduğu kadar, dinî telâkkilerde de bulan bu teori, Devletin menşei, karı-koca arasında başlayan ilk münasebetlerin genişlemesinde ve gelişmesinde aramıştır.

⁵³ Okandan, Devletin Menşei, s. 13 vd.

⁵⁴ Kubalı, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, s. 154.

Bu teoriye göre, sosyal uzuvların ilk birlikleri olan aileler, başlangıçta bağımsız olarak yaşamakta idiler. Aile, umumiyet itibarıyla, babanın yani erkeğin nufuz ve otoritesi altında bulunmaktadır. Baba, ailenin hem cismanî ve hem de ruhanî reisidir. Her sahada mutlak bir otoriteye sahiptir ⁵⁵. Baba hayatta iken, erkek çocukların hiç bir selâhiyeti yoktur. Bu erkek çocuklar, evlenebilirler, çocuk sahibi olabilirler, fakat babaları hayatta iken hususî hiç bir otorite ve bağımsızlığa malik olamazlardı. Aile fertlerinin, yaşama hakkına varıncaya kadar herşeyleri, aile reisinin tasarrufundadır.

Aile reisi, o aileye mensup olanlar arasında, en yaşlı bulunan erkektir. Zira erkek, yaradılışı itibarıyla, emir ve kumanda etmek hususunda, kadına nazaran daha müsait bir bünyeye malik bulunmaktadır. Aile içinde, otorite, hemen hemen ekseriya ailenin en yaşlı erkeğine, babaya, kocaya tanınmıştır. Bu otorite, aileyi teşkil edenlerin hepsi üzerinde caridir.

İşte devlet bu tip partiyarkal ailenin genişlemesinden, yahut aynı kandan gelen çeşitli ailelerin birleşmesinden meydana gelmiştir. Evvelce ailenin reisi olan babanın, aile içindeki kudret ve otoritesi de devletin teşekkülünden sonra, devlet otoritesi haline dönüşmüştür ⁵⁶.

Devletin menşeinin ailede olduğunu söyleyen filozof ve bilginler arasında Aristo, Romalı Marcus Tullius Cicero, Jean Bodin, Amerikan hukukçularından Woodrow Wilson'u (1856-1924) zikredebiliriz.

⁵⁵ Okandan, Devletin Menşei, s. 14 vd.; Özçelik, Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, I. 25.

⁵⁶ Okandan, Devletin Menşei, 14-18 vd.; Özçelik, Esas Teş. Huk. I. 25 vd.; Aristoteles, Politika, Trc., Metin Tuncay, s. 32 vd.

2- Kuvvet ve mücadele nazariyesi:

Kuvveti devletin temeli olarak kabul edenlerin fikirleri kısaca şöyle özetlenebilir:

Bu görüşe göre devlet, tabiat kanununun zarurî bir icabı olarak, kuvvetlinin zayıfa tahakkümü neticesinde meydana gelmiştir. Çok eskiden beri bir kısım, mütefekkirler, Devletin, esasını, tabîî, kahir, mütehakkim bir kuvvetten ibaret görmüşlerdir. Devlet insan iradesi ile değiştirilmesi mümkün olmayan, tabii ve zarurî bir kanunun (kuvvetlinin zayıfa tahakkümü kanununun) ezeli bir ifadesidir⁵⁷.

İktidarın esası, kuvvettir. Kuvvetliler, kuvvetini zayıflar üzerinde icra etmektedirler. Bu nazariyede kuvvetlinin zayıfa tahakkümü esas olarak alınmıştır. Dünyadaki siyasî sistemlerindeğişmesi, devletlerin kurulması ve sona ermesinin yegane sebebi budur.

"Blonark" dünyanın tabii olduğu en eski kanuların "Kuvvetlilerin hükmü kanunu" ve zayıflara hükmetmesi olduğunu belirtiyor. Bu nazariyenin taraftarlarından Duquite göre :(1859-1928) Devletteki iktidar, daima kuvvete sahip bir grubun ellerindedir.

Bu kuvvet maddî, manevî, fikrî veya iktisadî olabilir⁵⁸.

Sofistler de devletin menşeyini kuvvette görmektedirler. Onlara göre devlet, belde dahilinde bulunanların kuvvet ve tahakkumundan doğmuştur. Bunlardan bazılarında göre hayatın esas kanunu mücadeledir.

Thrasymachos ise, sosyal nizamın sadece en kuvvetlinin gücüne isnâd ettiğini belirtmiş ve hakkında en kuvvetlinin menfaatinden başka

⁵⁷ Okandan, Devletin Menşeyi, s. 28 vd.

⁵⁸ en-Nebhan, İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları (Nizamu'l-Hukmî Fî'l-İslâm), Trc., Servet Armağan, s. 14 vd.

bir şey olmadığını ileri sürmüştür. Hayvanlarda olduğu gibi, insanlar arasında da zayıflar, kuvvetlilerin iradesine tabi bulunmaktadır.

İlk sosyolog olarak kabul edilen İbn-i Haldun (1332-1406)'a göre ise, devlet, kuvvet ve fetihlerin; hükümetler ise zafer ve galibiyetlerin sonucu oluşur.

XVIII. asır filozoflarından Charles Baron de Montesquieu devletin, insanlar arasında vuku bulan mücadelenin bir neticesi olarak meydana geldiğini kabul etmektedir. Kişi, içinde bulunduğu sosyal hayatta meydana gelen değişiklikler karşısında bir mücadele içine girmektedir. İşte devlet de, millet de, hükmeden ve edilenler de bu mücadelenin sonucunda doğmuştur. Yani devlet, topluluk dahilinde tahakküm etmek isteyenlerle, tahakküm edilmek istenenler arasında meydana gelen mücadeleler sonunda ortaya çıkmıştır.

3- Biyolojik nazariye:

Bu nazariyeye göre devlet, tamamen tabii ve biyolojik kanunlara göre kendiliğinden meydana gelen; canlı mahluklarda olduğu gibi doğan, büyüyen ve nihayet varlığını kaybeden büyük bir organizmadır. Yaşayan bir varlık olan devlet, büyük bir insana ve insanda küçük bir devlete benzetilmektedir. Beşerî organla siyasî organlar birbirleriyle mukayese edilmektedir. İnsan vücuduna benzetilen devletin, kendine mahsus bir ruha malik bulunduğu kabul olunmaktadır. Bu nazariyeye göre devlet, tabiatın bir eseridir. Bu görüşü savunanlardan bazılarınınca göre, canlı varlık ile ictimâî varlık arasında organik bir benzerlik; bazılarınınca ise de sadece bir benzerlik değil, tamamıyla bir aynılık ve bir mutabakât vardır. İster canlı olsun isterse ictimâî olsun tüm varlıklar aynı tekamül ve biyolojik kanuna tabidirler⁵⁹.

Bu nazariyeyi savunan mütefekkirlerden Platon (M.Ö. 427-347), Devlet adındaki eserinde devleti, fert gibi muhtelif uzuvlardan

⁵⁹ Okandan, Devletin Menşei, s. 44 vd.; Özçelik, S. Esas Teş. Huk. II.,2 vd

mürekkep yaşayan bir birlik, canlı bir bütün olarak mülâhaza etmiştir. Devlet ve insanın aynı şekilde organize edildiğini, devletin büyük çapta bir insan olduğunu, nasıl ki insan, uzuvlardan meydana gelmiş ve onların sayesinde varlığını sürdürüyorsa; devletin de aynı şekilde organlara sahib olarak varlığını devam ettirebileceğini söyler. Keza bu organların tümü, tek bir merkezden idare edilir. Nasıl ki insan, akıl ve onun oluşturduğu muhakeme ile idâre ediliyorsa; devletler de, hakim bir organ tarafından idare edilmektedir. Devlet açısından bu organ, yüksek dereceli memurlar ve onlara danışmanlık yapan flozoflardır. Bu bakımdan devlet, genel ve müşterek bir gayeye yönelen hayat sahibi bir varlıktır ⁶⁰.

Biyo-organik nazariye sahiplerinden Platon, devlet reisini insandaki akla benzetir ⁶¹. Platon'u takip eden Aristo ise, zihnin beden üzerindeki idaresinin mutlak olduğunu ve onun mutlak bir irâde ile yönetilmesinin tabii olduğunu belirtir. Aristo'ya göre fert, devletin bir uzvudur. İnsandan ayrılan bir uzvun ayrı yaşama şansı olmadığı gibi, cemiyetten ayrılan ferdin de, hayat hakkı kalmaz. Devlet, müreffeh ve mesud yaşamayı amaçlayan, ihtiyaç ve zaruretlerin tatminini gaye edinen, vatandaşlardan meydana gelen bio-organik bir varlıktır ⁶². Aynı zamanda devlet, tabiatın bir mahsulü ve tabii teşekkülü olup, insanın bütün kabiliyetlerini inkişâf ettirecek kâfi derecede geniş ve canlı bir varlıktır.

Devleti meydana getiren muhtelif uzuvlar arasında mevcut olan karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma, ona müşterek bir ruh bahşetmektedir. Bu da, bio-organik nazariyenin özünü oluşturmaktadır ⁶³.

⁶⁰ Okandan, Devletın Menşei, s. 50; Platon, Devlet, s. 254-267.

⁶¹ Eflatun, Devlet, s. 160,355.

⁶² Aristoteles, Politika Terc., Metin Tuncay, s. 13.

⁶³ Okandan, Devletın Menşei, s. 52 vd.

4- İktisadî nazariye:

Bu görüş taraftarlarına göre, Devlet, ekonomik olayların içtimaî ve siyasî hadiselerine hakim olmalarıyla tezahür etmiştir. Bu hakim olma keyfiyeti devletin mevcudiyetinin esas şartını teşkil etmiştir. Keza devletin teşekkülünde maişet ve ihtiyaç mefhumları da büyük rol oynamıştır ⁶⁴. Hukukçulardan olan Harold Lasky de devletin kendi köklerini iktisadi hadiselerde bulduğunu ileri sürerek, iktisadî, istihsal metodlarını dikkâte almadan, devleti izah edebilmenin imkânsızlığını söylemiştir.

Tarihî maddeciliğin taraftarları olan Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels (1820-1894): "*İnsanî duyguları ve sosyal teşekkülleri zarurî kılan, maddi ve iktisadî menfaatlerdir. Sosyal olayların tümü arasında en esaslı olanı ekonomik hadiselerdir. İktisadî olaylar bütün beşerî gelişmenin mihrerini teşkil etmekte ve diğer hadiselerin hepsi iktisadî olaylar sonunda belirlenmektedir*"⁶⁵ derler.

Tarihi maddecilere göre, dünyayı faaliyete geçiren, sevk ve idare eden kuvvetler, ekonomik ihtiyaç ve menfaatlerden, iktisadî kuvvetlerden ibarettirler. Sosyal hadiseler de dahil olmak üzere, herşeye hakim olan tek bir kuvvet vardır ki o da, iktisadî kudrettir. Tarihin hakiki amillerini, üretimin zaruret ve icablarıyla birleşmiş halk kitlesinin temayüllerinde aramak lazımdır. Beşerî hadiselerin tümüne, menfaatler arasındaki zıddiyet ve sınıflar arasındaki mücadele hakim bulunmaktadır. Dünyayı sevk ve idare eden tek bir prensip vardır; o da, yaşamak ihtiyacı için sarfedilen gayrettir. Kısaca bütün sosyal gelişmelerin sebebi iktisadîdir.

Devlet, birbiriyle uzlaşmalarına imkân olmayan muhalif grupların,

⁶⁴ Okandan, Devletin Menşei, s. 57 vd.; Çağıl, Orhan Münir, İmmanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletlerarası Münasebetlerin Felsefi Esasları, s.5.

⁶⁵ Çağıl, a.g.e., s. 6.

aralarındaki menfaat ziddiyetinin bir neticesidir. İşbölümü sonucunda, sosyal camianın muhtelif zümrelere ayrılması, devletin mevcudiyetini bir ihtiyaç haline getirmiştir. Zira devletin gayesi ya emniyet, veyahürriyet veyahut da hukuktur ⁶⁶. Sınıf mücadelelerinin sebebiyet verdiği içtimai ziddiyet ve anlaşmazlıkları firenlemek ihtiyacındandıoğan devlet, ekonomik üstünlüğe malik olan ve bu sayede siyasi hakimiyeti de elde eden muayyen bir sınıfın hükümetidir ⁶⁷.

Devletin menşei hakkında aynı gerekçelere dayanan görüşlerin, Farabî, İbn-i Haldun gibi İslâm mütefekkirlerinde de olduğunu görüyoruz. Farabî, insanın tek başına zarurî ihtiyaçlarını gideremeyeceğini, bunun için başka yardımcıları ihtiyaç duyduğunu kendi cinsinden birinin ona, onun da ona yardımı gerektiğini, insanların ihtiyaçlarının ancak topluluk haline gelmekle giderilebileceğini söyler. Ona göre, insanların devlet kurma sebebi budur⁶⁸.

İbn-i Haldun, içtimai hayatın insanlar için bir zaruret olduğunu belirttikten sonra, bunu, "*İnsan tab'an medenidir*" cümlesi ile formüle eder. Yani insan için, içtimai hayat sürmek, tabibir ihtiyaçtır. Flozoflar insanların toplanarak topluca yaşadıkları yere "*medine*" derler. İnsan aldığı gıdalarla yaşayabilir. Bunu temin etmek için de, sürekli araştırma ve gayret içinde bulunur. İnsan, yaratılış icabı gıdayı elde etme kudretine sahiptir. Ancak kişi, tek başına muhtaç olduğu gıdayı elde edemez ve bundan acizdir ⁶⁹.

İbni Haldun, savunduğu görüşü misal olarak buğdayı ele alır ve der

⁶⁶ Çağıl, a.g.e., Göst.Yer; Eflatun, Devlet, Terc., Sebahattin Eyyüboğlu ve M.Ali Cımcıoç, s.92 vd.

⁶⁷ Okandan, Devletin Menşei, s. 61 vd.

⁶⁸ Farabî, Ârâu Ehli'l-Medineti'l Fâdila, s.77.

⁶⁹ İbn-i Haldun, Mukaddime, Terc., Zakir Kadiri Ugan, I, 100.

ki, buğdayı un haline, unu hamur haline, hamuru ekmek haline getirmek zarureti vardır. Bu üç işin her birinin icrasında çanak, alet ve esbaba ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların hepsini veyahut bazısını meydana getirmek tek bir şahsın kudreti dahilinde değildir. İnsanların, yeterli miktarda yiyecek istihsal edebilmeleri için, biraraya gelmeleri gerekmektedir. Bu bir araya gelişleri sonucu elde ettikleri ürün, kendilerinden kat kat fazla miktarda insanın ihtiyacını giderecektir. Bunun haricinde her insan, kendisini iç ve dış tehlikelerden koruyabilmesi için başkalarının yardımına ihtiyaç duyacaktır. Zira her türlü noksanlıktan beri olan sadece yüce Allah'tır. Allah, bazı hayvanlara insanlardan daha fazla güç ve kudret vermiştir. Buna mukabil insana ise, akıl ve el vermiştir. İnsan kendisini aklının ve elinin mahsulü olarak icad ettiği alet ve edevatla savunmaktadır. Bu alet ve edevatın (silahların) yapımının gerçekleştirilmesi, tek bir şahsın harcı değildir. Bu bakımdan korunma kasdı ile yapılan bu aletlerin yapımı ve kullanımı, birden çok kimsenin işgalini gerekli kılmaktadır.

Yüce Allah insanları, yaşayabilmeleri için dünyaya muhtaç bir halde yaratmış olduğundan, insan tek başına yaşayamaz; tek başına silah hazırlamaktan aciz bir halde olduğundan, kendisini koruyamaz; hayatı müddetince helâk olup felâketlere maruz kalır ve insan nesli için yok olma tehlikesi belir. Yardımlaşma, insana yemesi için dünyasını, kendisini koruması için silahını temin etmiştir. Bu da gösteriyor ki, sosyal hayat, insan cinsi için bir zarurettir. Zarurî olan bu hayatın teşekkülünden sonra, biri birlerinin saldırganlığından emin olmak için insanların devlete ve idareciye ihtiyaçları da ortaya çıkmış olur⁷⁰.

5- İctimaî mukavele nazariyesi:

Tarihi çok eski olan bu nazariyenin temeli, siyasî iktidarın halk tarafından seçilmesi gereğine dayanmaktadır. Devlet, insan aklının bir

⁷⁰ İbn Haldun, a.g.e., I, s. 102 vd.

eseridir. Akıl bizatihi iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, faydalıyı zararlıdan ayırt etme kabiliyetine sahiptir. İctimaî mukavele gereği, akıl insana birleşip bir devlet kurmayı, kurulacak bu devlet sayesinde saadetin elde edileceğini ilham etmiştir.

Tarihi Roma devrine kadar dayandırılan bu nazariyenin taraftarı olan müellifler, bir birinden farklı bir takım izahlar yapmışlardır. Bu nazariye taraftarlarının görüşlerini temelde şu esaslı noktalarda hülâsa etmek mümkündür:

İnsanlar, tarihin eski devirlerinde tabii yaşama hali (état de nature) diye adlandırılması mümkün bir devir irdâk etmişlerdir veya idrâk ettikleri farz olunmaktadır. Bu devir bazı müelliflere göre, sükun ve istikrârın, saadetin hakim bulunduğu, mülkiyet, rekâbet, husumet gibi kötü duyguların henüz ortaya çıkmadığı bir devirdir. Bu bakımdan adigeçen devreyi, bazıları altın çağ (l'age d'or) olarak vasıflandırmışlardır⁷¹.

Daha sonraları ise, insanların toprağa yerleşmeleri, ziraat ve madencilikle meşgul olmaya başlamaları neticesinde mülkiyet, şahsî menfaat ve rekâbet duyguları belirmeye başlamış ve insanlar arasındaki münasebetler kötü bir vaziyete girmiştir.

Bazı müelliflere göre, tabii yaşama hali, bilâkis insanların birbirini yediği, aralarındaki münasebetlerin itimâtsizlik ve bir diğerini mahvetme esasına dayandığı, kötü bir devirdir. Bu devirde kurnaz ve kuvvetli olanlar haklı durumda bulunmakta ve fertler yarınlardan emin olmamakta, daimi huzursuzluk, korku ve endişe içinde

⁷¹ Akbay, Muvaffak, Devletin Menşeyini İctimâî Mukaveleye İstinat Ettiren Nazariyeler, Ankara Hukuk Fak. Dergisi, II, Sy. 4, s. 85. Okandan, R. Galip, Devletin Tarihi Menşeyini Mukaveleye İstinat Ettiren Muhtelif Görüşler, s. 4 vd.; Çağlı, Orhan Münir, İmmanuel Kant'a Göre Devletin Felsefi Esasları s. 5 vd.

yaşamaktadırlar.

İşte insanlar, kendi akıllarıyla bu kötü duruma son vererek hayat ve bekâlarını teminat altına almayı amaçlamışlardır. Bu mukavele, ya tabii yaşama devrindeki saadeti tekrar elde etmek, veyahutta tabii yaşama devrinin kötülüklerinden emin olmak için akdedilmiştir. İşte devleti meydana getiren bu mukaveleye, "*ictimai mukavele*" demektedirler⁷².

İnsanlar arasında yapılan başka bir anlaşma ile fertler haiz oldukları ferdi iktidarlarının kullanılmasını bir şahsa, bir meclise veya bir zümreye devretmişlerdir. Böylece de hakimiyet ortaya çıkmıştır. Hakimiyet hakkının bazı şartlarla kullanılmasını ihtiva eden bu mukaveleye de, "*siyasî mukavele*" denir. Zira hür iradeli insanlardan müteşekkil bir cemiyet, ancak devlet mukavelesi neticesinde oluşabilir. Bir çok insanın hukuk kanunları altında birleşmesinden devlet doğar⁷³.

Bu nazariye şimdi bilinen şekliyle Rönesans devrinden itibaren 17. ve 18. asır içinde hürriyet lehinde görüşler ileri süren Hobbes, Rousseau ve bu gibi filozofların elinde gelişmiştir.

Hobbes'e göre, siyasî toplum kendiliğinden oluşmamıştır. Aksine, ilkel ve karışık hayattan kurtulmak isteyenlerin yaptıkları mukavele sonucunda ortaya çıkmıştır. Oluşan bu ittifak gereği fertler, kendilerini idare edecek bir şahıs lehine haklarından vazgeçmişlerdir. Bu durumda, onun iktidarı mutlaktır; fertler, onun emrine aykırı davranamazlar. Hobbes, idareciye mutlak yetki tanımaktadır. Fertler, ictimai mukavele gereği onun lehine bütün haklarından vazgeçmişlerdir.

Bu nazariye taraftarlarından Locke ise, insan toplumunun kendi

⁷² Özçelik, Selçuk, Esas Teş. Huk., I., 31vd.; Okandan, Devletin Menşei, s. 74 vd.; Akbay, Muvvaffak., a.g.mak., s. 86.

⁷³ Çağıl, Orhan Münir, Kant'a Göre Devletin Felsefi Esasları, s. 9.

iradesiyle, ilkel toplumdan siyasî topluma geçtiğini kabul etmekle Hobbes ile birleşmiştir.

İçtimaî mukavele mefhumlarının tafsilâtında ise birbirlerinden ayrılırlar. İkisi arasındaki önemli ayrılığa gelince; Locke, içtimaî mukavelenin idareciye mutlak bir yetki vermeyi ihtiva etmediği kanaatindedir. Bu durumda, idare edilenler ile idare edenler arasında akdedilen mukavele, her iki tarafı da bağlayan muayyen vecibeleri ihtiva ettiği için, idarecinin yetkisini sınırlı kabul etmektedir.

Locke'a göre, idareci, hiçbir şekilde insanın tabii haklarına dokunamaz. Çünkü bunlar, insanın teşkilâtlanmış toplum haline gelmesinden önce, insana ait olan sabit haklardır. Bu hak, idarecinin yetkilerini sınırlar. İdarecinin ihlâl edemeyeceği önemli haklardan bir diğeri de mülkiyet hakkıdır. Çünkü bu hak, fert için sabit bir haktır. İdarecinin işi, genel menfaati gerçekleştirmeyi garanti ederek toplumu koruma ve organizasyonunu temin etmektir.

Şayet idareci kendisi ile vatandaşları arasında akdedilen anlaşma gereklerinden dışarı çıkarsa, vatandaşlarına rağmen cebren hükmetmiş, yada onların tabii haklarını ihlâl etmiş olur. Bu takdirde ise anlaşmanın bozulmuş olduğu kabul edilir. Netice olarak, halkın idareciye mukavemet etme ve buna karşı durma hakkı ortaya çıkar.

Bu mukavelenin taraftarlarından Rousseau ise, Hobbes ve Locke'dan ayrılmaktadır. Rousseau'ya göre, kendisinde hakimiyet hakkı olanlar, meydana getirecekleri yeni topluluk lehine kendi iradeleriyle bütün haklarından vazgeçmektedirler. Fertlerin toplu bir halde bütün haklarından vazgeçmeleri herkes açısından bir eşitliktir. Çünkü bir fert diğerine zarar vermeyecek; bir ferde verilen zarar topluma verilmiş kabul edilecektir. Fertlerin iradeleriyle vaz geçtikler hak ve hürriyetlerin yerine,

toplumun kendilerine tanıyacağı diğer haklar gelecektir. Siyasî iktidar, bu hakların korunmasına gayret edecektir ⁷⁴.

Sosyal mukavele nazariyesi, demokrasi prensiplerinden kabul edilmesine rağmen, bir çok ilim adamının tenkidine maruz kalmıştır⁷⁵.

C- GAZALİ'YE GÖRE DEVLETİN MENŞEİ:

Diyebiliriz ki, Gazâlî'nin en az uğraştığı meselelerden biridir. Ona göre, siyasi düzen, ictimâî düzenin hemen akabinde meydana gelir. Temel gayesi de uhrevî saadeti temin etmektir. İnsanın tek başına dinden ve cemaatten uzak olarak maddî ve manevî saadeti temin etmesi mümkün değildir. Yaratılışı icabı O, hep başkalarının yardımına ihtiyaç duyar; kendisi gibi bir insanın daima kendisiyle beraber olmasını arzu eder. Neslin devamı ve servetin temini ancak buyolla mümkündür. Zira ihtiyaçlar başkalarının yardım ve katkılarıyla temin edilir. İnsanın her tür sanat ve ticaret erbabıyla sürekli bir ilişki içinde bulunması gerekmektedir. Bu sanat ve ticaret erbabında birbirlerinden müstağni değildir. Meselâ, bir çiftçi, tarlasını sürerken başkalarına ihtiyaç duyar. Onun demircinin ve marangozun hizmetlerini gerektiren ziraat aletlerine ihtiyacı olacaktır. Diğer taraftan gıdanın hazırlanması da değirmencinin ve aşçının, hizmetini zarurî kılar⁷⁶.

Tabii zorunluluktan kaynaklanan insanlar arasındaki bu münasebetler, her zaman usulü dairesinde cereyan etmez. Yaşamak

⁷⁴ Çağlı, Orhan, Münir, Kant'a Göre Devletin Felsefi Esasları, s.12.

⁷⁵ Daha geniş bilgi için bkz., Okandan, R.Galip, Devletin Menşei, s. 80 vd.; Okandan, R.Galip, Devletin Menşei Mukaveleye İstinat Ettiren Muhtelif Görüşler, s. 16-21,26-40; Akbay, Muvaffak, a.g. mak., s. 108 Armağan, Servet, İslâm Anayasa ve İdare Huk. Genel Esas., s.12 vd.

⁷⁶ İhya, III, 9vd, Şirvanî, H.H. (Trc. Kemal Kuşçu), İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, s. 178, Gazâlî burada, yukarıda sözü edilen "*İktisad*" nazariyesi ile büyük bir yakınlık arzetymekte ve Farabî ile İbn-i Haldun arasında bir çizgi oluşturmaktadır.

için büyük gayret sarfeden insan, muhtaç olduğu rızık, meşru yollardan temin ettiği gibi gayri meşru yollardan da temin edebilir⁷⁷. Başkasının hakkına tecavüz etmek şeklindeki rızık temini, çoğu kez yaygın bir hal almaktadır. Buna maruz kalanın, hakkı elinden alınanın, bu hakkın istirdadı için, üstün bir otoriteye müracaat etmesi gerekmektedir. Böyle bir otoritenin olmayışı veya iyi işlememesi, mecburen ihkâk-ı hak halini ortaya çıkarır. İnsanın kendi hakkını bizzat kindisinin almaya kalkışması ise, anarşiyi doğurduğu gibi, ictimâî hayatı da felce uğratar.

Gazâlî, insanların isyana ve haksızlığa mütemayil olarak yaratıldıklarına, hilkatleri icabı haksız davranışlarda bulunabileceklerine işaret eder. Mesud bir toplum için, hak ve adaleti icra ve infaz eden üstün bir otoritenin bulunması şarttır. Gazâlî'ye göre bu otorite, devlettir.

Toplum nizamının temini, maiyetindekilerini basiretli ve etkili bir şekilde murakabe eden, bir devlet ve bir idarecinin varlığı ile mümkündür. Bu idarecinin, bir bakıma büyüleyici bir maharete sahip olması gerekir. Devlet işlerinin çok sıkı bir şekilde denetlenmesi ve takib edilmesi zorunludur. İşlerin kendi haline bırakılması, taşkınlıklara ve anarşinin zuhuruna neden olur⁷⁸. Devlet ve onun denetimi olmadığı takdirde, fikir ve arzuların birbiriyle çakışır halde olması, fâziletsizlerin fâziletlilere, zenginlerin de alimlere üstünlük kurmalarını doğurur. Artık, eller mallara ve ırzlara uzanır, seviyesizler yüksek yüksek olanlar da seviyesiz görülür. İşte insanlar arasında bu hallerin vukuunun kesin olması, devlete duyulan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır⁷⁹.

⁷⁷ Gazâlî burada haramın da helâl gibi "rızık" olduğunu söylemekle, bir Kelâm konusuna işaret etmiş bulunmaktadır.

⁷⁸ Yukarıda, yine "İktisad Nazariyesinde" sözü edilen Engels'in görüşü Gazâlî'nin bu ifadelerine yakınlık arz etmektedir.

⁷⁹ Gazâlî, F. Ulûm, s. 44 vd.; Gazâlî, Fedâihu'l -Bâtiniyye , s. 170 vd.

Bu ve benzeri sebepler, üstün bir otoritenin vücudunu gerekli kılmıştır. Tetkiklerden de anlaşılacağı üzere Gazâlî, iktisad nazariyesinin yanı sıra biyolojik nazariyeye de yer vermiştir. Öyle ki, devleti bir organizma olarak izaha çalışan Gazâlî, sanatları, vücudun kol ve bacakları; emir veren idareciler de onun istekleri; hiddeti, zabıta memuru; hükümdarı, kalb; veziri de akliselim olarak açıklar. Vücut devletinin reisi, işini yürütmek için bütün bu organların yardımını ister⁸⁰. Fakat yüksek memur ve hakimleri temsil eden arzu, bazen hata ve mübalağa ederek vezir olan aklın zıddına hareket eder. Arzu, devlete ait olan her şeyi, gelir şeklinde kendine almak ister. Devlet başkanının temel karakteri, veziri ile istişâre etmek ve dik kafalı memurlarını kontrol altında tutmaktır. Padişah, (yani kalb) vezir olan akıl ile istişâre eder. Arzu ve hiddeti kontrol eder. Her ikisini de aklı selime hizmet ettirirse, ozaman ve yalnız o zaman devlet idare edilmiş olur. Akliselim karşısında arzu ve hiddetin galebe çalması durumunda, idare edilen halkın mahvolması söz konusu olur. Bu ise, hükümdar durumundaki kalb için kötü bir icraat anlamına gelir⁸¹.

Siyasî hayat ile fizikî organizma arasında ciddi bir ilgi kuran Gazâlî, ruh alemindeki denge ile şehir hayatı arasında bir irtibatın var olduğunu belirtir. Ayrıca bir amacı gerçekleştirebilmek için biraraya gelen insanlar arasındaki tesanüt, yardımlaşma ve ahenk, insan organizmasına benzer bir bütünlük arz etmektedir. Her şey yerli yerinde olmalı ve herkes kendine düşeni yapmalıdır. Bunun için, yaşayan nüfus, sınıflara taksim edilecek, herkes bulunduğu sınıfın icablarına göre davranacaktır. Bir tarafta hizmet etmeyipte kendisine hizmet edilen insanlar; diğer tarafta da hizmet edip de hizmet edilmeyen insanlar

⁸⁰ Yakarıda, "*Biyolojik Nazariye*"de sözü edilen Platon'un devlet anlayışı ile Gazâlî'nin buradaki anlayışı arasında bir yakınlık görülmektedir. Gazâlî, atıfda bulunmadığından, bu düşüncelerinde Platon'un tesirinde kalıp kalmadığı anlaşılmamaktadır.

⁸¹ Gazâlî, *Mustazhiri* (Fedâihu'l-Bâtıniyye), s. 199; Gazâlî, *Kimya-i Saâdet*, Trc., Ali Arslan, s. 21 vd.; İhya, III, 2-7; Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 216 vd.

bulunacaktır ⁸².

İnsan ve devlet (siyasî kitle) arasındaki bu benzerlik, her iki, şahsiyetin de, kendilerini aşan bir takım amaçlara tabi olmak zorunda olduklarını gösterir. Gazâlî'ye göre bu amaçlar da dinî kurallardır.

Gerçek fiziki bedenle devlet arasında var olan bu benzerlik, bu iki varlığın nevi şahıslarına ait özelliklerinde de vardır. Bu iki şahsiyete ait olan sağlık, aile, zenginlik, asalet, iktidar gibi hususiyetler geçicidirler⁸³.

Başka bir açıdan daha meseleye yaklaşan Gazâlî, duyu organlarını insan bedeninin; sanatkâr ve işçileri de devletin zorunlu organları olarak görmektedir. O, şeriatı devlet için bir muşir ve vezir; kas ve sinirleri emniyet teşkilâtı olarak kabul eder. Bu bakımdan devleti idare edenler, yapacakları işleri, yiyecek ve içeceklerden neşet eden şehvî duygularla değil, iyi eğitim görmüş emniyet teşkilâtında hakimiyeti altına alan akıl ve şeriatle hallederler.

Gazâlî, devlet için zarurî gördüğü bu kurtuluş reçetesini ferdî planda da ele alır ve insan nefsinin kurtarmanın yolunun da aynı olduğunu belirtir. Şöyleki, nefsinin idare etmede insan aklının ve dinin gösterdiği yolda hareket ettiğinde kurtuluşa ererken, şehvî duygularına tabi olduğunda ise, dalâlete düşer. Kur'an'dan verdiği "*Hevasına ittiba etme*" ⁸⁴, "*Hiç hevasını ilah eden gördün mü?*"⁸⁵, "*Ve hevasına uydu. Bunun misali, tıpkı, bir köpek misali gibidir*" ⁸⁶ Âyet örnekleriyle, meseleye meşruiyet kazandırmıştır⁸⁷.

⁸² Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 74; Fezâilü'l-Enâm s. 62; Şirvani, H.H, İslâmda Siy. Düş. ve İdare, s. 184.

⁸³ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 75; İhya, III, 6.

⁸⁴ Sa'd, Âyet: 26.

⁸⁵ Casiye, Âyet: 23.

⁸⁶ Araf, Âyet: 76.

⁸⁷ Gazâlî, Fedâihu'l-Bâtıniyye, s. 199 vd.

Gazâlî tarafından yapılan bu benzetmeler, H. Spencer tarafından bin yıl sonra yapılanlardan daha üstün bir durumdadır. Zira Spencer, sadece siyasî bünyeyi, fizikî bünye ile mukayese ederken, Gazâlî, aynı mevzuyu dinî-ahlakî bir hüvviyet altında izaha çalışmakta ve mukayeseden ahlakî sonuçlar çıkararak, onu, istikrarlı, siyasî bir merkez haline getirmektedir.

Ayrıca mukayeseye konu bu organların birbirine karşı vazifelerini ifa etmeleri, devletin bekâsı; aksi ise zevâlî sonucunu doğurur. Bir bakıma Gazâlî, İbn Haldun'da olduğu gibi ⁸⁸, fizikî bünyeye denk kabul ettiği siyasî bünyeyi, insan organizmasındaki devreler halinde tasnif etmektedir. Yani siyasî bünye diye tabir edilen devlet, tıpkı gerçek kişiler gibi doğar, büyür ve ölür. Devletlerin yıkılması (ömürlerinin sonu) İbn Haldun'da üç batın (nesil) olarak tabir edilen 120 yılın sonunda gerçekleşirken; Gazâlî'de ise bu, yani devletin yıkılması öfke ve arzunun akliselime galibiyeti ile meydana gelmektedir⁸⁹.

İbni Haldun'da devletlerin ömrü, en uzun insan ömrü olan 120 yıla kayıtlanırken, Gazâlî'de ise, ahlakî ve insanî faziletlerin devamına bağlı kılınmıştır. Hatta bu bozulmanın ve yıkımın kaynağını alimlerde görerek şöyle demektedir: "*Alimlerin bozulması hükümdarın bozulmasını, hükümdarın bozulması ise halkın bozulmasını intac eder*" ⁹⁰. Bu da devletlerin yıkılmasında, halk ve onu idare edenlerle aydınlatanlardaki dinî ve ahlakî değerlerin önemini ortaya çıkarmaktadır.

⁸⁸ Krş., Mukaddime, I, 431 vd.

⁸⁹ Şirvani, H.H., Gazâlî'ye Göre Nazarî ve Tatbikî Siyaset, Trc., H.G. Yurdaydın, s. 30, İlahiyat Fak. Der., Sy. III-IV, 31 vd.; İbn-i Haldun, Mukaddime, I, 431.

⁹⁰ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 138; Fezâilü'l-Enâm, s.95.

Tüm bunlar Gazâlî'nin mevcut nazariyeler içinde iktisad ve bio-organik nazariyeleri benimsediğini; buna ilâveten, görüşlerine dinî ve ahlâkî bir görünüm kazandırmadığını göstermektedir.

II- GAZÂLÎ'YE GÖRE SİYÂSET:

Gazâlî'nin siyasî görüşlerinin oluşmasında ve şekillenmesinde yaşadığı devirde cereyan eden dinî ve siyasî olayların büyük rolü bulunmaktadır. Daha öncede kısmen belirtildiği gibi, o devirde Suriye, Haçlı ordularınca işgal edilmiş, Kudüs ise, aynı güçler tarafından yağmalanmıştır. Filistin ve Suriye Müslümanlarının, Halife ve sultandan yardım talepleri cevapsız kalmış; Suriye, Mısır ve Irak birbirlerinden habersiz ve kopuk bir hale gelmişlerdir. Ayrıca dinî bir grup olarak ortaya çıkan Bâtinîler'in faaliyetleri, Gazâlî'nin yeni siyasî görüşlerinin sebeplerinden biri olmuştur⁹¹. Böyle bir siyasî ortamın sonucu olarak Gazâlî, *"Adalet, haya ve mûsamaha duygusunu yitirmiş bir devlet başkanının, işten uzaklaştırılması, çok ciddi problemlere yol açacak olursa; böyle bir başkana itaatin gerekli olduğunu, zira, bir saray inşa edeceğim diye bir şehrin harab edilemeyeceğini"* kanaat olarak belirtmek lüzumunu hissetmiştir⁹². Bu da gösteriyorki, siyasî yapılaşmada zaman ve çevrenin önemli bir yeri bulunmaktadır.

İleride de görüleceği üzere, dünyayı ayakta tutan dört temel esastan birinin siyaset olduğunu söyleyen Gazâlî, siyasetin, din ve ahlâkın zorunlu bir uzantısı olarak ortaya çıktığını; hayatın müşahhas şartlarına adapte edilen bir davranış sanatı olduğunu beyan etmektedir⁹³.

⁹¹ Laoust, H., Sociologie Musulmane, s.375-387.

⁹² Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 120.

⁹³ Bkz. Gazâlî, Mizânu'l-'Amel, s. 328 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.73; Gazâlî, Fâtihatü'l-'Ulûm, s.45.

Aynı ilmin Aristo'da "*İnsanları idare etme sanatı*"⁹⁴. Platon'da "*Devlet ve adaleti hakim kılma sanatı*" olarak tarif edildiğini görmekteyiz.

Gazâlî'nin bu tanımı, günümüz şartlarında incelendiğinde, mantıkî olduğu ve çağdaş tariflere galip geldiği görülür. XII. asrın ilk yarısında, daha batıda siyasî meselelerle ilgilenilmeye başlanmadığı bir dönemde, onun siyaset meselesini bir yönetim sanatı olarak ele alması ve o konuda çağının ilerisinde görüşler serdetmesi, iddianın doğruluğunu ortaya koymaktadır. Devlet işlerini esaslı bir şekilde nizama koyan siyaset ilmi, beşerî ilimlerin en soylu ve en şerefliyelerindendir⁹⁵.

O'nun siyasî görüşlerini daha iyi kavrayabilmek için, siyâsetini oturttuğu temellerden bahsetmek yerinde olacaktır.

A- GAZÂLÎ SİYÂSETİNİN OTURDUĞU TEMELLER:

İlmî şahsiyetinin incelendiği giriş bölümünde de işaret edildiği gibi, Gazâlî, daha gençlik yıllarında fikhî incelemelerde bulunmuş, filozofların düşüncelerine ilgi duymuş ve çalışmalar yapmıştır. Bunların yanı sıra siyasete ilişkin görüşlerini teorik bir plan içerisinde ele almıştır. İktidar, iktidarın menşei, din ve devlet ilişkileri başlıklı meselelere , teorik izahlar getirmiştir. Siyasî olayları nasıl görmüşse, ona göre çözümler ve görüşler ortaya koymuştur⁹⁶.

O'na göre Allah, bu dünyayı sadece yaratmakla kalmamış, aynı zamanda ona, ahlakî ve kanunî bir takım hükümler vaz etmiş ve böylece emir ve yasaklar koyarak, meşru ile gayr-i meşruyu

⁹⁴ Aristoteles, Politika, s. 65.

⁹⁵ Laoust, H, Sociologie Musulmane, s.375 vd.; Gazâlî, Nasihatü'l-Mülük, s.125.

⁹⁶ Laoust, H, La Politique de Gazâlî, s. 75, Gazâlî, Mizânü'l-'Amel.

belirlemiştir⁹⁷.

Gazâlî'ye göre siyâset, dünyevi ve uhrevî her konuda dinî ilimlere ihtiyaç duymaktadır. Din olmaksızın, siyaset yapmak mümkün değildir. Hukukî ve ahlakî temelleri ihtiva etmeyen politik anlayışların, başarı şansları zayıftır. Zira, siyasi rejim altında yaşayan insanların, duygu ve düşünceleri farklı farklı olacaktır. Bu farklı yapıdaki insanların devlete itaatlerini temin etmek, ancak, dinî ilimlerle mümkün olabilir. Siyaset, öncelikle dinî ilimlerden olan ve toplum hayatını düzenleyen fıkha ve bilâhère de peygamberler, halifeler, siddiklar ve hâkimlerin hareketleri neticesinde oluşan ahlâk kurallarına dayanmalıdır. Allah, dünyanın tek yaratıcısı, düzenleyicisi ve kanun koyucusudur. Bütün insanlar, bir gün hakimler hakimi olan Allah'ın huzurunda hesap verecekler ve neticede herkes müstahak olduğu şeyle muamele olunacaktır. Kanun vazı olan Allah, hiçbir şeyi boş yere yaratmamış, lutfu ve affi kendisine itaat eden herkesi ihata etmiştir⁹⁸. Bir şeyin iyi veya kötü olduğunun, meşrû veya gayr-i meşru olduğunun ancak vahiyle bilinebileceğini belirtir⁹⁹. En iyi yolun "orta yol" olduğunu, ifrat ve tefritten kaçınmanın, en isabetli bir iş olduğunu söyler. Ölçü, aç kalmamak ve çok yememektir. Gaye, hayatın idâmesidir. Açlık, gönü meşguleder, tokluk ise ibadete manidir. Kanunî dengelerin sağlanmasında esas, itidal ve ılımlılıktır¹⁰⁰.

Gazâlî bu ve buna benzer görüşleriyle yegane kanun vazı (koyucu) olarak Allah'ı, Peygamberini, halifeleri, siddik ve kadıları kabul etmektedir. Bir başka deyişle Kur'an ve Sünnet, Gazâlî politikasının temel kanunlarını teşkil etmektedir. Sünnî geleneğe uygun bir yasama faaliyetinin, Gazâlî'de var olduğunu görüyoruz.

⁹⁷ Laoust, H, La Politique de Gazâlî, s. 212.

⁹⁸ Laoust, H, La Politique de Gazâlî, s.209,212; Bkz. Gazâlî, Mizân, s. 329 vd.

⁹⁹ Laoust, H, La Politique de Gazâlî, s. 73; Mübarek, Zeki, El-Ahlâk Inde'l-Gazâlî s. 221 vd.

¹⁰⁰ Wensinck, A.J., La Pensée de Ghazzalî, s. 133.

Anlaşılacağı üzere Gazâli, devlet mevzuatı olarak Kitap, Sünnet ve icma ile halife ve hakimlerin ictihad ve kanaatlerini kabul etmektedir. Yapılacak her türlü adli ve idari tasarruflarda bu temel hukuk kaidelerine riayet etmek gerekmektedir. Riayet edilmesi gerekli olan bu kuralları uygulama görevi evvele mirde devlet başkanına aittir. Devlet başkanı, söz konusu temel kuralları, gerektiğinde yorumlayarak uygular.

Her konuda olduğu gibi, devlet başkanının vasıfları, seçimi ve görevleri hakkındaki görüşlerinin oluşmasında ve gelişmesinde Gazâli'nin yaşadığı dönemdeki siyasî olayların etkisi bulunduğunu daha önce de belirtmiştik. Bir anayasa ve amme hukuku kitabı¹⁰¹ olarak da kabul edilen el-Mustazhiri adlı eserde bu mevzuyu derinlemesine incelemiş ve devrindeki iddialara da cevaplar vererek görüşlerini belirtmiştir. Gazâli, Bâtınîler'i, "*Vahyin ve Kur'an metinlerinin gerçekçi bir yorumu, ancak masum bir imam tarafından yapılabilir.*" şeklindeki iddiaların, muknî cevaplar vererek tenkid etmiştir¹⁰². Bu çalışmanın ikinci bölümünde geniş biçimde ele alınacak olan İmamet meselesinin önemine işaret eden Gazâli, onun seçiminin acil işlerden olduğunu beyanla "*Sahabe Hz. Peygamber'in vefatını müteakip imam tayin ve ona biat etmede nasıl acele etmişlerdi? Onlar, bunun hemen yapılması gereken bir farz olduğuna nasıl inanmış ve bu hususta geç kalmaktan nasıl kaçınmışlardı? Öyleki bu işle meşgul olmalarından ötürü, Hz. Peygamber (S.A.V.)'in techiz ve tekfin işini bırakmışlar ve kendilerinin bir an dahi olsa imamsız kalmalarının hata olacağını kesin olarak anlamışlardı*" demektedir¹⁰³.

¹⁰¹ Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 78; Bağcoren, Hüseyin, ed-Dâ'i İle'l-İslâm Mukaddime, s. 13 vd.

¹⁰² Laoust, H., La Politique de Gazâli, s.81, Gazâli, Mustazhiri, s. 42, Kardavî, Yusuf, el-İmâmu'l Gazâli, s. 60.

¹⁰³ Fedâihu'l-Bâtiniyye s. 170 vd.

İkinci bölümde de geniş olarak ele alınacağı üzere, Gazâlî'ye göre, her toplumun başında bir imam ya da halife bulunmalıdır. Bunda ferdi ve ictimâî bir zorunluluk vardır. Halefiyet kuralları gereği, halife, halefi olduğu şahsın vasıf ve karakterini taşıması ve seçimle iş başına gelmesi gerekir diyen Gazâlî, seçimin o makama meşruluk kazandıracağına da işaret eder.

Mutlak bir halifelikten yana olan Gazâlî'nin, onun zorunluluğu ve birliği hususunda iddialı olduğu görülür. Yani ona göre halife ve sultan maddî varlıkları itibarıyla, ayrı iseler de yaptıkları görev bakımından birlik arz ederler¹⁰⁴. Devlet başkanın seçimi hususunda, seçilecek şahsın teklifi üzerinde uzun uzadıya duran Gazâlî, birden çok başkanın caiz olmadığını ashabın tatbikâtına dayandırarak izah eder. İdarecinin çokluğunun ayrılık ve çatışma getireceğini, halkı ikiye böleceğini, hilâfetin ise, parçalanmayı kabul etmediğini beyan eder.

Bu düşünceden hareket eden Gazâlî, hem devlet başkanının varlığını ve hem de birliğini zarurî görmüştür¹⁰⁵. Her ne kadar yaşadığı devirde devlet işlerini fiilen yürüten bir sultanla birlikte hukuken varlığını devam ettiren bir halife var ise de, bu, icra organının çokluğunu göstermemektedir. Zira Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in, Bağdat'a varır varmaz ilk iş olarak halifenin elini öpmesi ve ona bağlılığını göstermesi yanında, halifenin de dua ve manevî yardımlarıyla Sultana müzaherette bulunması onun, yani icra organının başının tek ve birliğini göstermektedir.

Devletin bekâsı ve azâmetinin muhâfazası için devlet başkanının birliğinin lüzumunu belirttikten sonra Gazâlî, sağlam bir toplum

¹⁰⁴ Gazâlî, Mustazhiri, s. 170vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 82 vd.; el-Kardavî, Yusuf, el-İmâmu'l-Gazâlî, Beyne Madhiyye ve Nakdiyye, s. 94.

¹⁰⁵ Gazâlî, Mustazhiri, s. 170 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 235; Gazâlî, Sırru'l-Âlemîn, s. 10.

bünyesinin tesisine işaretle şöyle der:

Cemiyetin varlığını tehdit eden ahlâkî kötülükler, toplumu islâh ve tenvirinden sorumlu alimlerin bozulmasından kaynaklanmaktadır. Bu alimler içinde fakihleri, ilâhiyatçıları, filozof ve mutasavvıfları saymaktadır.

Cemiyeti islâha başlamadan önce, kötülük kaynaklarını, izlerini ve gayr-i ahlâkî fesat yuvalarını imha etmek gerektiğini ifade eder. Ayrıca karaktersiz, halkın itikad ve ahlâkını bozan alimlerin etkisiz hale getirilmelerini ve kötü davranışlarının önlenmesini, toplum huzuru açısından lüzumlu görür. Daha sonra da belirtileceği üzere, Gazâlî'ye göre alimin bozulması, hükümdarın bozulmasını, hükümdarın bozulması ise halkın bozulmasını halkın bozulması da her üçünün birden ortadan kalkmasını yani devletin yıkılmasını intac eder¹⁰⁶. Bu bakımdan bir beldenin mamur olmasında, harab olması da, o beldenin ileri gelen alim ve yöneticilerinin davranışlarından kaynaklanmaktadır¹⁰⁷.

Gazâlî, sağlam bir içtimaî bünyenin tesisine çalışanların, öncelikle yıkılan toplumlara bakmalarını, onların hayatta iken varlık sebeplerini, yıkıldıktan sonra ise yıkılış sebeplerini çok iyi araştırıp, bilmeleri gerektiğini söyler. Zira yeni bir bina yapmak isteyen, eski kuvvetli binaların yıkılış sebeplerini araştırarak, ona göre inşaatına başlaması gerekir, demektedir¹⁰⁸.

Sağlam bir ictimai yapı tesis edildikten sonra da onun kadru kıymetinin bilinmesi gerekir. Basiretli idareciler, bu tür durumları iyi

¹⁰⁶ Gazâlî, Nasihatü'l-Mülük, s. 82 vd.; Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 95; Nasihat, s. 83; Laoust, H., La Politique de Gazzali , s. 138.

¹⁰⁷ Nizâmül-Mülk, Siyâset Name, Trc., Nurettin Bayburtlugil, s.83; Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 95.

¹⁰⁸ Fezâilü'l-Enâm, s. 115.

değerlendirirler. Zira her yükselişi, bir düşüşün; her gelişmenin peşini de bir duraklamanın takibettiği bir vakaadır.

Sadaka insanın ömrünü uzattığı gibi, adalet de, devletin ömrünü uzatır. Adaletin önemine işaret eden Gazâlî, "*Adil olmak şartıyla, kâfir de olsa devlet devam eder; fakat, zalim olan devlet yaşamaz.*" ¹⁰⁹ vecizesini zikretmek suretiyle, elde edilen idarecilik nimetinin kadrinin bilinmesinin gerekliliğini belirtir.

Gazâlî, her zaman ictimai duygular beslemiş, zihninde ferdi ve şahsî kaygılara yer vermemiştir. O, her zaman toplumun dertlerini kendine dert edinmiş ve hatta inzivaya çekilmesinin temel hedefi de, yaşadığı dönemdeki siyasî çalkantılara, daha salim bir kafa ile çözüm bulmaktır. Zahirde siyasetle alâkasız gibi görünen bu uzletin, aslında, Gazâlî siyâsetinin temellerinden birini oluşturduğu söylenebilir. Bu bakımdan "*uzlet*" in Gazâlî siyasetindeki yerinin bir başlık altında ele alınması uygun düşecektir.

B- GAZÂLÎ SİYÂSETİNDE UZLET:

İnsanın kendisini dine hasretmesini sağlayan yaşantıya Gazâlî, *uzlet* diyor ¹¹⁰. Bu uzlet geleneği ta Hıra'dan itibaren vardır. Zira Hz. Peygamber'in oraya gitmesi, gönlünü Allah'la başbaşa bırakması, bir uzlettir ¹¹¹.

Gazâlî hükümdarların ve idarecilerin bile zaman zaman uzlete çekilmelerini tavsiye eder. Zira, uzlet, idarecinin muhatab olduğu idarî problemleri salim kafa ile tahlil ve teşhis etmesini sağladığı gibi, hazırladığı plânlara icra kabiliyeti de kazandırır. İnsanı gybetten

¹⁰⁹ Sırru'l Âlemîn, s., 31.

¹¹⁰ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 100.

¹¹¹ Gazâlî, İhya, II., 166 vd.

koruması da uzletin en önemli faydalarındandır. "Sıddik" derecesine ulaşmamış herkes, bu gıybet hastalığına kolayca yakalanır. Dalkavuklardan oluşan, alimler topluluğunda bulunmaktansa, uzlet daha iyidir ¹¹².

İctimaî sorumluluğa sıkı sıkıya bağlı kalan Gazâlî, "hayrın açıkça ihmalinde iyiliği emretmenin, şerrin açıkça irtikâbında da şerri (cürmü) nehyetmenin" herkes için bir vazife olduğunu; susmanın ise görevi ihmal ve hatta sui istimal olduğunu belirtir. Belkide böyle bir durumda susmak, ileride telâfisi gayri kabil zararların meydana gelmesine de sebep olacaktır. Ayrıca hayatına riya karışan kimse için de uzlet, çok lüzumludur. Zira insanlarla beraberlikte riyadan kurtulmak çoğu kez mümkün değildir. Toplumda riyanın ve riyakârların çoğalması, şahsiyetli insanların ayrılmasına ve kalitesiz bir toplum ortaya çıkmasına sebep olur. Öyle bir siyasî toplum içinde yaşamaktansa uzleti tercih etmek daha iyidir ¹¹³. Çünkü ahlâkî değerleri zedelenmiş toplum içerisinde yaşamak, namuslu insanın kötü olaylara karşı başışıklık kazanmasına yol açar. Cürmü ortadan kaldırmayı amaçlayan insanın,

suç faili olmasındansa, öyle bir toplumdan uzaklaşarak inzihai bir hayat sürmesi herhalde daha iyi olacaktır. Zira toplumdaki kötü fiil ve hareketlerin tesirinden kendilerini kurtaramayacak derecede olanlar, kötü olaylara alışır ve kendi hatalarını bile göremez olurlar. Bu tür insanlar zenginlerle düşe kalka, ellerindekilerle yetinmemeye ve kanaatsiz olmaya başlarlar. Fakirlerle düşüp kalktıklarında da ellerindekileri büyüterek ictimaî düzeni bozacak mahiyette tahakküme Kalkışırılar. Kişi, tüm bu sosyal problemlerden uzlet yoluna girmekle kendisini kurtarabilir. İktidar ve zenginlik elde etmek için canla başla

¹¹² Bkz. Fezâilü'l-Enâm, s. 33vd.; Gazâlî, İhya, II, 167.

Gazâlî'nin çağdaşı olan alimlerin bir kesiminin, onun yüksek ilmi seviyesini perestijini ve sultanlarla olan samimi münasebetlerini çekemeyip, aleyhinde bir hayli dedikodular uydurmuş olması sebebiyle bu ağır ifadeleri, kullanmış olabilir.

¹¹³ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.100; Gazâlî, İhya, II, 167 vd.

uğraşmak (meşru, gayri meşru demeden), ashab tarafından da kınanmıştır ¹¹⁴.

Demek ki kişi üstün olmayı da, zengin olmayı da, itibarlı olmayı da, meşru ölçüler içerisinde ve hududu aşmadan yapacaktır. Hadler ve kurallar, aşılarak elde edilen makamlar ve mallar, meşruiyyet dairesinde olmadığı için makbul değildir. Kuralsız, kaidesiz, kanunen meşru olmayan yol ve şekillerle mal ve mevki elde etmektense, tumbu hallerden uzak durarak, inzivayî bir hayat geçirmek tercih edilmelidir. Gazâlî'nin, ifade etmek istediği uzlet de bu şekilde anlaşılmalıdır. Gazâlî'ye göre, toplu halde yaşayan insanları, özellikle siyasî sahada yaşanan fitneden koruyan en iyi yol, uzlet yoludur.

Uzlet, Kur'an'ın ruhuna uygun olarak ihtiyatlı davranmayı temin eden en emin yoldur. Tarihte cereyan eden bir çok savaşlar, ani haberlerin gereği kadar değerlendirilmemesinden; fikirlerin dinlendirilip, yeteri kadar üzerinde düşünülmemesinden ve ihtiyatın terk edilmesinden meydana gelmiştir. Ayrıca Gazâlî, ictimaî düzeni sarsan dedikodu, şüphe, kıskançlık, iftira ve yalan gibi hastalıklardan en iyi koruyucu vasıtanın da yine uzlet olduğunu söylemektedir. Ömer b. Abdilaziz'in de uzlete önem verdiğini belirten Gazâlî, "*Uzlet insanı,*

utandıracak şeylerden korur. Kitaplar ve kabirler insanlarla düşüp kalkmaktan daha iyidirler.. Bir köpek, kötü bir arkadaştan daha iyidir. İnsan düşüp kaktığı kişileri aza indirmeli ve mümkün merteye de az arkadaş edinmelidir."¹¹⁵ sözlerini nakletmektedir.

Kişi, uzlete çekilmekle, sosyal hayatın kendisine tahmîl ettiği cenaze törenleri, hasta ziyaretleri, düğün şenlikleri ve kutlamalar gibi sosyal göreve iştirâkten kendisini mazur saydırılmış olur diyen Gazâlî,

¹¹⁴ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 101; Gazâlî, İhya, II, 168 vd.

¹¹⁵ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 101; Gazâlî, İhya, II., 170 vd.

bu törenlere katılmanın ise kişiye vakit kaybettireceğini, katılmanın ise, kınanmayı mucib olduğunu belirtir ¹¹⁶. Ayrıca uzlet, kişiyi toplumdaki aklı dengesizlerin ve ruhi bunalıma düşmüş şahısların her türlü anormal tavırlarından korur.

Gazâlî, oturmuş bir ilmi seviyenin teessüsü için alimlerin halkla münasebetlerini kesmemelerini, üst seviyedeki yöneticilerle fazla münasebet kurmamalarını tavsiye eder. Dinin selametinin bunda olduğunu ısrarla belirtir. İdarecilerle makul ve vakarlı bir şekilde tesis edilmeyen münasebetler, şımarıklıklara ve sadece onların lutuflarını elde etmeye yarar. Ayrıca bu tavır, usul ve esaslara aykırı, idarecinin hissiyatına ve icraatına uygun fetva ve görüşlerin verilmesi gibi çok tehlikeli bir gidişi de başlatır.

Gazâlî'nin alim-idareci ilişkisi, "*Halkın yozlaşması hükümdarın bozulmasından, hükümdarın bozulması da alimlerin bozulmasından kaynaklanır.*" ¹¹⁷ sözleriyle formüle edilmektedir.

Gazâlî'de hakim olan devlet anlayışı, gerek dünyevî ve gerekse uhrevî mesuliyet duyan bir devlet anlayışıdır. Zira ona göre, sırf kendisini gaye edinen dünyevî bir devlet anlayışı, putperest bir anlayıştır. Din ve akıl üzerine kurulan ideal devletin esas gayesi, mensuplarını nihai mutluluk olan ahiret mutluluğuna erdirmek olmalıdır. Gazâlî'ye göre insanı mutluluğa ulaştıran üç temel yol; Allah'a itaat, emir ve yasaklara riayet ve İslâm'ın gerekli kıldığı ahlâkî fâziletleri tatbik etmektir ¹¹⁸. Bu bakımdan bunları öncelikle ele almamız gerekir.

¹¹⁶ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.102; Gazâlî, İhya, II, 173 vd.

¹¹⁷ Laoust, H., a.g.e Göst. yer.

¹¹⁸ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 281 vd.; Laoust, H., Sociologie Musulmane, s. 375 vd.

C- İNSANI MUTLULUĞA ERDİREN FAZİLETLER:

I- Allah'a itaat:

Gazâlî bu başlık altında Marifetullah'ı, namaz, hac, zekât, oruç, Kur'an okuma, zikir ve virdi saymaktadır¹¹⁹.

Marifetullah üzerinde uzun uzadıya duran Gazâlî, gerçek saadetin Allah'ı bilmekle¹²⁰ mümkün olduğunu, saadete varmak için onun lezzet ve rahatını tatmak gerektiğini belirtir. Bir şeyin lezzeti, yaratılış gayasına göredir. Meselâ, şehvetin lezzeti, arzusuna kavuşmak, gazabın lezzeti, düşmanından intikâm almaktır. Gözün lezzeti görünen güzelliklerde, kulağın lezzeti de hoş giden seslerdedir. Bunun gibi kalbin lezzeti ise, kendi hususiyetindedir. Buda işlerin hakikâtini bilmek olup, insanın kalbine mahsustur. Bu lezzet türlerinden, şehvet, gazab ve duyu organlarını ilgilendiren lezzetler hayvanlarda da mevcuttur.

İnsan, genelde bilmediği şeylere karşı yaratılışı icabı merak ve ilgi duyar. İlginin temeli bilmek ve istemeye bağlıdır. Kişi bildiği şeye sevinir ve onunla övünür. Bu durum, yüksek şeylerde olduğu gibi bayağı işlerde de böyledir. Meselâ, satranç bilen bir seyirciye, oynayanlar "karışmayın" deseler, o yine sabredemez ve müdahalede bulunur. İnsan ancak hakikâtini bildiği şeylerden kalben lezzet alabilir. Hakikâtı bilinen şey ne kadar kıymetli olursa, alınan lezzet de o kadar değerli olur.

Meselâ, vezirin bildiği şeyleri bilen ve ona mahsus sırlara vâkıf olan kimse, bunları üçüncü şahıslara övünerek anlatır. Eğer devlet reisine ait sırları ve onun idarî düşüncelerini bilirse, buna daha çok sevinir. Bunun gibi, bilinmesi daha kıymetli olana ait bilgiler daha değerli; lezzetleri de daha fazladır. Bütün varlıkların, kendisiyle şereflendiği

¹¹⁹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 281,284.; Laoust, H., Sociologie Musulmane, s. 375-387; Gazâlî, Kimyâ-i Saâdet, Terc., F. Meyan, s. 6-37.

¹²⁰ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 282 vd.

yegâne varlık olan Allah'tan daha üstün varlık yoktur. Alemlerin amiri ve maliki O'dur. Alemdeki bütün akılları durduran şeyler, O'nun yaratmasının eserleridir. O halde Allah'ı tanımaktan daha şerefli bir marifet yoktur. Bu marifeti idrâk edemeyen bir kalb, gıda alamayan hasta bir beden gibidir; Ona, çamur, ekmekten daha lezzetlidir.

İnsanın bedenine tabi bütün arzu ve lezzetlerin ölümle beraber sönüp tükenecekleri şüphesizdir. Bedene ait elemeler de, ölümle bitecektir. Marifet lezzeti kalbe ait olup, ölümle artar;hattadaha parlak olur. İşte bu marifet, Allah'ı bilmektir ki gerçek saadet de¹²¹ budur.

Gazâli, saadeti Allah'ı bilmeye bağlamanın yanında alın yazısına da bağlı görmektedir. Hatta gerçek saadetin, bu alın yazısında yattığını ısrarla belirtir. Ona göre faziletli davranışlarımıza öte dünyada verilecek mükâfat, saadetin asıl kaynağıdır¹²².

Öte dünya saadeti dediğimiz Ahiret saadeti, ölümsüz bir ebedilik, acısız bir lezzet, kedersiz bir sevinç, yoksulluğa uğramayan bir zenginlik, eksiksiz bir olgunluk ve zilletiz bir izzet demektir. Daha doğrusu, her isteyenin isteğine, her dileyenin de dileğine ebedî olarak kavuşmasıdır. Gerçek ahiret saadeti de budur ¹²³.

Dünyaya gelişinin gerçek gayesini kavrayan kişi, burada en mutlu bir hayat süreceğini bilse bile, ona sırt çevirerek ebedi olan ahiret saadetine gönül veren kimsedir. Çünkü ahiret saadetine mutluluğu, insana öyle bir itminan kazandırır ki, hiçbir dünya zevki, o mutluluğu kişiye kazandıramaz. O, bir gün uçup gittiğimiz bu geçici ve aldatıcı dünyadan, bizi sıcak bağrına basarak, rengarenk cennet nimetlerine gark edecek ebedî bir muştudur.

¹²¹ Gazâli, Kımyâ-i Saâdet, Trc., F. Meyan, s.36 vd.

¹²² Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 75 ve 282 vd.

¹²³ Gazâli, Mizânü'l-'Amel, s. 180 vd.

Dünya malına düşkün olmayan, hemen hemen yok gibidir. Hayat mücadelesi bir bakıma servet ve mal biriktirme mücadelesidir. Bir yandan da ölüm, insanoğlunu, kurduğu pusuda beklemekte, diğer taraftan ise mal ve para, ahiret saadeti için hiç bir fayda temin etmekteydir. Öyle ise gerçek mutluluk olan ahiret yoluna girmek kaçınılmazdır ¹²⁴.

Ayrıca Gazâlî, saadetin temininin, dünyaya gereği kadar değer vermekle olduğunu ifadeden sonra şöyle der: Dünyayı hakkıyla tanıyan şunu çok iyi bilmelidir ki, dünyadaki en büyük makamın daha yücresi vardır. O da dünyaya ihtiyaç duymamaktır. O, dünyaya ihtiyaç duymayan ve ondan yüz çevirenleri üç kısımda ele alır:

Bunlardan birincisi, dünyadaki kusur ve afetleri görenlerdir. Bunlar, dünyanın hızla yok olduğunu, sıkıntılarının gittikçe arttığını gördükleri için, onu terkettiklerini iddia ederler. Gaflet ehli, bunu derecelerin en üstünü olarak görürken, Gazâlî, en aşağısı olarak kabul eder.

İkinci kısımdakilere gelince, onların kalbgözleri birincilerden daha açıktır. Bunlar ahiretin dünyaya göre daha mükemmel olduğunu, dünya her türlü musibetten halî olsa dahi, talebe layık olmadığını belirtirler. Zira dünyada kanaat ehli olmadan yaşamak ahiret için bir perde teşkil eder.

Kemal noktasına yakın olan bu gruptakiler, taşı toprağı hep altın dahi olsa bu dünyaya aşırı bağlanmamak gerektiğini, netecede yok olacağını, asıl bağlılığın ahirete olan bağlılık olduğunu ifade ederler. Akıllı kimselere düşen, bakiyi, baki olmayana tercih etmektir.

Üçüncü kısım ise, tüm hayvanî duyguları aşan, "*Allah hayırlı ve*

¹²⁴ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 282 vd.

en bakidir." ¹²⁵ sırrına vakıf olan, hissiyattan uzak, melekelere has bir meleke kesbetmiş, kalemin ve lisanın açıklamaktan aciz kaldığı sırlara vakıf olan zevatın oluşturduğu bir gruptur.

Kısacası Gazâlî, kanaatkâr olarak yaşamak gerektiğini, bunu yaparken şuurlu davranılmasını ve gerçek mutluluğun hayvani arzulardan kurtulmakla mümkün olacağını belirtmektedir.

O, kişiyi saadete eriştirecek faziletler arasında zekâ ve iyi ahlâka müstesna bir yer vermektedir. Keskin bir zekâ iyi ile kötüyü, doğru ile eğriyi ayırttirmeyi temin ettiği gibi, iyi ahlâk da dinin yasak ettiği bütün kötü huy ve alışkanlıklardan kişiyi korur. İyi huyun devam edebilmesi için ibadete sarılmak ve onu kesintisiz devam ettirmek, ona karşı duyulan muhabbeti gönülde beslemek ve kökleştirmek gerekir. Peygamberimize "*Saadet nedir? Ey Allah Resulü*" diye sorulunca O, "*Allah'a ibadet ve tâat yolunda uzun bir ömür sürmektir.*"¹²⁶ diye mukâbelede bulunmuştur. Bu bakımdan Allah'ın dostları O'na daha çok ibadet etmek için ömürlerinin uzun olmasını istemişlerdir. Faziletlerin en alâsı, insanın kendisini zorlamaksızın, tabii olarak iyi hareketlerde bulunmasıdır. Nereye ve neye baksa, orada zahmet çekmeden hakkı ve hakikâti görür. Farkına varmadan böylesi iyi hareketler, kendisinden zuhur eder. Tıpkı iğnesine bakmadan dikiş diken sanatkâr bir terzinin veya hiç bakmadan yazı yazan usta bir yazıcının yaptığı gibi

Saâdeti elde etmenin yolu:

İlim yoluyla olsun, ibadet yoluyla olsun saadetler iki şekilde elde edilir.

a- Öğrenme yoluyla:

İnsan, ilim meclislerine devam etmek, faziletli kimselerle beraber

¹²⁵ Tâhâ, Âyet: 73.

¹²⁶ Münâvi, Feyzu'l-Kadîr, IV. s.140; Ebu Şucâ'a' Şîreveyh, el-Firdevs, II. 346.

olmak ve onları kendisine örnek almak suretiyle faziletli olabilir. Bu şekildeki fazilet, kendisini tedricen hissettirir. Tıpkı bir insanın yavaş yavaş büyümesinde olduğu gibi.

b- Allah vergisi yoluyla:

Bazı insanlar, herhangi bir öğretici olmaksızın alim olurlar. Peygamberlerin ilmi böyledir. Onlar hiç bir alimden öğrenmeksizin ilâhî gerçeklerin bilgisini kavrayan üstün ilim sahipleridir. Zamanlarında küfür ve inkâr fırtınası içinde bocalayan gönülleri selâmete kavuşturan peygamberler, aynı zamanda kendilerinde bütün meziyet ve faziletleri toplamış üstün vasıfta insanlardır. Bu faziletler, çalışıp çabalayarak değil, Allah'ın bir vergisi olarak kazanılır. En son Peygamber Hz. Muhammed (S.A.V.) ise, alemlerin rahmeti, varlığımızın sebebidir. O, bütün faziletleri kendi nefsinde toplamış tek ve müstesna insandır. Allah'ın vergisinden mahrum kalan insanlar ise, çalışıp çabalayarak bu faziletlere sahip olmaya bakmalıdırlar¹²⁷.

Gazâlî'ye göre saâdeti temin eden vasıflardan biri de başkasına yardımda bulunmaktır.

Zenginın fâkire yardım etmesinde ilâhî sırlar gizlidir. Cenab-ı Hak genelde, dostlarına (evliyaullah'a) fakirliği ve ihtiyacı musallat kılar. Bu ihtiyaç, onları zenginlerin kapısına götürür. Zenginlerde onlara yaptıkları yardımlar sayesinde saadet derecesine ulaşmış olurlar.

Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "*Allah kullarına çok lütuf ihsan edendir.*"¹²⁸ buyrulur. Böylece Cenab-ı Hak, fakir velileri, zillet ateşi ile yakıp, dünyevî ilgilerden temizlemiştir. Lutfuyla zenginleri de onların himâyesine ve şefeatine nail etmek istemiştir. Bu hal ise, toplumda

¹²⁷ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 93 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 75; Gazâlî, Mizânü'l-'Armel, s. 254 vd.

¹²⁸ Şûra Âyet: 19.

zengin-fakir arasındaki siyasî ve idarî münasebetlerin istikrârı için elzemdir ¹²⁹.

Gazâlî'nin, dünya ve ahiret saadeti için kaçınılmaz gördüğü diğer bir husus ise, verilen nasihatlerden nasibdar olmaktır. Kişi kendinden önce yaşamış ve bir takım idarî görevler üstlenmiş olanların akîbetlerine bakarak, onların ölümle sonuçlanan hayatlarından ibret almalı, dünyada yaptıkları kötü davranışların ebedi mutsuzluğun bir nedeni olduğunu kavramalıdır. Geçmişten ders almayanların gelecekları bedbaht olur ve kendileri de mutsuz bir ömür geçirirler¹³⁰.

Marifetullah, Allah'a imanla başlayıp, amelle devam eden bir manevî hali gerekli kılmaktadır. Amelle desteklenmeyen bir ilim, nafîle olmaktan öteye bir anlam taşımaz. Allah'ı bilmek, O'na kulluk etmeyi gerekli kılar. İbadetin ihlası ve O'nun emirleri doğrultusunda olması gerekir.

Temel ibadetler arasında Gazâlî'nin, namazı, orucu, haccı ve zekâtı saydığını; bazen de bunlara Kur'an kıraatını ve zikrullah'ı eklediğini görüyoruz. O'nun tasnifinde ibadetlerin en makbulleri adalet, ihlasla ifa edilen hilâfet ve emirlik görevidir. Bu görüşünü, bazı ayet ve hadislerle destekler.

O'na göre ibadetler, ibadet-i lazime ve ibadet-i müteaddiye olmak üzere iki kısımdır. Bunlardan birincisi, hayrı, sadece yapana ait olan namaz, oruç gibi, ikincisi ise hayrı sadece yapana ait olmayıp, üçüncü şahıslara da geçen ibadetlerdir. İkincisine zekât ibadetini ve başkası adına ifa edilen haccı misal olarak verir. İçtimâî açıdan ikincilerin birincilerden daha üstün olduğunu beyan etmektedir ¹³¹.

¹²⁹ Fezâilü'l-Enâm, s. 87 vd.

¹³⁰ Fezâilü'l-Enâm, s. 282 vd.

¹³¹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 285 vd.

Ameller Allah için yapıldığında makbuldür. Bütün amellerin yegâne amacı kalbi temizlemektir. Kalbin temizlenmesi ise, fert ve cemiyet hayatında huzurun şartlarından biridir. İctimaî huzurun temininde fizikî temizlik kadar derunîniyet temizliği de çok önemlidir. Kalb temizliği, Allah'tan başka herşeyi kalbden uzaklaştırmakla mümkün olur. İhtiras ve dünyaya yönelik arzuların kalbden uzaklaştırılması, insanı peygamberler ve sıddıklar mertebesine ulaştırır. Kalb temizliği, inzivaî ve ictimaî hayatla yaşayan herkesi ilgilendirmekte ve adil bir toplum için gerekli bulunmaktadır. Temel ibadetlerden olan namazın kalbî bir huşu ve huzurla edâ edilmesi, hac, zekât ve orucun bir takım sıkıntılarına rağmen yerine getirilmesi, kişiyi iç huzuruna kavuşturur. Kişinin iç huzuru, çevresinin huzuruna; o da toplum ve devletin saadetine vesile olur. ¹³².

Görülüyor ki, Gazâlî, iç huzurun ibadetlerin erkan ve manasına uygun olarak yerine getirilmesiyle tahakkuk edeceğini ifade etmektedir. Ferdin saadeti, ailenin saadeti, ailenin saadeti decemiyetin saadeti, o da devletin huzur ve bekâsını temin edecektir. Yani O'na göre saadet, merkezden çevreye doğru bir seyir takip etmektedir.

2- Yasaklara (haramlara) riayet:

Gazâlî, müslümanın başlıca görevinin, rızkını helâl yoldan kazanma ve haramdan kaçınma olduğunu ifade eder. Çünkü, helâl rızık temin etmek oldukça güçtür. Gazâlî helâl ve haram konuları üzerindeki hassasiyetini "*Bugün sadece Fırat'ın suları ile mevat (ölü) arazilerde yetişen bitkiler, helâl rızık olarak kalmıştır.*" ¹³³ diyerek dile getirir.

İslâm'da helâl ve haramın birbirinden kesin hatlarla ayrıldığını, ancak bu helâl ve haram arasında bir hayli şüpheli ve kapalı kalan bir vasatın bulunduğunu ve bu vasatı, çoğu insanların anlayamadığını

¹³² Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 286 vd.

¹³³ İhya, II, 63 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 300 vd.

ifade eden Gazâli, haramlığın iki yolla sabit olduğunu söylemektedir.

a- Malın bizzat kendinde, aynı anda taşıdığı vasıflar sebebiyle haram olanlar (içki ve domuz eti gibi). Gazâli'ye göre bizatihi haramlar insanın gıdasına ilişkin olup, madenlerden, bitkilerden ve hayvanlardan elde edilirler¹³⁴. Madenler yerin bir takım parçaları ve ondan çıkan tüm maddelerdir ki, tüketenlere zarar vermediği müddetçe istifadesi helâldir. Bitkilerden faydalanmak ise akla ve bünyeye zarar vermemesi şartıyla mübahtır. Hayvanlara gelince, eti yenebilen ve yenemeyen olmak üzere iki katagoride ele alınırlar. Gereğinde fazla kullanılıp bünyeye zarar veren mübah şeyleri de Gazâli, haramlar kısmında mütalaa eder¹³⁵.

b- Elde edilişleri bakımından helâl ve haram olanlar. Mallar, ya sahibinin ihtiyari ile veya ihtiyari olmaksızın elde edilirler. Miras malı gibi mallar, ihtiyar dışı elde edilen mallardan olup, helâldir¹³⁶.

Gazâli kazancın araştırılmasına da büyük önem vermektedir. Onun kazanç sisteminde dilencilığe yer yoktur. Helâl kazanç peşinde koşan tacirin kıyamette şehitler ve adillerle aynı derecede mükâfatlandırılacağını belirtmek suretiyle, ticaretin önemini ısrarla vurgulayan Gazâli, bununla birlikte her şeyin ticaretten ibaret olmadığını, ölçüyü kaçırmanın pişmanlık doğuracağını, aşırı derecede dünyaya bağlanmanın da günaha vesile olabileceğini anlatarak, her işte adil olunmasını tavsiye etmektedir¹³⁷.

Kişinin saâdeti elde etmesinde önemli bir yeri olan yasaklardan kaçınma, elbette sadece kazanç teminiyle ilgili değildir. Yasak kavramıyla Gazâli, Allah'ın yasak kıldığı her türlü davranışı

¹³⁴ İhya, II, 66, 71; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 301.

¹³⁵ İhya, II, 66 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 302.

¹³⁶ İhya, II, 66 vd.; Gazâli, el-Vecîz, I, 81 vd.

¹³⁷ Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 303 vd.

kastetmektedir. Biz burada, konumuzla doğrudan ilgisi olmadığından, bu mesele üzerinde daha fazla durmayacağız.

3- Ahlâki kaideleri tatbik etmek.

İnsanı mutluluğa götüren yollardan birinin de ahlâki kaidelerin tatbiki olduğunu beyan eden Gazâlî, bu kaideleri, siyasî ahlâk, zühd, vera', sabır, tevekkül ve muhabbetullah olarak sıralamaktadır.

a- Siyasî ahlâk:

Daha önce de çeşitli münasebetlerle belirtildiği gibi, toplumu saadete götüren bu kuralları birbirinden ayrı düşünmek oldukça zordur. Ashında bu kurallar, bir bakıma, birbirlerinin mütemmim cüzü mahiyetindedir. Bu sebeple de daha önce gördüğümüz temel kaidelere ve dinî yasaklara riayet etmek, siyasî kurtuluşun ve ideal devletin inşası için zorunlu olan bir dizi güzel ahlâk kurallarını da beraberinde getirmektedir. Gazâlî, siyasî ahlâkın dört fâziletle ancak meydana gelebileceğini ifade etmektedir.

aa- Hikmet: İnsanı hem bu dünyada, hem de öte dünyada saadete erıştiren faydalı ilim demektir. Hikmet, aklın mahsulü olup, müminin yitlik malıdır ¹³⁸.

İnsan ruhunun temel iki kuvvetinden birincisi, nazarî akıldır. Bütün nazarî ve zarurî bilgiler, bu kuvvet sayesinde elde edilir. Bu tür bilgiler, zamana, zemine ve milletlere göre asla değişmez. Allah'a, sıfatlarına ve meleklerine dair bilgiler bu kabil bilgilerden olup, gerçek

hikmet ve gerçek bilgi bunlardır. İkincisi, amelî akıldır. Amelî akıl, insan vücudunun idâresiyle uğraşır. Bu akıl sayesinde kişi, iyiyi kötüden ayırt eder. İnsan kendisini, ailesini, memleketini ve çevresini bu akulla idare

¹³⁸ Gazâlî, Mizân, s. 264 vd.

eder. Amelî aklın bu bilgisine hikmet denir. Meselâ, yoksul ve düşkünlere mal ve servet dağıtmak gerçekten ahlâkî bir fâzilettir. İsrâf derecesine vardığı zaman fâzilet olmaktan çıkar. İkinci kısımdaki akıl, iyi kullanılmadığı takdirde şu iki menfi husus ortaya çıkar.

- Hilekârlık: İnsan, şehvet ve öfke gibi şer kuvvetleri dizginlemeyip, onları salıverirse, hiyleli yollara müracaat etmeye başlar. Zira, normal yollarla onların isteklerini karşılayamaz olur. Böylece de kötü sebeplere başvurur.

- Ahmaklık: Şehvet ve öfke gibi kuvvetlerin isteklerini gereğinden fazla kısmaktır.

ab- Cesaret: Dinî terbiye görmüş öfke kuvvetimizin ve akla boyun eğen himâye kuvvetimizin bir fâziletidir.

Cesaretin iki kötü vasfı vardır:

- Gaddarlık: İnsanın normal cesaret sınırlarını aşarak, aklen yapılmaması gereken yasak fiillere teşebbüs etmesidir. Bunlar, haklı bir sebep yokken adam öldürme ve yol kesme filleri gibi.

- Korkaklık: Bu, öfke kuvvetinin luzumundan çok geri kalması, gerektiği yerde sesini duyuramamasıdır. Savaştan kaçmak, kötü şeyleri yapana engel olmamak gibi. Gazâlî, din ve akıl ölçüleri içinde kalan sertlik hareketlerini her zaman makbul ve muteber görmüştür¹³⁹.

ac- İffet : Baskı altına alınan ve dinî ölçüler içinde beslenen şehvî kuvvetimizin meyvesidir.

Diğerlerinde olduğu gibi şehvet duygusu da iki kötü durumla karşı karşıyadır:

¹³⁹ Gazâlî, Mîzân, s. 267 vd.

Dinimizin ve aklı selimimizin çirkin gördüğü aşırı şehvî arzular. Zina, içki gibi.

Dinimizin ve akli selimimizin güzel gördüğü normalşehvî istekleri köreltmek. Kişinin nikâhlısı ile cinsî münâsebete yanaşmaması, helâl olan gıdaları almakta kısıntı yaparak vücudunu yıpratması gibi.

İşte şehvî istekleri, ne baskıdan uzak alabildiğine doyurmak; ne de sıkı sıkıya baskı altına alarak büsbütün köreltmemek gerekir. İşte bunun adına Gazâlî *iffet* demektedir.

Gazâlî, şehvî isteklerin doyumsuz olduğunu, özellikle cinsiyet organları ile midenin isteklerinin sonsuzluğunu, mal, servet, şan, şöhret, makam ve mevki ihtiraslarının dinmez birer şehvî istekler olduğunu, bir çok eserinde açıkça belirtmektedir. Bu konuda gerçek ölçü, dinin ve dine dayalı aklın tayin ve teesbit ettiği ifrat ve tefrite kaçmayan orta yoldur ¹⁴⁰.

ad- Adâlet: Aklın hakîmiyeti altında bulunan düşünme kuvveti, şehvet kuvveti ve öfke kuvveti arasındaki birlik ve beraberliği, bir başka deyimle bu üç kuvvet arasında ahenkli çalışmayı sağlamak demektir. O halde adâlet, sadece temel fâziletlerden birisi olmakla kalmıyor, aynı zamanda onların özü ve beyni durumuna geliyor. Özellikle alış-verişte ve idarede adâlet, insanlar arasındaki ahengi sağlamak için çok lüzumludur. Alış-verişteki adâletten, kişinin hak ettiğini alması, iadesi gerekeni de sahibinne vermesi anlaşılır. Açıkçası ne aldatmak ve ne de, aldanmak demektir. Aldatmak kişinin hak etmediği halde, çeşitli hile ve desiselerle herhangi bir şeyi almaktır. Aldanmak ise oyunagelerek kişinin hakkı olan bir şeyi bir başkasına vermesidir. Bunların her ikisi de adalete aykırıdır ¹⁴¹.

¹⁴⁰ Gazâlî, *Mizân*, s. 269 vd.

¹⁴¹ Gazâlî, *Mizân*, s. 272 vd.

İdârede adâlet deyimi, ülkede kişiler arasındaki idarî birliğin temini demektir. Bu durum, fertler arasında içtimaî yardımlaşma ve dayanışmayı doğurarak, her kafadan ayrı ses yerine, bütün fertlerden tek ses çıkmasını sağlar. Böyle bir toplumda bütün kanunlar yerli yerinde kullanılır. Her fert üstüne düşen vazifeyi seve seve yerine getirir. Kısaca gerçek adâletin tesisiyle ne memur başkasının emrinde çalışan boynu bükük bir emir kulu; ne de amir, emrinde çalışanlara ikide bir sert ihtarlarda bulunan dik başlı bir efendi olur. Herkes bir bakıma âmir, bir bakıma da memurdur.

İşte yukarıdanberi açıklamaya çalıştığımız gerçek adalet, göklerin ve yerin dirlik ve düzenini sağlayan tek kuvvettir¹⁴².

Gazâlî'nin Mizan ve İhyâ adlı eserlerinde belirttiği budört temel ahlâkî fâziletin esasının eski Yunan Felsefesine dayandığı ve Gazâlî'nin bunları Aristoculuk, Yeni Eflatunculuk ve Sitoacılık'tan aldığı, H. Laoust iddia etmekte ise de ¹⁴³ bu fâziletlerin ele alınışı, işlenişi ve muhtevası bu iddiayı pek doğrulamamaktadır. Filhakikâ bu fâziletler Yunan filozofları tarafından birer ahlâkî erdem olarak kullanılmış olabilir. Fakat İslâm'ın temel yapı taşları olan bu hususiyetlerin, Yunan düşüncesinden alındığı şeklinde bir zehâba kapılmanın doğru olmayacağı izâhtan varestedir.

Gazâlî'nin siyasî ahlâk anlayışının gelişmesinde, şüphesiz ki fıkıh, hadis ve tasavvuf gibi üç temel ilim dalının büyük katkıları olmuştur. Fıkıh, siyasî bir kanun olarak kabul eden Gazâlî, düşüncesine onu temel ittihaz etmiştir. Ahlâk anlayışına ikinci kaynak olarak da hadisi almıştır. Gazâlî, hadis hususunda orta bir yol takip etmektedir. O'nun hadis anlayışında ne Hanbelilerin çok sıkı katıldığını ve ne de filozofların fazlaca gevşekliğini görebiliriz. O, bu ikisi arasında orta bir

¹⁴² Gazâlî, Mizân, s. 152 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 315 vd.

¹⁴³ Bkz. Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 316.

yol izlemektedir.

Tasavvufta ise Gazâlî, Ebu Talip el-Mekki, Cüneyd el-Bağdadî gibi büyük mutasavvıfları takip ederek, aşırılığa kaçmaksızın yine orta bir yol izlemiştir.

b-Zühd:

Ahlâkî kaidelerin ikincisi sayılan zühd ise, herhangi bir şeyden vaz geçip, onun yerine daha iyiye ve daha güzeline dönmek demektir. Zühd tamamen sevgiliden yüz çevirmek olduğuna göre, bu ancak o sevgiliden daha sevimli bir şeye yönelmekle mümkün olur. Yoksa daha kuvvetli bir sevgili bulmadan, bir önceki sevgiliyi terk etmek mümkün değildir. Allah'tan başka cennet ve her türlü zevkler dahil, her şeyi arkaya atıp, yalnız Allah'ı seven kimse mutlak surette zahid ve en mutlu insandır. Yani Zühd, dünya sevgisi yerine ahiret sevgisini koymak demektir ki bunu yapmayan kişi, mal satıp da parasını alamayan tacire benzer. Tarihte zühd'ün en alâsını *ehl-i suffe* yaşamış ve bunun mutluluğunu tatmıştır ¹⁴⁴.

c- Vera' *

Vera' gelecekte hoş olmayan bir durumun meydana gelmesi endişesiyle, kalbin acı duyması ve kendinde yanma hissetmesinden ileri gelen duygudur. Vera', Allah'tan korkmanın en kısa derecesi, bu korkunun tesirini amelde göstermesi ve sahibinin kendisini şüpheli şeylerden çekmesidir.

Allah korkusu daha da artığında kişi en şüpheli şeylerden de çekinir buna da "*takva*" denir. Takva, insanı mahzurlu olan şeylere düşürmemek için, mübah olanlardan uzaklaşmayı gerekli kılar. Buna "*takvada sadakat*" denir. Bu makama erişmiş olan kimse, dünyalık şeylere gereği kadar değer verir. Bunun sahibi, siddik adını almaya

¹⁴⁴ İhya, IV, 168 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 316 vd.

* Vera': Allah Korkusu.

lâyıktır. Demek ki sıdkın olduğu yerde takva, takvanın olduğu yerde vera' ve vera' ın bulunduğu yerde de iffet vardır. Çünkü iffet, şehvetin arzularından çekinmektir. Demekki Allah korkusu kötülüklerden sakınmak ve iyilikleri yapmak suretiyle azalar üzerinde tesirini gösterir. Vera' iffetten daha umumîdir. Yani her iffetin bulunduğu yerde vera' bulunmayabilir. Fakat vera'nın bulunduğu yerde mutlaka iffet vardır.

Şüpheli şeylerden kaçınmaya salihlerin; hem şüphelilerden ve hem de mübahlardan kaçınmaya muttakilerin vera'sı; Allah'tan uzaklaştıran her şeyden kaçınmaya da sıddıkların vera'sı denir ¹⁴⁵.

d- Sabır: Dinin yüksek makamlarından biri olan sabır, din kuvvetinin şehvet ve öfke kuvvetine karşı koyup direnmesi demektir. Başka bir ifade ile sabır, menfaatleri çelişen iki ordudan birinin diğerine karşı sebat göstermesidir ¹⁴⁶.

Sabır, ne hayvanlar ve ne de melekler için düşünölemeyen ¹⁴⁷, sadece insanlara mahsus bir özelliktir. Sağlık, servet, aile, neşe ve üzüntü gibi her türlü hayat şartlarında sadece insan için gerekli bir özelliktir. Bu bakımdan her türlü elem ve ızdırap karşısında insana en büyük teselliyi bahşeden ve dolayısıyla ona en büyük mutluluğu kazandıran sabra, hayatın her döneminde ihtiyaç vardır ¹⁴⁸.

e- Tevekkül: İnsanı mutluluğa götüren unsurlardan biri de

¹⁴⁵ İhya, IV, 121 vd.; Şahin, Hasan, Gazâlî Kongresi, (Gazâlî ve Tasavvuf), s.92; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 320 vd.

¹⁴⁶ Gazâlî, İhya, IV, 49.

¹⁴⁷ Hayvanlar, şehvetlerinin tesiri altındadır. Bundan dolayı, bu şehvetleriyle çatışacak bir kuvvete de sahip değildırler. Melekler ise mutlak hakikat üzerinde yaratılmış olmalarından dolayı, o hakikatten onları saptıracak bir şehvete sahip değillerdir. (Bkz. İhya Gös.Yer)

¹⁴⁸ Daha geniş bilgi için Bkz. İhya, IV, 49 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 321 vd.

tevekküldür. Tevekkül, Allah'a bağlanmaktır. "Vekâlet" le aynı kökten gelen tevekkül, kalben, yalnız vekile itimâd anlamından ibarettir.

Tevekkülde ilim (marifet), bedenen çalışmayı ve kalbimuhafaza etmeyi terketmek demek değildir. Bu şekildektevekkül anlayışı cahillere mahsus bir anlayış olup, gerçek tevekkülle bir ilgisi yoktur.

Marifet, Allah'ın birliğini tasdik ve onun hakimler hakimi olduğunu kabul etmektir. Hal ise, Allah'ın hukukunu hiç bir zaman terk etmeyeceğine inanma durumudur. Amel (action) ise hayatı idâre ettirmek için sürekli gayret ve hareket halinde olmak demektir. Binaenaleyh, tevekkül hiç bir zaman meskeneti istilzâm etmez¹⁴⁹.

f- Muhabbetullah: İnsanı mutluluğa erdiren ahlâkî kaidelerin unsurlarından birisi de muhabbetullahtır. Allah sevgisi, makamların sonu ve derecelerin en üstünüdür. Tevbe, sabır ve zühd gibi makamlar, muhabbetullahın mukâddimeleridir. Muhabbetullah, insanın varabileceği makamların en şerefli ve en yükseğidir. Marifetullah için muhabbetullah zorunludur. İnsan Allah'ı beş duyu ile değil de, onun insana bahşettiği manevî kuvvetle idrâk edebilir. Sevilen şeyin büyüklüğü ve yüceliği, sevginin büyüklüğünü ve yüceliğini gösterir. Allah'ı seven, Onu her an hatırında tutar. Gerçekten Allah'ı seven, Allah'ın dışında her şeyi kaybetse dahi üzülmez¹⁵⁰.

İnsan bedenini küçük âlem olarak kabul eden Gazâlî, bu bedeni, dünya ile mukâyese eder. İnsanı sulh ve sükûna eriştiren tasavvufî ve ahlâkî değerleri ve bunların etkilerini, dünyada topluma hakim olan kanun ve kuralların birbirleriyle olan ilgilerinin ayrı düşünülmemeyece-

¹⁴⁹ İhya, IV, 188 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 323 vd.; Gazâlî, Mizân, s. 379 vd.

¹⁵⁰ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.327 vd.; İhya, IV, s. 535 vd.; Gazâlî, Mizân, (Terc., Abdullah Aydın),s. 404 vd.

ğini beyan eder.

Açıkça demek istiyor ki, küçük âlem olarak kabul edilen fert, aynı zamanda küçük bir devlettir. Fertleri huzura ve sükûna kavuşturan usul ve esaslar, dolayısıyla devletin huzurunu temin eden esaslardır.

D- GAZALİYE GÖRE SİYASETİN KISIMLARI:

İslâm siyâsetinin esası tebliğe dayanmaktadır. Çünkü tebliğ Hz. Peygamber (S.A.V.)'in daima yaptığı ve yapılmasını her müslümandan istediği önemli bir görevdir. Bunun asıl maksadı ise, büyük müslüman kitlelerini cemiyete bağlamaktır. Nübüvvetin içerisinde meliklik (idarecilik) görevi de vardır. Bu bakımdan tebliğ etrafında insanları birleştirmek için idâri bir teşkilâtın varlığı kaçınılmazdır. Misyonları gereği peygamberler, aynı zamanda devlet reisleridirler. Hz. Peygamber ahabına sadece siyasi teşkilâtın ana hatlarını değil, onun tatbikâtını da göstermiştir. O, tüm faaliyetlerini Kur'an'a göre ayarladığı için bütün müslümanların, onun gösterdiği yolda yürümleri gerekmektedir. İslâm, şahsa bağlı bir nizâm olmadığından, O'nun ölmünden sonra, bu nizâmın müslümanlar tarafından kıyamete kadar devamı sağlanmalıdır. Zira İslâm'ın gayesi insanların din ve dünya işlerini tanzim etmektir. Dinin nizâmı, dünyanın nizâmına bağlıdır; çünkü dünya ahiretin tarlasıdır. Dünya, kendisini ebedî bir vatan tanıyanları değil, bir köprü ve bir misafirhane kabul edenleri, Allah'a ulaştırır. Dünyanın nizâmı ve imârı ise, insanların çalışmalarına bağlıdır.

Dünyanın imârını temin eden sanat ve meslekleri Gazâlî, üç kısımda toplar.

1- Hayatın devamı için zarurî olan şeyler: Bunlar da:

a- Gıda ihtiyacını temin için çiftçilik,

b- Giyecek temini için dokumacılık,

c- Mesken temini için inşaatçılık,

d- Cemiyetin sevgi, saygı, yardımlaşma ve beraberliğini sağlamak için siyâsettir.

2- Bunlara yardımcı olup, yapılmalarına imkân veren işlerdir ki, bunlar da ikiye ayrılır:

- a- Çiftçilik ve sanat için alet hazırlayan demircilik işi,
- b- Dokumacılığa hizmet eden, hallaçlık ve eğirme işidir.

3- Bütün bunları tamamlayıp, süsleyen işlerdir. Bunlar da pişirmek, dikmek, boyamak ve yıkamaktan ibarettir.

Bu işler, dünya hayatına nisbetle, bir şahsın uzuvları mesabesinde ki, bu uzuvlar, kendi aralarında üçe ayrılır.

a- Kalb, ciğer ve beyin gibi temel parçalar,

b- Bu temel organlara hizmet eden mide, sinir ve damarlar gibi azâlar,

c-Bu azaları tamamlayıp süsleyen şeyler olup, bunlar da tırnak, parmak ve kaş gibi uzuvlardır.

İnsan yukarıda sayılan vucut azalarına sahip olmadan yaşayamaz. Bu bakımdan da onların fonksiyonlarını muhtasar olarak bilmesi gerekir.

Bu sayılan sanatların en asili ve şerefli siyâset sanatıdır. Bunun içindir ki, siyâset sanatı, menşesinde başka hiçbir sanatın aramadığı bir takım kemâlat ve olgunlukları zarurî görür. Yine bunun içindir ki, bu sanatın sanatkârı diğer sanatları kendine hizmet ettirir. İşte dünyamızı çekip çeviren, onun, normal düzenini sürdüren bu siyâset bilgisidir.

Gazâlî, dünyada her şeyin hiyerarşize edildiğini belirttikten sonra, insanı saadete ulaştıracak siyaseti dört kısımda ele alıp inceler:

1- Peygamberlerin Siyaseti: Siyasetlerin en üstünüdür. Bu, Allah'ın hür ve serbest irâdesine dayandığı için mümtaz ve müstesna bir mevkie sahiptir. İster âlim ve isterse cahil olsun halkın tamamını içine alan bu siyâset, insanların hem batınına ve hem de zahirine nüfuz ederek onları aydınlık olan Allah yoluna ulaştırır.

2- Her sınıf insana hükmetme kabiliyeti olan Halife, melik ve

sultanların siyasetidir. Bu siyâset insanların sırf dış dünyalarına hükmeder. Batına tesiri yoktur ¹⁵¹.

3- İlim adamlarının siyâseti: Peygamberlerin varisleri olan âlimler, sözlü ve yazılı görüş ve düşünceleriyle aydın tabakanın(havassın) duygu ve düşüncelerini hak yola kanalize ederler. Alimler, serdettikleri ilmi kanaatlerle havassın iç dünyalarını tenvir ve manevî cephelerini geliştirmeyi gaye edinirler. Onlar, hiç bir sınıf ve zümrenin zahiri davranışlarına müdahale edemez, sadece ve yalnız tebliğle ihtifa ederler.

4- İmam-vaiz, hatip ve fakihlerin siyaseti: Bunlar, bütün halk tabakalarının ¹⁵² dinî ihtiyaçlarını gidermeye ve onlara hak yolunun çetin engellerini anlatmaya çalışırlar. Vaizlerin siyâseti, avamın batını hayatları üzerinde müessir olmaktadır ¹⁵³.

Bütün halk kitlelerini, maddî ve manevî cihetten idare etmek, onlara hem bu dünyanın, hem de ahiretin kanunlarını öğretmek demek olan dört türlü siyâset ve idârecilik içinde, peygamberlerin idâreciliğinden sonra en şerefli idârecilik, halk yığınlarına ilmin öne sürdüğü buluş ve görüşleri aktarmak, aynı zamanda da nefisleri bütün kötülüklerden tasfiyeye çalışmaktır. Allah katında da, kul yanında da en şerefli olan hizmet ise işte bu siyâsi faaliyettir.

Gazâlî, en şerefli siyasetin peygamberler tarafından yapıldığını, bunun asıl gayesinin ise, insanları huzura ve saadete kavuşturmak olduğunu belirtir.

¹⁵¹ Gazâlî, İhya, I, 10; Gazâlî, Mizân, s. 329; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 193 vd.

¹⁵² Mizân adlı eserinin 329. sahifesinde "Vaizlerin siyâsetinin bütün halk tabâkaları üzerinde etkili" olduğunu belirtirken; İhya, I, s. 10'da "halkın avamı üzerindeki ihtiyaçları gideren bir siyâset" olarak geçmektedir. Aynı husus La politique de Gazâlî'de "halkın avamı üzerinde" şeklinde geçmektedir.

¹⁵³ Mizân, s. 329; İhya, I, 10 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 194.

Gazâlî, Peygamber (S.A.V.)'in mesajını iletmek görevini üstlenen fakihlerin, faaliyetlerinin tesirli olabilmesi için, vahye müstenid ilâhî kanun çerçevesinde icraatta bulunmalarını, halifelerin ve sultanların da birlikte hareket etmelerini zorunlu görür. Bu sayılan yetkili kişiler, ilâhî kanuna uygun, müessir görevler yaptıkları takdirde siyâsî otorite temin edilmiş olacaktır. Gazâlî, Hz. Peygamber'den sonra gelen siyâset alimlerinin islâh edici tebliğ görevinde başarılı olabilmeleri için hem cismânî ve hem de ruhânî vazife yapan zevatla dayanışma içinde olmalarını lüzumlu görür. Cenab-ı Hakk'ın, kendisini eşsiz vasıflarla donatmasına rağmen, Hz. Peygamber, pek çok meselede ashabıyla istişare etmiştir. Bu durum karşısında siyâsî görev sahiplerinin istişâreden uzak durmaları, elbetteki düşünülemez. Böylece Gazâlî, siyâsî birliğin eğitim ve öğretimle oluşup gelişeceğini, bunun da cemaat içindeki vasıflı kişilerin harcı olduğunu açık bir şekilde belirtmektedir¹⁵⁴.

E- GAZALİ'YE GÖRE SİYASET VE İLİM ARASINDAKİ İLİŞKİ:

Gazâlî siyâsetinde, ilmin genişçe yertuttuğunu görmekteyiz. Ona göre ilimler, dinle ilgili olan ve olmayan diye iki kısma ayrılmaktadır. Dinle ilgisi olmayan ilimler arasında, matematik, mantık, fizik, tıp; dinle ilgili olanlar arasında ise metafizik, siyâset, ahlâk ve psikoloji'yi saymaktadır. Bu tasnifte dikkate değer bir husus olarak, Gazâlî'nin XII. asrın ilk yarısında, daha batı da, siyâsî meselelerle ilgilenmeye bile başlanılmadığı bir zamanda, onun belli başlı bir bilgi dalı olarak siyâset ilmini ele alacak bir cesarete ve geniş görüşlülüğe sahip olmasıdır. Siyâset bilgisi, siyâsetçiye lüzumlu olan bilgidir. Siyâsetçinin, hem dünyevî hem de uhrevî bilgilere nüfuz etmesi gerekmektedir.

Siyâsetçi açısından bu dünya ilimleri arasında en önemlisi, ahlâk ve fıkıh ilmidir. Fıkıh, doğumundan ölümüne kadar fert ve cemiyet

¹⁵⁴ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.194 vd; Mizân, s. 327.

plânında insanı ilgilendirir. Gazâlî'ye göre, Allah insanı, ahiret azığını temin için yaratmıştır. Dünyaya gelen insan, dünya nimetlerinden dürüst bir şekilde faydalansa idi, dedikodu ve husumet ortadan kalkar ve fıkıh ilmine de ihtiyaç kalmazdı. Ancak insanın dünyaya büyük bir ihtirasla bağlanması, halk arasında düşmanlık doğurduğundan, onları idâre edecek hükümete ihtiyaç hasıl olmuştur. İşte, halkın idâresi için, hem hukuk kurallarına hem de o kuralları çıkaracak hukukçulara ihtiyaç vardır. Fakihler, halk arasındaki mevcut çekişmelerde halkı teskin ettikleri gibi, devleti idâre edenlere de danışmanlık yaparlar¹⁵⁵.

Gazâlî, fıkıh ilmini aynı zamanda dinî ilimler arasında da saymaktadır. O, İhyasında Şöyle diyor: "*Ömrüme yemin ederim ki! Fıkıh ilmi dünya ile alâkâlı olduğu kadar, din ile dealâkâlıdır. Lâkin din ile alâkası dünya vasıtasıyla. Çünkü dünya, ahiretin tarlasıdır.*"¹⁵⁶. Din dünya ile tamamlanır. Din ile sultanlık arkadaştır, ikiz kardeştir. Din asıldır, iktidar dini korur. Kökü olmayan yıkılmaya mahkum olduğu gibi, korunmayan temellerde yıkılır, yok olur. Mülkün tamamlanması ve korunması hükümetle mümkündür. Mülkü korumak ve nizamı kurtarmak da fıkıhla halledilir. Halkı siyâsetle edare, bizzat dinden olmayıp, ancak dinin kendisiyle tamamlanabileceği şeydir. Bu bakımdan fıkıhın hem dinî hem de dünyevî bir ilim olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁷.

Gazâlî siyâsetinde, uhrevî ilimlerden mükâşefenin ve muamele ilminin büyük bir yer işgal ettiği görülmektedir. O'na göre politikacı sırf dünyevî ilimlerle yetinmemelidir. Dünyevî ilimler, heme kadar insana, ahiret hayatının tanzimi hususunda kısmen yardımcı olsalarda, tamamıyla yeterli değildirler. Dünya ilimleri dinin ancak dış görünümü

¹⁵⁵ İhya, I, 14 vd; La Politique de Gazâlî, s.196 vd; Mizân, s. 339 vd.

¹⁵⁶ İhya, I, 14 vd.

¹⁵⁷ a.g.e., Göst. Yer.

ve ictimai davranışlar üzerinde incelemede bulunurlar. Gazâlî'ye göre, insanın ahirete müteallik davranışlarını düzenleyen ilimler ise, mükâşefe ilmi ve muamele ilmidir. Bu ilimler, ruhî gerçeklerle ve cemiyeti teşkil eden herkesin iç hayatıyla ilgilenirler. Ayrıca bunlar ferdi Plânda imanla ilgili olduğu kadar, ruhî davranışları da düzenler. Gazâlî, bu ilimlerin ilk şeklini mükâşefe olarak isimlendirmiştir. Şimdi bunları sırasıyla görelim:

a- Mükâşefe: Marifetullah adı da verilen bu ilim bütün ilimlerin gayesini teşkil eder. Bu marifet, Allah'ın özünde ve O'na mahsus olan fiillerle ilgili bilgilere nüfuz etme imkânı sağlar. Şahsî tefekkürle derinlik kazanan bu mükâşefe sayesinde insan, hikmeti anlama seviyesine ulaşır. Bu hikmet, dünyanın ve ahiretin yaratılma sebebini, hem bu dünya hem de öbür dünyadaki şeylerin tertip ve düzenini daha iyi anlamamızı sağlar. İnsan hikmet sayesinde peygamberlik, vahiy, melekler, şeytanlar, cennet, cehennem ve haşır gibi bilgilere vakıf olabilir. Bu ilimle kalb de, bütün kötü hallerden temizlenmiş olur. Netice olarak da kalbde bir nur doğar. Kişi bu nur sayesinde Allah'ın sıfat ve fiillerini bilmeye perde olan kir ve paslardan, kalb aynasını temizlemiş olur. Bu ilim, insanın, hakikâtlere idrâk etmesine engel olan dünyevî perdeleri kaldırmakta ve onlara nüfuz etme imkânı sağlamaktadır. Gönül aynası, dünyevî paslarla, safiyetini kaybetmediği takdirde, bu nüfuz mümkündür. Gazâlî, bu tür bilgiye, peygamberlerin, evliyanın, ihlâşlı müminlerin ve özellikle ilk dört halifenin sahip olduğunu belirtir¹⁵⁸. Görülüyorki, dünya işlerini tedvirle görevli idareciler, mükâşefe ilmine vakıf oldukları takdirde, herkesçe bilinmeyen bir takım hal ve davranışların derununa nüfuz edebilecekler ve daha iyi bir idari düzen kurmuş olacaklardır.

b- Muamelet: Gazâlî siyâsetinde, önemli bir yere sahip olan ilimlerden biri de muamelet ilmidir. Bu, kalbin hallerini bildiren bir ilim

¹⁵⁸ İhya, I, 16 vd; La Politique de Gazâlî, s.199 vd.

olup, o olmadan siyâsetin, dünya ve ahiret saadetini temin etmesi mümkün değildir. Kalbin kin, kıskançlık, kibir, mal-mülk sevgisi, gıybet, haset gibi hoş olmayan halleri olduğu gibi, methe müstehak halleri de vardır. Bunlar arasında sabır, ümit, Allah'dan korkma, aşırı dünya sevgisinden uzaklaşma sayılmaktadır. Beğenilmeyen kalb hallerinin, beğenilenlere çevirilmesi mümkündür. Kötü huyların sebep ve mahiyetlerini bilmek, öte dünya endişesi taşıyan her alim için gereklidir. Bâtinî ilim sahipleri, zâhir ulemasından daha üstündür. Zâhir alimlerinden vera' sahipleri, bâtın alimlerinin ve basiretsahiplerinin üstünlüğünü itirâf ederler. Meselâ., İmam Şafii, yapacağı işleri Şeybân-ı Râî'den; Ahmed b. Hanbel Mârûf-i Kerhî'den sorarlardı. Bu nedenle denilir ki zâhirî ilimlerde alim olanlar, mülkün ve yer yüzünün süsü; bâtın alimleri ise göklerin ve görünmeyen (melekût) alemin zinetidirler.

Gazâlî, idareci ve hukukçuların kanununun hem metnine ve hem de ruhuna bakılmaları gerektiğini, bunların sırf zahirine göre hüküm vermenin doğru olmadığını İmam-ı Hambel'in sırf zahire göre hüküm verdiği için, tenkid edildiğini; fozofların da sadece eşyanın metafizik yönünü ele almakla hata ettiklerini belirtir. Metnin hem zâhirî hem de bâtınî anlamı atbaşı gitmelidir. Bâtın olmaksızın zâhir, kısır bir hukukçuluk, zâhir olmaksızın bâtın ise, faydasız bir sübjektif ilim mesabesinde ¹⁵⁹. Anlaşıldığı üzere, zâhir ve batın ilimlerin bir arada mütâlaası ve her iki ilme vukufiyet, siyâsi gayeyi temin eden yegâne metoddur.

Siyâset, her halukârda dinî ilimlere ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç, onun kendi amaçlarını gerçekleştirmekten ve belli bir usule oturtmaktan kaynaklanır. Siyâset, kamu oyunu dine ve devlete itaata hazırlamak için gönüllerin farklı ve yöntemli bir biçimde hazırlanmasıyla kendi amacını belirlemektedir ¹⁶⁰. Bu da gösteriyor ki

¹⁵⁹ İhya, I, 16 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 201 vd.

¹⁶⁰ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 206 vd.

sırf objektif telkinler ve teşvikler, cemiyetin birlik, beraberlik ve tesanüdünü tek başına sağlayamamakta, bātın olan bilgi ve becerilere ihtiyaç duymaktadır. Sırf zâhiri yorumlara müstenid hukuk kuralı koymak isabetli olmadığı gibi, zahiri terk edip, batını esas almakta amaçtan sapmaya götürmektedir. Bu nedenle sistemin sağlamlığı, hukuk kuralının zahiri ile batınını bir arada mütalaa etmekle ortaya çıkmaktadır. Siyâsetle ilgisi olan ilimler ve onların yorumları Gazâlî tarafından batın ve zahiri ile birlikte tümünden ele alınmaktadır.

F- İDARE EDEN İLE İDARE EDİLENLER ARASINDAKİ MÜNASEBETLER:

Gazâlî, idare edilenleri iki temel bölümde ele alır. Bunlardan birisi halk (avam), diğeri ise alimler sınıfıdır.

1- İdareci ile halk arasındaki ilişkiler:

Daha önce de belirtildiği gibi insan, tabiatı gereği toplu yaşamak zorundadır. Bu mecburiyet, ister ictimâî, ister iktisadî olsun insanın yaratılışında vardır.

Cenab-ı Hak, peygamberlerle melikleri, diğer insanlara nazaran daha üstün yaratmış; bunlardan Peygamberleri, ilâhî hükümleri halka öğretmekle, melikleri ise, insanlar arasındaki münâsebetleri düzenlemek ve adâleti tesis etmekle görevlendirmiştir¹⁶¹. İdarecilerin, deruhte ettikleri görevin şuurunda olarak halka rıfk ile muamele etmeleri, müşkülleriyle alâkâlanarak ızdıraplarını gidermeleri gerekir. Bu meyanda, devlet başkanı zaman zaman tebdil-i kıyafetle halkın içine girmeli, onların dilek, temennî ve şikâyetlerini dinlemelidir. Zaman zaman halkla birlikte toplantılar tertip etmelidir. Kendisiyle, görüşme talebinde bulunanlarla arasındaki engelleri kaldırmalı, bu konuda halka azamî kolaylığı göstermelidir. Bilinmelidir ki, ülkede otoritenin

¹⁶¹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.228; Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 41.

sağlanması, insanların mutlu ve huzurlu olması, ancak maiyetindekilerin halinden haberdar bir devlet başkanı sayesinde mümkündür ¹⁶².

Devlet başkanı, tebeasının maruz kaldığı kıtlık, kuraklık, yangın, su baskını ve zelzele gibi hallerde derhal yardıma koşmalı, devletin hamiyetperverliğini göstermelidir. Zarara maruz kalanlardan vergi almayarak onların, devlete karşı olan muhabbet ve sadakâtlerini kazanmalıdır ¹⁶³. Devlet başkanı, halkına karşı daima baba ile oğul arasında olması gereken davranışlarda bulunmalı ¹⁶⁴ ve yapacağı her tasarrufda da şu ölçülere riayet etmelidir.

Bunlar, kendisine yapılmasını istemediği şeyleri, idaresi altındakiler yapmaması, lüzumlu olan ilimlerin tahsilini taleptmesi, aşırı derecede mal ve servet toplama peşinden koşmamasıdır. Zira çoğu kez halk, kendisini idare edenleri taklid ve takip eder. Bu bakımdan, idarecilerin hal ve hareketlerine, azami derecede dikkat göstermeleri gerekir ¹⁶⁵. Gazâli'nin bu konudaki görüşlerini biz, çalışmamızın ikinci bölümünde geniş bir şekilde ele alıp, inceleyeceğiz. Ancak, Onun idare edilenler hakkındaki görüş ve kanaatlerini belirtmeden geçemeyeceğiz. Toplumun siyasi yapısı üzerinde ciddiyetle duran Gazâli, halkı şu üç sınıfa ayırmaktadır.

1- Yaptığı her işte, taklidden başkasını beceremeyen ve onunla yetinen *avam*,

2- İlliyyun¹⁶⁶ makamına ulaşan *gönül sahipleri*,

3- *Kendi akıllarının doğrultusunda hareket edenler*. Bunlar

¹⁶² Gazâli, Nasihat, s.158; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 238.

¹⁶³ Gazâli, Nasihat, s.167; Gazâli, Mustazhirî, s. 213; Gazâli, Fezâilü'l-Enâm, s. 136,97.

¹⁶⁴ Gazâli, Mustazhirî, s. 213 vd.

¹⁶⁵ Gazâli, Nasihat, s.144 vd.

¹⁶⁶ İlliyyun: Cennetin en yüksek tabakası.

akıllarının seviyesine ve onu kullanma durumuna göre değerlendirilirler. Yarımakıllı olup, onunla hareket eden, yarım doktor gibi tasarrufta bulunur ki, bu bir noksanlıktır. Kâmilakla sahip olup, onu meşru olmayan yönde kullanan da şeytan gibi aklını kötüye kullandığı için o da hatadır. Bu bakımdan sırf akılla hareket etme, Gazâli sisteminde kabul edilmemiştir. Doğruyu taklideden ehl-i taklid ile, illiyun makamına ulaşan akıl sahipleri kurtuluşa erenlerdir. Makamların en üstünü olan illiyun makamına ancak, her asırda bir veya iki kişi nail olabilir¹⁶⁷.

Gazâli takdim ve tasnifini yaptığı halkın her zaman salimen idare edilemeyeceğini, bir takım ictimai ve psikolojik hastalıklara maruz kalabileceğini belirterek, bu hastalıkları dört ana başlık altında şöyle ele alır.

a- Sebebi, hasetlik olan hastalık

Haset, müzmin bir hastalık olup, tedavisi mümkün değildir. Bu hastalığa mübtela olan kimseye yapılan hiç bir tedaviden sonuç alınamaz.

b- Sebebi ahmaklık ve akılsızlık olan hastalık:

Bu çeşit hastalık da, tedaviyi kabul etmez. Rivâyete göre, Hz. İsa (A.S.), ölüleri dirilttiği ve onları iyileştirdiği halde, ahmakı tedavi edememiştir¹⁶⁸. Böyle bir hastalığa yakalanan, akli ilimlerle hiç uğraşmadığı gibi, uğraşanları da sevmez ve onların her düşüncesine de itiraz eder.

c- Sebebi, akıl ve anlayış noksanlığına dayanan hastalık:

Bu hastalığa yakalanan, iyi niyetli olarak, bilmediği şeyleri öğrenme gayreti içinde olur. Ancak verilen cevaplardan ve yapılan izâhlardan nasibdar olamaz. Zira anlayış ve akli idrâkın noksanlığı, o şahsın kavrama gücünü ortadan kaldırmıştır. İlimlerin inceliklerini anlayamayan böyle bir kimseye cevap vermemek, onunla meşgul

¹⁶⁷ Gazâli, Fezâilü'l-Enâm, s. 63 vd.

¹⁶⁸ Gazâli, a.g.e., s. 47.

olmamak gerekir. Zira Hz. Peygamber (S.A.V.) "*Biz peygamberler topluluğu, insanların anlayacakları şekilde konuşmakla emrolunduk.*"¹⁶⁹ buyurmuştur. Bunun manası, onlara anlayacaklarını, anlayacakları miktarca söylemek demektir¹⁷⁰.

d- Tedavi kabul eden bir hastalık çeşidi olup, mal ve makam sevgisinden neşet eder. Burada tedaviye muhatap olan hasta, akıllı ve zekî olup, gazab ve şehvetine mağlûb değildir. Tedavi amacıyla yapılan telkinât ve nasihat hastaya tesir etmez ve uygulanan tedaviden cevap alınmazsa bu hasta, ilk üç maddede belirttiğimiz hastalar sınıfına dahil olur ki, bununla da meşgul olmak gerekmez. Halkın çoğu ilk üç kısma giren hastalıklara mübtela olup; çok az bir kısmı ise dördüncü maddede belirtilen hastalığa yakalanır¹⁷¹.

Görüldüğü üzere, Gazâlî'nin burada izah ettiği hastalıklar, idarî, ictimâî ve manevî karakterli olup, halkın bir türlü kurtulamadığı cinsten hastalıklardır. Dolayısıyla halkı idare edenler, idarî işlemlerde bulunurken, halk içerisinde bu nevi hasta tiplerin çıkacağını, hastanın ve hastalığın cinsine göre muamelede bulunmalarının gerekli olduğunu bilmelidirler. Zira iyi bir idari sistem, ancak idare edilenlerin vasıf ve karakterlerini iyice bilmek ve ona göre davranmakla mümkündür.

Diğer yandan, Gazâlî'nin aynı meseleyi, idare edilenler açısından ele aldığı ve nevi şahsına münhasır bir değerlendirmeye tabi tuttuğu müşahede edilmektedir. O halkı himaye görevini devlet başkanına tahmil ederken, itaatı da, halka ve idare edenlere bir vazife ve bir vecibe olarak telâkki etmiştir. Bir başka ifade ile halk, kendisini idare eden, birlik ve beraberliği temin eden, devlet otoritesini kullanan başkana,

¹⁶⁹ Bkz. Aclunî, Keşfu'l Hafâ, I. 225 vd.

¹⁷⁰ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 48 vd.

¹⁷¹ Gazâlî, a.g.e., s. 49.

hürmet ve itaat etmek zorundadır ¹⁷². Bu da, Gazâlî'nin mutlak bir itaat taraftarı olduğunu göstermesi bakımından ayrı bir önem arz eder.

2- İdareci ile alimler arasındaki münasebetler:

Alimlerin, idarecilerle, devlet başkanlarıyla olan münasebeti, dua, methiye, nasihat ve halkın ihtiyaçlarını giderme şeklinde kendini gösterir.

Gazâlî, mülâkat türlerinden olan duaya çok büyük önem verir ve özellikle mazlumların duasının, icabetle sonuçlanacağını belirtir. Devlet başkanına gıyabında yapılan dualar hoş karşılanırken, yüzüne karşı yapılanlar aynı şekilde değerlendirilmemiştir. Zira Gazâlî'ye göre, vicahî dualarda çoğu kez ihlasın ötesinde riya karışımı söz konusudur.

Gazâlî, övgünün, şan ve şerefi yükseltme amacıyla yapıldığını, üstün meziyetlere sahip olanların ise buna ihtiyaç duymayacağını, zira bunun güneşin ışığı kadar aşikâr bir durum olduğunu, dolayısıyla bundan ayrıca bahse lüzum olmadığını söyler.

Alimler için en önemli görev, devlet başkanına yapılan nasihat ve halkın ihtiyaçlarını ona arz etmekten ibarettir. Gazâlî, bu görevi çekinmeden ve her fırsatta yerine getirmiştir. Selçuklu vezir ve sultanlarına yazdığı mektuplarında, nasihatın önemi sadedinde Hz. Peygamber'in biz müslümanlara iki nasihatçı bıraktığını, bunlardan birinin Kur'an, diğerinin de ölüm gerçeği olduğunu belirtir.

Gazâlî, susan vaiz olan ölümün ne zaman geleceği belli olmadığından, her zaman hazırlıklı bulunmak gerektiğini, her türlü muamelenin hakkaniyet ölçülerine göre yapılmasının lüzumuna işaret

¹⁷² Gazâlî, Fezâilü'l-Enam, s. 40 vd; Gazâlî, Nasihatü'l-Mülûk, s. 109; Laoust H., La Politique de Gazâlî, s. 238 vd.

eder 173.

Halkın ihtiyaçlarını Sultana iletmekten hiç bir zaman geri durmayan Gazâlî, bunun alim için önemli bir görev olduğunu, yazdığı siyâsi mektuplarında açık bir şekilde belirtmiştir. Meselâ, Gazâlî, İbrahim es-Sebbak¹⁷⁴ (öl. 513/1120) hakkında Fahru'l-Mülk'e yazdığı mektubunda "... Duadan sonra, alimlerin, halkın ihtiyaçlarının sultanlar tarafından karşılanmasını istemeleri, onlar (alimler) için en büyük hediyedir. Cürcan şehri, uzun bir müddetten beri kendisine uyulacak bir alimden mahrumdur. Şimdi ise oraya, büyük alim İbrahim es-Sebbak gitmiştir. O beldeyi ilmiyle ve takvasıyla ihya etmiştir. Verdiği derslerle ve yaptığı nasihatlerle ünü her tarafa yayılmıştır. Ehl-i sünnet, yeniden dirilmiştir. Bu alimle 20 yıldan beri Tûs'da, Nişabur'da Şam'da ve Hicaz'da beraberliğimiz vardır. Kendisine binden fazla talebe uğramıştır. İlmi, sadakâtı ve takvayı kendisinde toplayan onun gibi insan çok az bulunur. Bir şehirde böyle bir insan bulunursa, o şehir mamur olur. O beldede, O'nun aleyhinde faaliyete geçendin düşmanları ortaya çıkmıştır. Çeşitli hile ve desiselerle, onun hakkında sana yalan yanlış beyanda bulunabilirler. Bu fesat ve hasut kimselerin sözlerine itibâr etmeyiniz. Kendisini hizmete adayan büyük alim Sebbâk'ı himayenize alınız, O'na yardım edip ve duasını alınız. Hizmetini ifada O'na, her türlü maddî yardım ediniz."¹⁷⁵ şeklinde ikâzda bulunmuştur.

Diğer yandan sultan Sencer'in daveti üzerine O'nun ordugahına varan Gazâlî, sultana hitaben "... *Tûs halkına merhamet et, onlar zulme uğramışlardır. Soğuk ve kuraklık yüzünden ekinleri olmamış,*

¹⁷³ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 38 vd; Yalkaya, Mehmet Şerafettin, Sencer ve Gazâlî, Dâru'l Funun, İlahiyat Fak. Mecmuası, I. 39 vd.

¹⁷⁴ es-Sebbâk: Ebu Tâhir İbrahim b. Muzhir es-Sebbâk el Cürcanî İmâm ul Haremeyn el Cüveynî'nin derslerinde hazır bulunmuş, Gazâlî'yle birlikte 20 yıl ilim tahsil etmiş, Hicaz ve Şam'da birlikte bulunmuş, sonra memleketi olan Cürcân'a dönerek va'z ve irşadla beraber, yaptırdığı medresede ders okutmuş, Bâtini bir fedâi tarafından öldürülmüştür.

¹⁷⁵ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 72.

*meyve ağaçları kurumuştur. Köylülerin elinde, sırtlarına giydikleri deri gömleklerden başka birşey kalmamıştır. Onlardan sakın ha vergi almayasın..."*¹⁷⁶ diyerek, halkın içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı dile getirmiş ve bu sıkıntının giderilmesini çekinmeden istemiştir.

Demek oluyor ki Gazâlî, bir yandan idarecilerin, alimler tarafından ikâz ve irşâd edilmesini gerekli görürken, öte yandan onlarla, çok sıkı ilişkiler içinde olmayıda uygun bulmamıştır. Zira gereksiz yere hükümdarlarla birlikte olmaya çalışan ve birlikte olanlar, riyâkârolur ve onların isteği doğrultusunda görüş beyan ederler. İdarecilerle her zaman beraber olanların, onlarla düşüp kalkanların, ikrâm ve ihsanlarına mazhar olanların, onların hal ve hareketlerini, yaptıkları icraatlarını iyi kötü demeden çoğu kez methettikleri görülmüştür. Bu bir bakıma yalan beyanda bulunmaktır. Yalan ise en büyük hiyânettir¹⁷⁷. Halbuki, hatalı işi de, onu yapanı da methetmek, Allah'a isyan olup, Onun gazabını mucibdir¹⁷⁸. Ayrıca, sultanlarla, idarecilerle sohbe mübtela olan kişiler, eş, akraba ve dostlarıyla olan bağlarını koparır, ihtiyaçları olmadığı takdirde hiç kimse ile kelâm etmezler. Kibive riya onları bürür¹⁷⁹. Zalim idarecilerle ilişki kurmaya karşı olan Gazâlî, aşağıdaki hallerde bu münasebeti caiz görmüştür:

a- Adil olmayan bir sultan tarafından yapılan davete icabet etmek gerekir. Bu icabet, Sultanın onurlandırılmasına yönelik olmayıp, hususi veya umumî bir zararın defini gaye edinmelidir. Zira kamu yararı için, adil olmayan Sultanın ziyaretinde bulunmak mübahtır.

b- Kendisine veya başka bir müslümana yapılan adaletsizliği ve zulmü gidermek amacıyla zalim bir sultanı ziyaret etmek gerekir. Bu son halde de yalan ve iftirada bulunmamak şartıyla ve şartların el vermesi

¹⁷⁶ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 42; Yalrkaya, Sencer ve Gazâlî, s. 41 vd.

¹⁷⁷ Gazâlî, Mustazhirî, s. 207 vd.

¹⁷⁸ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 144; Nasihatü'l-Mulûk, s. 145 vd.

¹⁷⁹ Gazâlî, Nasihat, s. 145; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.98 vd; İhya, II, Trc., Serdaroğlu, 351 vd.

durumunda münasip bir dille sultana gerekli irşâd ve ikâzda bulunulur¹⁸⁰.

Bu durumların haricinde, zalim bir sultanın, bir müslüman tarafından ziyareti uygun görülmemiştir. Özellikle gayri adil davranışlarıyla meşhur olmuş bir idarecinin huzuruna güler yüzlü, dalkavuk vâri davranışlarla, kul-köle olur bir vaziyette girmek, el-etek öpmek, yere kapanmak hoş değildir¹⁸¹. Esas olan, idarecilerin huzuruna giden kimsenin, onlarda gördüğü aksaklıkları dile getirmesi, onların kötülüğünü belirtmesi, emri bilmaruf nehîyi anil münker görevini yapması gerekir. Ancak, irşad ve ikâzdan dolayı kendine veya ailesine bir zarar sözkonusu olursa, bundan sarfı nazar etmeli ve huzurda suskun durmalıdır. Daha da iyisi, bu tür pozisyonlara maruz kalmamak için, onları ziyaret etmemelidir¹⁸².

Görüldüğü gibi Gazâlî, adil olmayan, halkına zulmeden sultan ve idarecilerin ziyaret edilmelerine karşı tavır almakta ve bunun caiz olmadığını belirtmektedir.

Öte yandan sağlam ve sıhhatli bir idari mekânizmanın tesisi için de idarecilerin alimlerle teşriki mesai içinde olmalarını zorunlu görmektedir¹⁸³. Daha öncede belirtildiği üzere, insan vücudu ile devletin bünyesi arasında sıkı bir ilgi kuran Gazâlî, tabibi insan için, fakihî (hukukçuyu) de devlet için lüzumlu görmektedir. O, bedeninin devamının tıbbî imtizaç kanunu¹⁸⁴ na, devletin devamının da hakkaniyet kurallarına ve adil muameleye göre mümkün olacağını belirtir. O'na göre fakih, siyâsetilmini ve halk arasındaki ihtilâfları çözmeyi bilen kişidir. Aynı zamanda o, din ve dünya işlerini düzene

¹⁸⁰ Gazâlî, İhya, II, 108; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.128,99 vd.

¹⁸¹ Gazâlî, İhya, II, 107vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 99.

¹⁸² Gazâlî, İhya, II, 107 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 99.

¹⁸³ el-Kardavi, Yusuf, İmam Gazâlî Beyne Mâdhıyye ve Nakdiyye, s. 93.

¹⁸⁴ Tıbbî imtizaç kanunu: Bedenin belli derecede sıcaklık ve soğukluğa sahip olması kanunu.

koyan sultanın, mürşid ve muallimidir¹⁸⁵.

Fıkıh ilmiyle tıp ilmi arasında bir mukayese yapan Gazâlî, fıkıhın tıptan daha üstün olduğunu belirtir. Zira tıp ilmi insan bedeni, onun korunması ve kollanmasıyla uğraşırken, hukuk ilmi, toplum ve devleti konu edinir. Tıp, bedenin itidalını, hukuk ise, halk arasındaki ahvalin itidalini temin eder. Hukukun haricinde hareket eden, dünya ve ahiret saadetini kaybeder. Yine, hukuki tartışmalarla ömrünü geçiren kimse, hac yolunda işini sağlama bağlayan kimse gibidir.

Gazâlî bu görüşleriyle fıkıh ilminin üstünlüğünü dile getirerek, aşağıdaki bakımlardan tıp ilmi ile aralarında müsavaat olmadığını söyler.

1- Fıkıh dinî ve şer'î bir ilimdir; mübuvvetten istifâde etmiştir. Tıp ise, hissî olup, tecrübeden yararlanmışır.

2- Tıp hastanın muhtaç olduğu bir ilimdir. Fıkıh ise, hem hastanın, hem de sihatlinin muhtaç olduğu ve hiç kimsenin kendisinden müstağni olmadığı bir ilimdir.

3- Fıkıh ilmi aynı zamanda ahiret hayatını kazandıran bir ilimdir. Tıp ise dünya sağlığı ile ilgili olup, din işleriyle ilgisi yoktur¹⁸⁶.

Gazâlî, üstünlüğünü isbata çalıştığı fakih âlimlerinin Hulefâi Raşidin devrinde çok olduğunu, halifelerin dahi aynı zamanda birer fakih olduklarını, ancak daha sonraları yeterli fikhî bilgiye sahip olmayanların hilâfete geldiklerini beyanla, idareciler için fakih müsteşarların bulunmasını zarurî görmüştür¹⁸⁷. İlk dönemlerde yaşayan alimlerin ihlâş ve metânetli olduklarını, ancak daha sonraları genelde maddî tamah peşinde koştuklarını ifade eden Gazâlî, Hz. Ali'ye atfedilen "Başlangıçta halk uyuyordu alimler uyanıktı, bu gün ise

¹⁸⁵ Gazâlî, Fâtihatü'l-Ulûm, s. 44 vd.

¹⁸⁶ Gazâlî, a.g.e., s. 45 vd.

¹⁸⁷ Gazâlî, a.g.e., s. 46 vd.

alimler uykuda, halk ise ölüdür. Uykudakinin sözünün ölüye faydası olmaz." sözün, kendi zamanı için de geçerli olduğunu söyler. Ayrıca, yapılan nasihatlerin sonuçsuz kalmasını da, alimlerin ve halkın gerekli ihlase sahip olmamasına bağlar ¹⁸⁸.

Anlaşıldığı üzere Gazâlî, tek başına, bilenlerle, istişârede bulunulmadan yapılan idari tasarrufları hoş karşılamamış ve alim müşavirleri, devleti idare edenler için zorunlu görmüştür. Alimin, iyi niyetli adil bir idareciye ilmî yardımda bulunması, gayri adil bir idareciden de uzak durması, onun için bir görevdir. Fakat söz konusu münâsebetin, idarecinin talebi üzerine tesis edilmesi daha iyi olarak değerlendirilmiştir.

G- GAZALÎ'NİN TÜRKLER HAKKINDAKİ KANAATI:

Gazâlî, yaşadığı dönemin ileri gelen alimlerinden olması hasebiyle, hem idare edilenler ve hem de idare edenlerle münâsebetleri olmuştur. O'nun bu mesailerini, hem idarecileri ve hem de halkı daha iyi tanımaya ve bunun neticesi olarak da toplumun aksayan yönlerini iyice tesbit ve teşhisine yardımcı olmuştur. Bu bakımdan da, cemiyetin maruz kaldığı, ictimâî dert ve sıkıntıları öncelikle belirlemiş, çarelerini aramaya koyulmuş ve hatta bu meyanda münzevî bir hayat da sürdürmüştür.

Çalışmamızın bir çok yerinde de işaret edildiği gibi, Gazâlî döneminde idare, Selçuklu Sultanları ile Abbâsî Halifelerinin elinde idi. Selçuklu Türkleri, Abbâsî hilâfetinin ciddi sıkıntılara maruz kaldığı iç isyanların ve özellikle Bâtınî faaliyetlerin önlenemediği bir sırada İslâm'ın bayraktarlığını yapmak üzere harekete geçmişlerdir¹⁸⁹. Bu

¹⁸⁸ Gazâlî, Nasîhat, s. 149.

¹⁸⁹ Benzer malumat için Bkz., Yazır, Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, III, 1720.

cümleden olarak, Bağdat'a gelen Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ilk önce, halifeyi ziyaret etmiş ve bağlılıklarını bildirerek onun duasını almıştır. Müteakip dönemlerde de, Selçuklu sultanları İslâm Devletinin her zaman bayraktarlığını ve hamiliğini yaparak bu uğurda harici ve dahili bir çok savaflara iştirâk etmiş ve zaferler kazanmışlardır.

Selçuklular'ın İslâm'a olan bu hizmetleri devrin büyük alimi Hücetü'l-İslâm İmam Gazâlî'nin dikkatinden kaçmamıştır. Gazâlî'yeri geldiğinde sultanları irşâd ve yeri geldiğinde de onları ikâz etmiştir. Takdire şâyandır ki, büyük bir devlet adamı olan bu sultanlar, o büyük alimi her iki halde de anlayışla karşılamışlar, devlet adamlığına yakışır bir tarzda O'na saygı göstermişlerdir.

Gazâlî'nin Selçuklu Türkleri ve sultanları ile olan bu münasebetleri, O'nu, bu necib millet hakkında görüş beyan etmeye sevk etmiştir. Gazâlî, ömrünün son dönemlerinde yazdığı eserlerinde, Türkler hakkındaki kanaatlerini belirtmesi, onun bu husustaki görüşlerinin uzun bir tarihi tecrübe ve müşahedenin mahsulü olduğu neticesini vermektedir.

Gazâlî, Türkler'in asil, gururlu ve şerefine düşkün bir millet olduğunu, bu bakımdan da rastgele basit işlerde değil, bu özelliklere uygun yerlerde istihdam edilmelerini gerekli görür. Haysiyet ve şereflerine düşkün olan Türkler'in basit ve bayağı işlerde çalıştırılmalarında İslâm için hiç bir fayda yoktur. Üstelik, böyle bir davranış onları manen rahatsız eder ve karşı tedbirler almaya sevk eder. Hatta Türkler, kendilerini uygun olmayan işlerde (Meselâ, çarşı-pazar temizleme işleri gibi) çalışmaya zorlayan valiler ve idarecilerin görevden alınmaları için, gayret içerisine girerler¹⁹⁰. Bu sebeple

¹⁹⁰ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 97 vd.

*necde*¹⁹¹ sıfatına sahip olan bu millete lâayık oldukları değer verilmelidir. *Necde*, devlet başkanında bulunması gereken bir vasıf olup, Selçuklu sultanlarının mücehhez oldukları bir sıfattır. Bu sıfat sayesinde Türkler, İslâm halifesine karşı olanlarla kıyasıye mücadele etmiş ve halifeliğin bekâsını temin etmişlerdir. Bu karakterlerinden dolayı Türkler Allah'a yaklaşmışlar ve Allah'ın yardımıyla da hem kendilerinin ve hem de İslâmın düşmanlarının devletlerine son vermişlerdir. Bu millet, Allah'ın emirlerine, HzPeygamber'in risâletine inandıkları gibi; halifeye itaatı da vacib telâkki etmişlerdir. Dolayısıyla, her türlü davranışlarında silsile-i meratibe ve hiyerarşiye bağlı olan Türkler'in dürüstlük, yiğitlik ve kahramanlığından şüphe edilemez¹⁹².

Her halukârda, cesaret ve metanetle bildiğini söylemekten çekinmeyen; gerektiğinde sultanları dahi tenvir ve tenkid eden Gazâlî'nin, ömrünün sonuna doğru beyan ettiği bu görüşleri, Türkler'in asil ve şerefli karakterini ortaya çıkarması açısından mühimdir.

III- GAZALÎ'NİN DEVLET ANLAYIŞINDA DİNİN YERİ

Başlangıcından modern asra kadar İslâm tarihini tetkik edecek olursak, İslâm devletinin dinden ayrılmadığını ve dinin, devletin en baş dayanağı olduğunu görürüz. Bu bakımdan din ile devlet ilişkisini öncelikle ele almak gerekir.

A- DİN-DEVLET İLİŞKİSİ:

Eski alimler din işlerini tanzim eden hükümler ile dünyevî işleri düzenleyenler arasında ayırım yapmamışlar ve onların hepsine "*şer'i hükümleri*" adını vermişlerdir. Bu sebeple dinî, hukukî ve idârî işlere

¹⁹¹*Necde*: Yiğitlik, kahramanlık, yüksek karakter ve imdada koşmak demektir.

¹⁹² Gazâlî, *Fedâih'ul-Bâtıniyye*, s. 182.

taalluk eden hükümler arasında bir fark yoktur. Zira İslâm risâleti, sadece dinî, manevî bir risâlet olmayıp, ictimai, siyâsî veiktisâdî fonksiyonları da bulunan bir risâlettir. O'nun risâletinde din ile siyâset, et ile tırnak gibi kaynaşmıştır.

O halde, İslâm'da sadece dinî veya sadece siyâsî olan hükümler şeklinde ayırım yapmak zordur. İnanç ve ibadete taalluk eden her şey dinîdir. İnanç ve ibadetin islâmı da islâm siyâseti diye isimlendirmek mümkündür. Genel muamelata taalluk eden her şey dinî karakterlidir. İktisad ve ictemaiyat da islâm siyâseti diye isimlendirilebilir. Aynı şekilde müslümanların menfaatlerini gözetme ve idare etmeye taalluk eden her şeyi devlet idaresinde İslâm nizâmı diye isimlendirmek mümkündür. Din, devlet idaresinin temelidir. Dinsiz İslâm devletinin tasavvuru mümkün değildir. Din ile devlet ikiz kardeş gibidir. İstikrârlı idareler için din ile iktidar atbaşı gitmek zorundadır. Zira din devletle, devlet orduyla, ordu servetle, servet kalkınmayla, kalkınma da adaletle mümkündür¹⁹³. Din asıldır, iktidar ise onu korur. Kökü olmayan nasıl yıkılmaya mahkumsa, bunun gibi koruma altına alınmayan esaslar ve temeller de yıkılmaya mahkumdur. Mülk, yani yönetme ve iktidar etme gücü, ancak hükümet ile mükemmelleşir. İktidar gücünü sürdürmede ortaya çıkacak olan problemleri de fıkıh ilmi çözümler¹⁹⁴. Gazâlî, burada basit bir teşbih yaparak iki büyük müesseseye karşı sosyal bir varlık olan insanın bağımsızlığını açıklamıştır. Oda selef alimleri gibi din ile devleti bir bütün olarak ele almıştır.

Modern hukukta ise devletin çatısını "*anayasa*" adı verilen hukuk kuralları oluşturmaktadır. İslâm hukukunda hasseten Gazâlî'de ise bugün bilinen manasıyla "*Anayasa*" kelimesinin sınırlı bir şekilde

¹⁹³ İhya, I, 144; Nasihatü'l-Mulûk, s. 100; el-İktisat, s. 236; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 201.

¹⁹⁴ İhya, I, 14; Yurdaydın, Hüseyin Gazi, Gazâlî'ye Göre Nazarî ve Tatbikî Siyaset, Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy.III-IV, 29 vd.

kullanıldığını görüyoruz. İslâm'daki anayasayı dikkatlice tarif edecek olursak, bunu Kur'an ve sahih sünnetin her birinde mevcut ve hayatın her safhasını düzenleyen ve bilhassa İslâm'da idarenin üzerine kurulduğu prensiplerle alâkalı hukukî hükümler şeklinde belirtebiliriz¹⁹⁵. Bu tariften de anlaşıldığı üzere İslâm anayasasının temelini Kur'an ve sahih sünnet oluşturmaktadır. Bu bakımdan devlet anayasasını oluşturan kaidelerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

B- ANAYASA KAİDELERİ:

Bunlar, sabit anayasa kaideleri ve sabit olmayan anayasa kaideleri olmak üzere iki kısma ayrılır.

1-Sabit anayasa kaideleri:

Kur'an ve Sünnet'te doğrudan doğruya mevcut olan kaidelerdir. Bunlarda şu temel özelliklerin bulunması gerekir.

a- Sabitlik özelliği: İslâm düşüncesinde sabit hükümler, donmuş hükümler olarak mütela edilemezler. Bunlar daha çok sabit bir mihver etrafında dönen bir saha içinde, hareket ve gelişmeye elverişli, ana merkeze bağlıdırlar. Çünkü gelişme hareketi, sabit kıymetlere bağlı olarak yapılır ve temel dayanaklara tabi olarak cereyan eder.

İslâm'da sabit tasavvurların varlığından maksat, insanları, hüsrana götürecek beşerî teşebbüslerden korumaktır.

b- Esneklik özelliği: Dinin temel iki kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'teki hükümler, tefsire ve yoruma müsait genel hükümlerdir. İdareci ve hukukçular, bu hükümleri gayelerine uygun bir şekilde yorumlarlar. Bu yorumlar neticesinde yeni hükümler ortaya çıkar. Ancak yapılan tefsirlerin nassın metnine ve ruhuna aykırı olmaması esastır.

c- Umumî olma özelliği: Buradaki genellikten maksat, hukukî hükümlerin sadece bir gruba değil, istisnasız bütün şahıslara tatbik kabiliyetinin olmasıdır.

¹⁹⁵ Armağan, İslâm An. Hukuk Esas., s. 144.

Sabit anayasal kaideler bütünü olarak vasıflandırılan Kur'an, ilk kanun kaynağıdır. Vahye istinâd etmektedir. Yegane hüküm vazı Allah'tır. Hüküm, ya istek, ya muhayyerlik, ya da bağı kılmak yönünden mükelleflerin fiilleriyle ilgili olan Allah'ın hitâbıdır¹⁹⁶. İslâm alimleri mükelleflerin fiillerine yönelik ilâhi hükümleri, peygamberler ve kitaplar olmadan, aklın kendi kendine bilip bilemeyeceğinde ihtilâf etmişlerdir.

Gazâli ve bağı olduğu Eş'ari kelâm ekolüne göre, kitaplar ve peygamberler olmadan, mükelleflerin fiilleriyle ilgili ilâhi hükümleri aklın bilmesi mümkün değildir. Zira akıl sahiplerinden bazıları bir kısım işleri güzel görürken bazıları da kötü görürler. Dolayısıyla, "*Akla göre çirkin olan, Allah'a göre de çirkin; Allah'a göre iyi olan, akla göre de iyidir.*" şeklindeki bir kazıyye doğru değildir. Bu bakımdan da iyi ve kötünün ölçüsü dindir.

Mutezile ise, "Fiillerin iyi olması, onlarda bulunan faydadan dolayı aklın onu iyi görmesi; fiillerin çirkin olmasında onlarda bulunan zarardan dolayı, aklın onu çirkin görmesi sebebiyledir." demektedir. Bunlara göre, peygamberler gönderilmeseydi, aklen iyi olduğu bilinen işleri insanların yapması, aklen kötü bildiklerinden de kaçınmaları gerekirdi. Bunlara zıd davranışlar ise, onları sorumlu kılardı¹⁹⁷.

Maturidilere göre ise akıl, iyiyi kötüden tefriketme kabiliyetine sahiptir. Akıl, bir işin iyi veya çirkin olmasına hükmedebilir. Aklın iyi gördüğü iyi, çirkin gördüğü de çirkindir. Ancak, mükelleflerin fiillerine taalluk eden ilâhî hükümlerin, aklın kavradığı iyilik veya çirkinliğe göre olması şart değildir. Aklın her şeyi kavraması mümkün olmadığından

¹⁹⁶ Gazâli, Mustasfâ, I, 55,100,101; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 152.

¹⁹⁷ Mustasfâ, I, 52-61.

Allah'ın hükmü, ancak peygamberler vasıtasıyla bilinebilir¹⁹⁸.

Yukarıda yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Gazâlî'ye göre mükellef kılma, münhasıran Allah'a aittir. Yegane hakim Allah'tır. İnsanın fiillerinin iyiliği veya kötülüğü hakkında hüküm veren Allah'tır. Allah'ın haricinde Peygamber (S.A.V.), idareci, aile reisi vb. amirlerin emirleri, mutlak anlamda vucub ifade etmez. Bunların emirleri ancak, Allah'ın kendilerine itaati vacib kılması halinde vucub ifade eder. Hiç kimsenin, dinî anlamda ister emir vermek, isterse yasaklamak biçiminde olsun, bir başkasını, mükellef kılma hak ve yetkisi yoktur. Hiç bir insan diğeri üzerinde yaratılıştan gelen bir otorite hakkına sahip değildir. Aksi davranışlarda bulunmak, toplumda anarşiye sebep olur. Vahye muhatap olmadığı müddetçe, hiç kimse sorumlu tutulamaz¹⁹⁹. Berâet-i zimmet asıldır.

Sorumlu olmak için, mükellef olmak ve ceza ehliyetine sahip olmak gerekir. Mükellef, âkıl-bâliğ olup, Allah'ın hitabını anlamaya muktedir olan kişidir. Bu itibarla çocuğa ve deliye, hayvanlara ve cansız varlıklara yapılan hitabın hiç bir değeri yoktur. Zira bunlarda idrâk ve temyiz kabiliyeti bulunmamaktadır .

Sabit anayasa kaidelerinden olan sünnet, Peygamber'den kaynaklanan haberlerin tümünü içine alır. Kur'an'dan sonra ikinci kanun kaynağıdır. Koyduğu hükümler ya mevcut bir hükmü destekler veya tefsir eder mahiyette, veyahutta yeni hüküm vaz'ı şeklinde olur. Vaz olunan hükümler ise, Cenab-ı Hakk'ın murakabe ve gözetimi altındadır²⁰⁰.

¹⁹⁸ Mustasfâ, I, 61-64.

¹⁹⁹ Gazâlî, Mustasfâ, I, 83; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 153-154.

²⁰⁰ Mustasfâ, I, 129 vd.

İslâm, anayasasının temel kaynaklarında geçmekte olan sabit hükümlerin kısımlarını ise şu şekilde ele alıp incelemek mümkündür.

Vacib: Kanun koyucunun mükelleften, yapmasını istediği iştir. İsteğin kesinliğini gösteren hüküm, vücüb ifade eder. Genelde bu, işin yapılmayıp terk edilmesi halinde cezanın gerekli olacağı şeklinde kendisini gösterir.

Vacib, bir yönden muayyen ve gayri muayyen olmak üzere iki kısma ayrılır. Muayyen olan vacib de, eda zamanı belirtilmiştir. Beş vakit namazda, olduğu gibi. Muayyen olmayan vacibde ise, zaman belli değildir. Meselâ, yeminini bozan kimseye kefarete vermek vacibdir; ancak bunun zamanı belli değildir.

Vacib, bir başka açıdan da zamanı geniş olan ve dar olan olmak üzere, iki kısma ayrılır. Zamanı geniş vakitte mükellef, eda edeceği vacibi niyetle belirtmesi gerekir. Meselâ, öğlenin vaktindadört rekatlı bir namaz kılsa ve niyetle bunu belirtse öğle namazı yerine geçer. Dar vakitli vacibi mükellef eda ettiğinde, bunu niyetle belirtmesi şart değildir²⁰¹. Ramazan ayında tutulan oruç gibi.

Mendup : Kanun koyucunun mükelleften kesin olmayan bir tarzda yapmasını istediği iştir. Terk edilmesi halinde bir kınama söz konusu değildir.

Haram: Vacibin zıddı olup, Kanun koyucunun mükelleften, kesinlikle yapmamasını istediği şeydir. Haram, yasaklanan şeyin, ya zatındaki bir illetten ya da harici bir illetten ötürü olur.

Mekruh : Kanun koyucunun, mükelleften, kendisinden uzak durmasını kesin bir tarzda istemediği şeydir.

Mübah : Kanun koyucunun mükellefi, kendisini yapma ile yapmama arasında muhayyer kaldığı şeydir. Bu hüküm gereğince insan,

²⁰¹ Mustasfâ, I, 65 vd.

meşru sınırlar çerçevesinde faaliyetlerini her alana yayar. Mutezile ise, bu kaideyi şer'i hükümler arasında saymamıştır²⁰².

İslâm hukukundaki sabit anayasa kaidelerini ve onların hükümlerini böylece izah ettikten sonra şimdi de sabit olmayan anayasa kaidelerini inceleyelim.

2- Sabit olmayan anayasa kaideleri:

a- İctihad ve rey'e dayanan kaideler:

Bu kaideler, icthad ve rey yoluyla çıkarılmış hükümleri içine alır. İctihadî kaideler, devamlı ve bağlayıcı değildir. Devlet reisi uygun bulunduğu icthadî kaideleri tatbik eder. Bir devlet başkanı tarafından tatbik edilen bir icthad, sonra gelen devlet başkanı için bağlayıcı olmaz. Aynı devlet başkanı dahi tatbik ettiği bir icthadtan kamu yararı açısından dönüp, başka bir icthada tabi olabilir. Devlet başkanı, hukukçu ve müctehidlerin görüşlerinden, asrına uygun olanını seçip almalı ve insanların ihtiyaçlarını gidermelidir. Devlet başkanının, mevcut icthadî görüşlerden birini seçmesi ve tatbik koyması insanlar için bağlayıcıdır. Zira bunda ammenin menfaati vardır. Hukukçuların ve buna bağlı olarak devlet başkanının koyduğu icthadî hükümler uygulama esnasında saygı gösterilmesi gerekir. Halk, bu hükümlere her halükârda uymalıdır. Ancak esas olan bir şey varsa, bu da bu icthadî hüküm ve uygulamaların aslî kaynaklara uygun olmasıdır.

Ümmetin her hangi bir dünya meselesinde ittifak etmelerine Gazâlî, *icma* demektedir. Yani, *icma*, İslâm toplumundaki müctehidlerin ittifakıdır. Bunun muteber olabilmesi için, olayın vuku bulunduğu asırda birden çok müctehidin bulunması, bu müctehidlerin ittifak etmesi, iştirak eden müctehidlerin fikirlerini açıkça ortaya koyması ve hükümde birleşmeleri gerekir²⁰³.

²⁰² Mustafâ, I, 75-80; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 153 vd.

²⁰³ Mustafâ, I, 17,-174, 181 vd.

Gazâlî'nin hüküm istihracında sahabe kavlini, istihsanı ve istishabı da delil olarak kullandığını görüyoruz.

b- Sahabe kavline dayanan kaideler:

Sahabe kavli, tali hüküm kaynaklarından. Bazı fukahaya göre bu, mutlâk delil olup, hükmü gereğince amel etmek vacibdir. Kimilerine göre ise, kıyasa muhalif olsa bile, bir hüccettir ²⁰⁴. Bazılarına göre de Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in sözleri tek başına geçerli bir delildir.

Gazâlî, bu görüşlerin tümünü reddederek batıl olduklarını söylüyor. Ona göre ashabın ismet sıfatı yoktur. Nitekim Hz.Ömer ve Hz. Ebubekir, kendilerinden farklı düşünen hiç bir sahabeyi tenkid etmemişlerdir.

Avam olanlar, herhangi bir fikrî hareketde bulunmadan sahabe kavline tabi olup, onu taklid edebilirler. Alim ise, kanunun kendisine verdiği yetki ölçüsünde başka bir alimi ve müctehidi taklid edebilir. Bu görüş, Şafii'nin önceki görüşüdür. Yeni görüşüne göre ise bir alim, sahabiden birinin görüşünü takliden benimseyemez. Gazâlî'nin tercihi de bu yöndedir ²⁰⁵.

c-İstihsana dayanan kaideler:

İstihsan: Aklın çirkin bulduğunu reddetmek, güzel gördüğünü de kabul etmektir. İmam-ı Azam, istihsanı kabul etmiş ve ona göre hüküm vermiştir ²⁰⁶. İmam Şafii ise, *İstihsanla hükmeden, yeni bir şariat koymuş gibidir.* der. Gazâlî'ye göre ise, bir şeyi anlamadan reddetmek doğru değildir. Önce, onu anlamak gerekir. Eğer insanlar (alimler) kendi akıllarıyla bir şeyin iyi olduğuna, o konuda Allah'ın hükmünün de öyle olduğuna kanaat getirirlerse bu konuda hüküm tesisi istihsanen caizdir. Gazâlî, bu şekildeki bir istihsanı kabul ediyor. Ne varki bu,

²⁰⁴ Mustafâ, I, 260 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 161 vd.

²⁰⁵ Mustafâ, I, 261 vd; 267 vd. Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 164.

²⁰⁶ Hudarî, Muhammed, Usulu'l-Fıkıh, s.355 vd; Şener, Abdulkadir, Kıyas, İstihsân, Istislah, s. 117

gerçekleşmesi son derece zor olan bir iştir. Hüküm elde etmede esas, kitap, sünnet ve icma olmalıdır ²⁰⁷. Müctehid görüşünü şer'i delile dayandırıp, şahsî görüş belirtmekten kaçınmalıdır. Delile dayanmayan ve istihsanen verilen görüşler, bağlayıcı olmayıp, sıradan birer nazâriyedir. Zira bu durumda kişinin şahsî tutkularına kapılma söz konusudur. Bu da insanı dalâlete düşürebilir.

İstihsan, ilâhi kanuna temel teşkil etmez. Aksi halde, sokaktaki vatandaşın ve bunak olan bir kişinin istihsanını da kabul etmek gerekirdi. İstihsanı benimseyenler "*Müslümanların güzel gördüğü Allah katında da güzeldir.*" ²⁰⁸ hadisini delil olarak almaktadırlar. Gazâlî, bunun zayıf bir hadis olduğunu ve istihsanı haklı çıkaracak bir yönünü de olmadığını söyler. Ancak hadiste geçen "*müslümanlar*" tabirinden tüm müslümanlar kastediliyorsa, bu düşünce doğrudur. Eğer tek tek müslümanlar kastediliyorsa, sıradan bir avamın, istihsanını benimsemek olur ki, bu doğru değildir. Zira ashab, delilsiz bir hukuk kuralını kabul etmemiştir. Dolayısıyla bu şartlarda istihsanı kabul etmek mümkün değildir.

Yemen'e vali olarak gönderilen Muaz, Hz. Peygamber'e "Kur'an ve Sünnet'e, göre hüküm vereceğini, bunlarda bulamadığı takdirde kendi ictihadına göre hareket edeceğini" söylemiş ve istihsana müracaatından söz etmemiştir. Hz. Peygamber'in, tasvibini almış olan bu hadisede göstermektedirki, kişi tek başına istihsana dayalı bir hüküm veremez ²⁰⁹.

Ancak ümmet, hamama girerken orada kalış müddetini ve hamam ücretini tayin etmemeyi istihsanen caiz görmüştür. Sucunun elinden

²⁰⁷ Mustasfâ, I, 274 vd.; 276; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 165.

²⁰⁸ Aclûni Keşfu'l-Hafâ, II, 188. Daha ziyade bu Abdullah İbn-i Mes'ud'un sözüdür deniyor.

²⁰⁹ Mustasfâ, I, 277 vd, 279 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 166.

su içerken de suyun miktar ve ücretini belirlememeyi yine bu şekilde uygun görmüşlerdir. Çünkü böyle durumlarda miktar ve ücret tayin etmek örfen hoş karşılanmamıştır.

Gazâlî'nin, bu son görüşü ile, daha önce belirttiğimiz görüşlerine ters düştüğü hissedilebilir. Ancak, bu konudaki hükmünü, ümmetin umumunun teamülüne istinad ettirdiği nazarı itibâra alınırca, burada bir tutarsızlığın olmadığı görülecektir.

d- Mesalih-i mürseleye dayanan kaideler:

İslâm müellifleri maslahatı, "hakkında nass, icma' ve kıyas gibi emir veya yasak edici şer'i bir delil bulunmayan ve İslâm'ın ruhuna uygun olan maslahatlara göre, hüküm vermek ve davranmaktır." şeklinde tarif ediyorlar²¹⁰.

Maslahat, delillerin sonuncusu olup, üç kısımda mütalaa edilir.

da- Şeriatın kendisine itibar ettiği kısım:

Şeriat nezdinde muteber olan maslahat, neticesi kıyasa dayanan bir hüccettir. Bu da, nassın yorumu ile icmadan hüküm alınması demektir. Meselâ, "Hamr"a (şarap) kıyasen, sarhoşluk veren herşeyin yenilip içilmesini yasaklanmıştır. Bunun haram kılınmasının illeti, teklifin dayanağı olan aklı muhâfaza etmektir. Böylece, maslahat deliline istinâden şarap yasaklanmıştır.

db- Şeri'atın itibâr etmediği, batıl olduğuna hükmettiği maslahatlar:

Gazâlî devrinin fukahası, ilâhi kanunun caydırıcılığını ortadan kaldıran bazı uygulamalardan dolayı kamu yararına istinâden yeni kurallar ihdas etmişlerdir. Meselâ, Ramazan'da gündüzleyin cimaeden devlet reisinin cezası 60 gün oruç tutmaktır. Çünkü onun için köle azad etmek bir ceza sayılmayacağı gibi, bunun caydırıcılık özelliği de yoktur. Halbuki cezalarda esas olan, caydırıcılıktır.

²¹⁰ Şener, A.K., Kıyas, s. 138; Gazâlî, Mustasfâ, I, 284 vd.

Gazâlî, bu görüşün batıl ve Kitab'ın maslâhatına aykırı olduğunu söyler. İlâhi kanunun bu şekilde tatbiki, hukukun istismârına zemin hazırlar. Böyle bir kapının açılması, sonunda şer'i hadlerin tağyirine ve hükümdarın ulemaya olan itimâdının ortadan kalkmasına yol açar.

Kitap ve sünnetin metninde ve ruhunda olan maslâhatı akıl her zaman kavrayamaz. Maslâhattan, insanları ilgilendiren kanunun amaçlarının muhâfazası anlaşılmalıdır. Esas olan da budur. Metnin maslâhatına uygun olmayan istihsan anlayışı batıldır. Bu da gösteriyorki Gazâlî, maslâhat delilini kullanmakta hem halkın ve hem de nass'ın yararını, birlikte bulunmasını aramaktadır.

dc- Şeriatın, ne batıl olduğuna ve ne de muteber olduğuna hükmettiği kısım:

Bu da, zâruriyyât, haciiyyât, tahsiniyyât²¹¹ olmak üzere üç kısma ayrılır. Maslâhat, menfaatin celbi zararın def'i ve şeriatın maksadının muhâfaza edilmesidir. Semavî dinlerin hedef edindiği gayeler beştir. Bunlar da dinin, nefsin, aklın, neslin ve malın muhâfazasıdır. Bunların tümünün muhâfazasında kamunun yararı vardır. Bu nedenle bu beş esastan birinin imhasına yönelik hareket, bozgunculuk (müfside) olup, def edilmesinde maslahat vardır.

Bu beş esas muhafaza etmek, dinin zaruretlerindedir. Meselâ,, Müslümanları saptıran kâfirin katlinde, bidatçılık yapanın cezalandırılmasında dinî bir zaruret vardır. Kısasta öldüren için caydırma, ölenin ailesi için de rahatlama vardır. İçki içene "had"

²¹¹ *Zarûriyyât*: Din ve dünyaya ait maslahatların yerine getirilebilmesi için gerekli olan şeylerdir. Bunlar yok olduğu zaman dünyaya ait maslahatlar da doğru olarak yürümez, fesad ve karışıklıklar başlar, *Hâciyyât*: Zârûret derecesinde olmayıp, onun dînunda olarak meşrû kılınan şeylerdir.

Tahsiniyyât: Zarûriyyât ve hâciyyât seviyesine ulaşılmayan fakat tezyin, kolaylık ve güzellik için olan şeylerdir. Muamele ve adetlerde yolların en güzelini seçmek aklın kötü gördüğü şeylerden de sakınmaktır. (Bkz. Mustasfa, I, 288 vd.; İbnu'l-Humâm, et-Tahrîr)

cezasının uygulanmasında aklın; zina yapana uygulanan "had" cezasının tatbikinde neslin ve nesebin; hırsızın elinin kesilmesinde de malın muhâfazası vardır. Şeriatın koyduğu bu müeyyidelerle, halkın ıslâhı amaçlanmıştır.

Velinin velâyetindeki küçüğü evermesi, geçimi ve tahsil hayatıyla ilgilenmesi bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaçların karşılanmasında öncelik sırasına göre hareket edilir²¹².

Bazı şeyler ise, zâruret ve ihtiyaç olmadığı halde, örfen tahsin-tezyin (iyi ve güzel) görülmüştür. Meselâ, Gazâlî, kölenin hadis rivayetini ve fetvasını güzel ve makbul bulmuştur. Buna mukabil, onun şahitliğini kabul etmemiştir. Zira köle hür değildir. Bağımsız karar veremez ve beyanda bulunamaz. Efendisinin arzu ve istekleri doğrultusunda şahitlik yapacağı kuvvetle muhtemeldir. Böyle bir durumda kölenin şahitliğini yasaklamada, kamunun yararı vardır²¹³.

Kamu yararı konusunu genişçe ele alan Gazâlî, çağına ve çağımıza göre çok daha modern görüşler ortaya koymuştur. Meselâ,, kamu menfaati için olsa bile sanığın dövülmesini kabul etmez. Bu konuda şöyle diyor; *"Sanığın dövülmesi caiz değildir. Bu İslâm Ceza Hukuku'na aykırıdır. Sırf kamu yararı için kanuna muhalefet edilemez. Mümkündür ki, sanık zannıyla dövülen kimse, o suçu işlememiş olur. Suçluyu dövmeyi terk etmek, suçsuzu dövmekten daha ehvendir. Sanığın dövülmesinde, suçsuz kimseleri dövmeye yol açma vardır"*²¹⁴.

İmam Malik ise, hırsızlıkla suçlanan bir kimsenin, koğuşturma amacıyla dövülmesini caiz görmektedir. Aynı şekilde O, tevbe eden zındığın öldürülmesini caiz görür. Zira bunda maslahat vardır. Gazâlî

²¹² Mustasfâ, I, .288 vd.

²¹³ Mustasfâ, I, 290 vd.

²¹⁴ Mustasfâ, I, 297 vd.

ise, bazı şartların bulunması durumunda bu görüşe kail olmaktadır. Tevbe eden zındıkta, *takiyye* durumu kuvvetle muhtemeldir. Tevbe ettiğini söyleyen zındık çoğu kez küfrünü gizlemektedir. Kelime-i Şehadet getirmek ise yahudi ve hristiyanların katledilmesini engeller. Zira bu, kendi dinlerini terkettikleri anlamına gelir. Gazâlî ise, bu konunun, hem kamu yararını ve hem de kamu düzenini ilgilendirdiğini söylüyor. Bu konudaki hüküm, bu iki esasa istinaden tesis edilmiştir. Asî, sapık ve bidatçıların öldürülmesinde de her iki durum gözetilmelidir.

İmam Şafî'nin de içlerinde bulunduğu bir grup ise, yer yüzünde isyan tohumları saçan bu kişilerin öldürülmesine fetva vermişlerdir²¹⁵.

Ancak insan hayatına her zaman saygı duyan Gazâlî'nin ölüm cezasını tereddütsüz kabul ettiği yer, kısastır. Gazâlî, İmam Şafî'nin de iştirâk ettiği isyancıların öldürülmesine dair görüşe temkinli yaklaşmaktadır. Bunlar, idamı gerektiren bir suç işlemedikleri takdirde öldürülemezler²¹⁶. Belki de müebbed hapis cezasıyla onların zararından emin olmak mümkündür. Buna karşı bazılarının, hükümdarların sık sık değişebileceği, suç faillerinin affedileceği, disiplin boşluğu doğacağı şeklindeki görüşlerine karşı Gazâlî, böyle bir düşünceye mahal olmadığını, bunun bir zan ve vehimden ibaret olduğunu söyler. Vehim ve zanla kamu yararı sabit olmaz. Dolayısıyla maslahat zannıyla onları öldürmek caiz değildir. Sözde maslahatlar uğruna insan hayatına son verilmez. Zira kamu yararına göre verilecek hükümlerin nassa uygunluğu esastır. Meselâ, harp esnasında, bir asker topluluğunu kurtarmak için, içlerinden birini feda etmek uygun değildir. Ferdin hayatı, toplumun hayatı gibi mukaddesdir. Çoğu kurtarmak için, azın feda edilmesi İslâm'da yoktur. Ancak,

²¹⁵ Mustasfâ, I, 298 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 169 vd.

²¹⁶ Mustasfâ, I, 299.

Müslümanların tümünü katliamdan kurtarmak için, bir müslümanı feda etmek caizdir. Meselâ, bir kişinin bacısı, o memleketteki kadınların tümünden ayırdedilmese, o adamın, o kadınlardan biriyle evlenmesi caiz olur. On veya yirmisiyle ayırdedilemiyorsa helal olmaz. Düşman eğer kadın ve çocuklarını kalkan olarak kullanıyorsa, onların öldürülmesi caizdir. Böyle bir durumda o kadın ve çocukların kanını akıtmamak, bir çok masum müslümanın ölümüne sebep olacaktır.

Gayri müslimlerin istilâsından İslâm ehlini korumak, bir müslümanın kanını kurtarmaktan daha önemlidir. İki zararla karşı karşıya kalındığında hafif olanı tercih edilir²¹⁷. Meselâ, bir veli, velâyeti altındaki küçüğün menfaatine olarak onun sahip olduğu gayri menkulde sulama kanalları açtırır, taraslama faaliyetleriyaptırabilir. Keza aynı veli, tedavisinden dolayı çocuğun doktor ve ilaç ücretini vermeye yetkilidir. Bunlarda esas olan çocuğun menfaatidir.

Öte yandan Gazâlî, ammenin menfaati ve cezanın caydırıcılığını sağlamak için iftira edenlerin ve alkollü içki kullananların cezasının çoğaltılabileceğini kabul etmektedir. Bunu sahabe devrindeki uygulamalardan verdiği misallerle açıklamaktadır. Meselâ, Hz. Peygamber devrinde sarhoş edici içkileri kullananların cezası 40 değenek iken, sahabe devrinde 80 değeneğe çıkarılmıştır. Yapılan bu uygulama maslahata ve şeriata uygundur. Ashab, bu tutumuyla haddi aşmamıştır. Zira, caydırıcı cezaların takdiri devlet başkanına aittir. Ashabın, sarhoşa verilen cezayı, müfteriye verilen cezaya kıyas etmeleri, Hz. Peygamber'in metoduna uygundur. Peygamberimizin bu husustaki metodu, caydırıcı cezaların (tazir) "had" cezalarından daha ağır olmamasıdır²¹⁸.

²¹⁷ Mustasfâ, I, 299 vd.

²¹⁸ Mustasfâ, I, 305 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 171.

Gazâlî, "Veciz" adlı eserinin II. 104-183 sahifelerinde, İçki cezasını "had" cezası olarak ifade etmekte iken, burada "ta'zir" sınıfında zikretmektedir.

Görülüyor ki Gazâlî, bazı istisnâî durumlar hariç, Mesalih-i Mürsele'yi, delil olarak kabul etmemektedir. Ona göre bunun beşinci delil olması, tamamen vehmîdir. O, maslahata, makasid-ı şerriyeyi (yani şeriatın maksatlarını) koruma maddesini de eklemiştir. Makasid-i şeriyye ise Kitap, Sünnet ve icma ile bilinir. Binaenaleyh, bu üç delilden kastedilen manayı korumaya yönelmeyen garib maslahatlar, batıldır. Buna başvuran ise, onu meşru kılmış olur²¹⁹.

Meselâ, mükreh (zorlanan) in dinden dönmesi, içki içmesi, başkasının malını yemesi, orucu ve namazı terketmesi caizdir. Bunda dinin maksatlarından, canın muhafazası vardır. Ama ikrah halinde, erkek için zinayı caiz görmek mümkün değildir. Çünkü, arzu olmadığı takdirde, bunun gerçekleşmesi sözkonusu olamaz²²⁰.

Anlaşıldığı üzere Gazâlî, makasid-ı şeriyye diye bilinen beş esastan birine istinad etmeyen maslahatları kabul etmemektedir. Maslahatın meşruluğu bu esaslara olan irtibatına bağlı bulunmaktadır.

Gazâlî'ye göre, hüküm çıkarma, ehlinin işidir. Bunu müçtehidler yapar. Müçtehid, ictihadını, kendi delillerine dayanarak, hukukun kaynaklarından çekip çıkarmak zorundadır. Çıkarılan hükmün, icma'a ters düşmemesi esastır. Bu vasıflara haiz bir ictihadın gerçekleşebilmesi için, müçtehidin aşağıdaki şartları taşıması gerekir. Bu şartlar:

- Müçtehidin, müslüman olması ve itikadî esasları iyi bilmesi.
- Müçtehidin, dünyanın mümkün olduğunu, her şeyden müstağni yaratıcı bir Allah'ın ve O'nun şeriatını getiren bir peygamberinin varlığını bilmesi.
- Arap dili ve edebiyatına vakıf olması,
- Kur'an'daki nesh meselesini,
- Hadislerin rivayet durumlarını, sahih ve gayri sahihini tefrik

²¹⁹ Mustasfâ, I, 310 vd.

²²⁰ Mustasfâ, I, 312.

edecek bir güce sahip olması gerekmektedir. Bu şartları taşıyan kişinin içtihadında bulunmaya hak ve selâhiyeti vardır. Ancak bir müctehidin, her sahada derinlemesine bilgi edinmesi zordur. Bu bakımdan, belirli konularda derinleşmeleri ²²¹ daha iyi olacaktır.

Şeriatın tümünde ictehad edene, *mutlak müctehid*; bir bölümünde ictehad edene ise *mukayyed müctehid* denir. Müctehidin her zaman isabet etmesi mümkün olmadığı gibi, vardığı sonuç da doğru olmayabilir. Aranılan hakikat, şeriatın geniş mevzuları içerisinde tektir. Bunu elde etmek de etmemek de müctehidi sevaba götürür ²²².

Görüldüğü gibi, Gazâlî'nin din ile devlet meselesini ele alışında tam bir siyâset vardır. Devletin temelini teşkil eden kanunlar, onun siyâsi sisteminde tamamen dinîdir. Din, devletinesası olarak kabul edilir. Değişmez kanunlar olarak kabul ettiği Kitap ve Sünnet, İslâm devletinin çatısını teşkil eder. Yani, devletin anayasası bu iki temel kaynaktır.

Bu iki kaynağın, metin ve ruhuna muhalif olmamak üzere yeni kanun ve kaideler konulabilir. Konuların her hükmün, şekil ve maksat bakımından bu kurallara uyması gerekir.

Temel kaynaklara muhalif olmamak üzere, konuların kaidelerinin zamanla tebdil ve tağyiri mümkündür. Zamanın değişmesiyle, hükümlerdeki değişiklikler inkâr edilemez. Bu değişiklik, hem keyfiyet hem de kemiyet bakımından sözkonusu olur. Ancak, bu şekilde hazırlanan kanunî cezaların müeyyide miktarları, *had* cezalarının müeyyide miktarlarını geçmemesi gerekir. Modern hukukta olduğu gibi, kanunların anayasaya uyumluğu esastır.

²²¹ Mustasfâ, I, 315 vd; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.175-182.

²²² Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 181 vd.

Her insan, suçsuz olarak dünyaya gelir. Berâet-i zimmet asıldır. Kişi, adil ve adli bir organca mahkum edilmediği müddetçe suçsuzdur. Bir kimsenin bir suçtan sanık sıfatıyla takip edilmesi, onu suçlu kılmaz. Tutuklu kaldığı sürece -suçun ve delillerin itirafına yönelik dahi olsa- ona dayak atılamaz. Onun insanî haklarını ihlâl etmemek üzere, suçunun ve suç delillerinin elde edilmesi cihetine gidilebilir. Suçlu olduğu halde sanığı dövmemek, suçsuzken dövmekten çok daha isabetlidir. Zira ikinci halin vukuunda, zulum vardır. Zulumle iktidarın devamı sağlanamaz. Üstelik afta yanılmak, cezada yanılmaktan daha iyidir.

İnsan hayatına gerçekten büyük değer veren Gazâlî, şartları tam oluşmadan, idamı kabul etmemektedir. Hayat, ferdi de olsa, ictimai de olsa mukaddestir, aynı derecede önemlidir. Bu bakımdan müslümanlardan bir grubun kurtarılması için, bir müslümanın feda edilmesi caiz değildir. Ancak, topyekün bütün müslümanların imhası sözkonusu ise ve bir müslümanı feda etmekle bütün müslümanlar kurtulabilecekse, o zaman bunu yapmak caizdir. Gazâlî, bu konuda çok hassas davranmakla, kanun ihlallerinin önüne geçmek istemiştir. O, temel kanunların değişmeyeceğini söylemiştir. Her halukârda Kitap ve Sünnet'in hükmünden ayrılmamak gerekir. Aksi takdirde, nizâmı sağlayan kanunlar çeşitli bahanelerle zaafiyete uğratılır ve devlet otoritesi zedelenmiş olur.

II. B Ö L Ü M

GAZÂLİ'YE GÖRE DEVLET MÜESSESELERİ

Birçok İslam müellifinin de beyanettiği gibi ²²³ devlet müesseselerine dair, Kur'an'da herhangi bir hükme rastlanmamaktadır. İslam Tarihi boyunca, ihtiyaçlara göre bazı müesseseler kurulmuş, bazıları da kaldırılmıştır. Hatta Hz.Peygamber devrinde olupta varlığına gerek görülmeyenlerin, sonradan kaldırıldığını, o dönemde olmayıp da sonradan varlığına gerek görülenlerin ihdas edildiğini görüyoruz. Meselâ, daha önce var olmayan, hapishane, darphane ve divan teşkilatı gibi müesseselerin Hz. Ömer devrinde kurulduğu bir vakıdır²²⁴.

Gazâlî, bu temel karakter içinde meseleye yaklaşmakta ve devlet müesseselerini ele almaktadır. Bunları sırasıyla inceleyelim:

I- DEVLET BAŞKANLIĞI :

A-DEVLET BAŞKANININ LÜZUMU:

Devletin başında, bir başkanın bulunup bulunmayacağı, bazı mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur. Bunlardan Harici, Necedât-ı Azeriyye Fırkası ²²⁵ , müslümanların başında, sürekli bir devlet başkanının bulunmasına ihtiyaç yoktur ²²⁶. İhtiyaç halinde müslümanların bir araya geleceklerini, problemlerini halledeceklerini belirtip, devlet başkanının gereksizliğini söylerler. Yine onlara göre,

²²³ Bkz. Niyazi, Mehmed, İslâm Devlet Felsefesi, s. 53 vd.

²²⁴ Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed , Neylû'l-Evtâr, VII., 68 vd.

²²⁵ *Necâdat-ı Azeriyye*: Haricî fırkalardan olup, Necdet b. Amir el-Hanefi'ye tabi olan gruptur. Bunlar Haricî olmayanları kâfir sayıp, çocuklarının kanlarını helal addederler (el-Milel Ve'n-Nihal, s. 122 vd.)

²²⁶ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebi Bekr Ahmed, el-Milel Ve'n-Nihal, I., 124.

devlete mutlakâ bir başkan seçilecekse, onun, müslümanlar tarafından seçilmesi ve seçilenin de salih olması gerekir²²⁷.

Mu'tezile alimlerinden bir kısmı, "*Devlet başkanını kararlaştırmak yani ,hükümet kurmak, şer'an farzıdır*" derken; diğer bir kısmı ise, onun her zaman gerekli olmadığını söylerler. Bunlara göre, devlet başkanına duyulan ihtiyaç, sosyal olgunlukla ilgili bir husustur. Eğer ümmet, kendiliğinden doğru yolu tutar, içlerinde fasık bulunmaz, adalet tam olarak tecelli ederse, devlet başkanına ihtiyaç olmaz²²⁸.

Ehl-i Sünnet, Mürcie ve Şia mezhepleri devlet başkanlığının lüzumunu kabul ederler. Bu mezhepler, ilâhî hükümlerin devamını, dirlik ve düzeninin sağlanmasını, onun varlığına bağlamışlardır. Devlet başkanının varlığı, Ehl-i sünnet ve Mürcie'ye göre halk için; İmâmiyye ve Caferiyye'ye göre ise Allah için vacibdir, zaruridir²²⁹.

Şehristanî ve Maverdî gibi alimler, dinin korunması ve dünya siyasetinin yürütülmesi için, devlet başkanının lüzumunu, tartışmasız kabul ederler. Bunlara göre hilâfet, yani devlet başkanlığı, peygamberliğe halef olarak din ve dünya işlerinin yürütülmesi için konulmuştur²³⁰. Diğer yandan, İslâm alimleri, devlet başkanına duyulan bu ihtiyacın delilinin aklî veya naklî olup olmadığına ihtilâf etmişlerdir. Bunun aklî olduğuna kail olanlar derler ki; Dünya ve ahiret hayatının iyileşmesi ve huzur içinde devam edebilmesi için önemli olan beraberlik, güçlü bir devlet başkanı olmadan gerçekleşemez. Böyle bir başkan, bozuklukları berteraf eder, maslahatları korur, insanların maruz kaldığı fenalıkları

²²⁷ Mevdudî. Hilâfet ve Saltanat, s. 229; Taftazânî, Şerhü'l-Makasid, II, 276; Laoust, H., La Politique de Gazâlî s. 234.

²²⁸ Taftazânî, Şerhu'l-Akaid, Trc., S. Uludağ, s.336; Taftazânî, Şerhu'l-Akaid, s. 180 vd.

²²⁹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 231.

²³⁰ Maverdî, Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 5; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.236.

bastırır. Bütün bunlar akılla düşünülebilien hususlardır²³¹.

Nakli olduğunu söyleyenler de şu gerekçeleri ileri sürerler: Cenab-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de "*Ey İnananlar! Allah'a , Peygamber'e ve sizden olan ulülemre* ²³² (*emir sahiplerine*) itaat ediniz ²³³" buyurmuştur. İmam Şafii, buradaki itaatın kayıtsız şartsız olmadığını belirtir. Aksine bu itaat, karşılıklı hak ve hukukun göz önünde bulundurulacağı, muayyen bir itaattır. Bu itaatın tarifi yapılmış olup, sınırları belirlidir²³⁴.

Gazâlî'ye göre ise, bu ayetin yorumu şöyledir: Allah'a, Peygamberlere ve kendi idarecilerinize itaat ediniz. O halde, Allah'ın kendisine iman nasib ettiği herkes, idarecisine itaat etmek zorundadır. Zira her insan idareciliğin ve devlet başkanlığının, dilediği kimselere Allah tarafından verildiğini bilmesi gerekir. Bu hususta Allah-u Taala'nın emri şöyledir: "*(Resulum) De ki: Ey mülkün sahibi Allah'ım! Sen, dilediğine mülkünü verirsin, dilediğinden alırsın. Dilediğinin kadriyi yükseltir, dilediğini alçaltırsın..Hayır, yalnız senin elindedir. muhakkak ki sen, her şeye kadırsın*"^{235;236}.

Ayrıca Şafii, devlet başkanının tek olması, birden fazla olmaması gerektiğini belirtir ve bunun zaruri olduğunu beyan eder. Nasıl ki devlet başkanının bulunması, devletin bulunmasını gerektiriyorsa; devletin

²³¹ Maverdî, Ahkâmü's-Sultaniyye, s. 5; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 236.

²³² *Ulülemr*: Asri Sâdet'te, Peygamberimizin iştirak etmediği seriyelerin kumandanlarına, genel olarak bütün memurlara verilen bir addır. Gazâlî bu kelimeyi açıklarken, "Emîr, emirleri ordularına nufuz eden kimsedir." demektedir. (Fezâilü'l Enâm s. 61.)

²³³ Nisa, Âyet: 59.

²³⁴ Şafii Kitabu'l-Umm, I. 136-140 ve 143 vd; IV. 133-147; Laoust, H., "Socologie Musulmane, s. 336 vd; Gazâlî, Sırru'l-Âlemîn, s. 9 vd.

²³⁵ Âli İmran Âyet: 26.

²³⁶ Gazâlî , Nasihâtü'l-Mülük, s. 81.

bulunması da, devlet başkanının bulunmasını gerektirir diyen Taftazanî, İmam Malik ve Maverdî'ye²³⁷ uygun olarak Gazâlî'de, devletin ve devlet başkanının varlığını zaruri görmektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi O, din işlerinin düzeninin ancak kendisine itaat edilen bir devlet başkanıyla sağlanabileceğini, dinin bir üs, sultanın ise o üssün bekçisi olduğunu, başka bir ifade ile, din ile devletin ikiz kardeş olduğunu belirtmiştir. Çünkü dinin olduğu gibi, dünya işlerinin düzeni de, ancak devlet başkanı sayesinde mümkündür²³⁸.

Bunun gibi nasıl ki, din ile dünya işlerinin düzeni ve islâhı, devlet başkanı sayesinde mümkün olabiliyorsa; fertlerin can emniyeti, mal emniyeti gibi hususlar da ancak devlet başkanının varlığı sayesinde mümkün olabilir. Binaenaleyh, bir yandan dinin maksatları, diğer yandan ferdî ve içtimaî gayelerin tahakkuk ettirilebilmesi için, devlet başkanının olması zorunludur²³⁹.

İmam Gazâlî, her devirde mutlaka bir imamın bulunmasının gerekli olduğunu söylerken, kendi dönemi için de, buna layık olan kişinin, Mustazhirbillah olduğunu ifade eder²⁴⁰. Görüşlerini, İslâm tarihinden deliller getirerek sürdüren Gazâlî, çarpıcı bir örnek olmak üzere, Hz. Peygamber'in vefatı esnasında sahabenin, devlete yeni bir başkan seçme görevini, tekfin ve techizden öne almış olmalarını bu zaruretin bir ifadesi olarak takdim eder.

Öte yandan idârî kadroların emirlerinin uygulanması da, gücünü

²³⁷ Taftazanî, Şerhu'l-Makâsîd, II, 275; Maverdî, Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 5 vd.; Gazâlî, Mustazhirî, s. 170.

²³⁸ Gazâlî, El-İktisâd, Fî'l-İ'tikâd, s. 234; Nasîhatü'l-Mülûk, s. 100; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 237.

²³⁹ Gazâlî, el-İktisâd, Fî'l-İ'tikâd, s. 235 vd.; Nasîhatü'l-Mülûk, s. 100; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 81 vd., 120; Yurdaydın, H. Gazi, Nazârî ve Tatbikî Siyâset, Ankara İlahiyat Fak. Dergisi, Sy.,III-IV, 28.

²⁴⁰ Gazâlî, Mustazhirî, s. 170.

hissettiren ferasetli bir devlet başkanının varlığına bağlıdır. Aksi halde toplumun nizam ve ahengi bozulur, fikri tutarsızlıklar ve çatışmalar başlar; tam bir ictimai anarşinin yaşandığı böyle bir durumda, kuvvet adalete; fenalıklar, fâzilete baskın çıkar²⁴¹.

Gazâli, "*Devlet başkanı, her türlü meşruiyetin kaynağıdır*" ²⁴² derken bütün işlerin geçerliliğinin buna bağlı olduğunu belirtir. Bu nedenle, devletin tüm yönetim kademelerindeki kişilerin icraatları, bu kaynağa bağlı olan yönetmelikler ve emirler çerçevesinde olduğu sürece geçerlidir. Çünkü onlar, devlet başkanı namına, hükümet etme yetkisini kullanmaktadırlar ²⁴³. Bu temsil zaruretinden ötürü, meşruiyetini devlet başkanından almayan yöneticilerin verdikleri hükümler muteber olmayıp, geçersizdir. Böylesi bir geçersizlik devam ettiği sürece, Allah'ın hak ve kanunlarının ihlâl edilmesi, halkın can ve mal güvenliğinin ortadan kalkması neticesine götürür ²⁴⁴. Pek çok müellif, şartlarını haiz olmayan kişinin imamlığını muteber addetmişlerse de, ancak bu, istisnai ve zorlayıcı durumlarda söz konusu olabilir. Çünkü imamet makamının manası ve gayesine uygun olarak, zaruri olan şartların mutlaka bulunması gerekir.

Mezkûr gerekçeler muvacehesinde, arıların ve karıncaların dahi başsız yaşayamadıkları bir dünyada, insanlar için bunun aksini düşünmek mümkün değildir ²⁴⁵.

B-DEVLET BAŞKANININ TAYİNİ:

İslâm Mezhepleri arasında, devlet başkanının luzumu hakkındaki

²⁴¹ Gazâli, Mustazhiri, s. 235 vd.

²⁴² Laoust, Henri, Sociologie Musulmane, s. 378.

²⁴³ Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 234; Gazâli, Mustazhiri, s. 169 vd.

²⁴⁴ Laoust, H., La Politique de Gazâli, 235 vd.; Gazâli, Mustazhiri 169,170.

²⁴⁵ Laoust, H. La Politique de Gazâli, 236; Mustazhiri , s.169; Sırru'l-Alemîn s.45.

azami birliği. onun tayini hususunda bulamıyoruz. Başkanın tayininde temel olarak iki usulün takip edildiği görülür. Bunlardan birincisi nassa dayanan tayin, ikincisi ise, seçim sonucu oluşan tayin usulüdür.

I- Nassa dayanan tayin usulünü, İslâm mezheplerinden yalnız Şia kabul ve iddia eder. Onlara göre devlet başkanı kusursuz ve yanılmaz olmalıdır. Nassa istinad etmeyen ve insanlar tarafından seçilen devlet başkanı bu vasıflara haiz olamaz. Onun tayini, Allah tarafından yapılır. Nass gereği devlet başkanı Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın soyundan gelenler arasından tayin edilmelidir.

Devlet başkanının serbest tayin usulü ile belirlenmesini, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Hariciler kabul etmektedirler. İmâm Gazâlî ise , tayin meselesini kendi bünyesi içinde muhakeme ederek nevi şahsına münhasır orijinalitesini ortaya koyar.

Gazâlî bu meseleye, her iki teoriyi izah ve tenkidle başlar. Gazâlî'nin bağlı bulunduğu Eş'arî mezhebi, nassla imamın tayinine karşı koymuştur. Bakıllanî ve Bağdadî gibi alimler, bunun öncülüğünü yapmışlardır. Her ne kadar bu iki alim tezlerini *İmamın nassla tayini mecburi olsaydı, Hz. Peygamber bunu tatbik ederdi. Halbuki Onun böyle bir tatbikâtına rastlamıyoruz.* şeklinde izaha çalışmış iseler de bu konuda en isabetli tenkidi, Gazâlî yapmıştır²⁴⁶.

O, nassa dayanan tayin görüşünün tutarsızlığını şöyle izah ediyor: Şayet Şiâ'nın iddia ettiği gibi, devlet başkanının nassla tayini mevzu bahis olsaydı, bu konuda bir teamülün oluşması gerekirdi. Yani, başkanlığın, Hz. Ali ve ahfadına intikâli örfi bir kural haline gelmiş olması lâzımdı. Halbuki böyle bir örf'e de rastlanmamaktadır. Yine şia'nın kail olduğu durum gerçek olsaydı, Hz. Ali, sahip olduğu çok sayıda taraftarına ve ordu üzerindeki etkinliğine rağmen, hilâfeti (devlet

²⁴⁶ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 240-241.

başkanlığını) Muaviye'ye terketmezdi. Nasslara sadakatiyle bilinen Hz. Ali'nin devlet başkanlığını Muaviye'ye devri, bu konuda naassa dayalı bir kuralın olmadığını gösteren en büyük delildir²⁴⁷. Her ne kadar Hz. Peygamber'in "*Efendisi olduğum insanların efendisi, bu gün Ali'dir*"²⁴⁸ "*Harun, Musa için ne ise, sen de benim için O'sun*"²⁴⁹ şeklindeki hadisleri, şiilerce bu konu için delil kabul edilmekte ise de bu, doğru değildir. Bunlar, olsa olsa Ona karşı Hz. Peygamberin muhabbetini ifade eder. O'nun reisliğine delâlet etmez. Zira o zamanki geleneklerin hiç biri Hz. Ali'nin imamlığı hususunda bize her hangi bir fikir vermemektedir²⁵⁰.

2- Seçim veya veliahtlık yoluyla tayin usulü

Gazâli devlet başkanlığını nassa dayandıranların görüşlerini böylece çürüttükten sonra devamla şöyle diyor:

Devlet başkanlığını, nasslardan çıkarmak batıldır. Nasslara dayanmadığında ehl-i İslâm'ın ittifâkı vardır. Abbasî halifelerinde olduğu gibi birinin başkanlığa tayininde, müslümanların ittifâkı yeterlidir²⁵¹. Bunun sonucu olarak ona isyan eden de asî olur. İslâm toplumunda büyük çoğunluk bu görüştedir. Bu bakımdan deryada bir katre mesabesinde olan Şîa'nın görüşüne itibar edilemez. Gazâli, bu sözleriyle devlet başkanının "*Kureys*"ten olması şartına yumuşak bir esneklik getirmiştir. Henri Laoust da bu konuda Gazâli'nin fikrine aynen iştirak etmektedir.

Gazâli devlet başkanının tayininde kısmen Bağdadî (V.H.1 429) ve Maverdî (D. 974.m. 364h.-V. 1058 m. 450 h.)'nin görüşlerini benimsemiştir. Her üçü de devlet başkanlığına tayin edilecek kimsenin,

²⁴⁷ Mustazhirî, s. 174; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 241.

²⁴⁸ el-Aclunî, Keşfu'l-Hafa, II , 274.

²⁴⁹ Şireveyh, Ebu Şuca' el-Firdevs, III, 62.

²⁵⁰ Mustazhirî, s. 174; Sirru'l-Alemîn, s. 10 vd.

²⁵¹ Mustazhirî, s. 175; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 119.

bir takım şartları taşıması gerektiğini savunurlar. Onlara göre devlet başkanı, ya veliahtlık suretiyle, yahut da özel seçimle belirlenir²⁵².

Şimdi bu zâtların fikirlerinden de önemli ölçüde yararlanan Gazâlî'nin bu konudaki görüşlerini ele alalım.

Gazâlî'ye göre devlet başkanının tayini:

Gazâlî önemli bir mevki olan devlet başkanlığına gelişi güzel bir kimsenin tayin edilemeyeceğini belirtir. Zira, başkan olacak şahsın, diğer insanlardan farklı bir takım özelliklere sahip olması gerekir²⁵³. Bu bakımdan O, meselenin izahına , devlet başkanının taşıması gereken sıfatları sayarak başlar. Bunlar:

- Bulûğ: Çocuk olmamayı gerektiren bir şarttır. Binaenaleyh, bülüğa ermemiş çocuğun başkanlığı düşünülemez.

- Akıl: Deliden devlet başkanı olamaz. Zira başkanlık gibi ulvi bir görev, sorumluluğu gerekli kılar. Delilerin, sorumluluğu yoktur.

- Hürriyet: Kendi kendine hareket edemeyen, hürriyeti elinden alınan kimse devlet başkanlığına seçilemez. Zira başkanlık görevi her zaman halkın işleriyle meşgul olmayı gerekli kılar. Dolayısıyla kendisi hakkında söz sahibi olmayanın, başkaları üzerinde söz sahibi olması düşünülemez. Böyle bir durumda olan kimse de başkan olamaz.

- Erkek olmak: Tabiatı gereği zayıf olan kadın, devlet başkanı olamaz.

- Kureyş soyundan olmak : Daha önce gelen müslümanlar, devlet başkanlığının Kureyş soyundan gelenlerin hakkı olduğunda ittifak etmişlerdir. Bu ittifakın asıl dayanağı "*İmamlar Kureyş'tendir*"^{254;255} hadisidir.

²⁵² Mustazhiri, s. 176; Bağdadî, Abdulkahir , Usulüddin, s. 277; Maverdî, Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 6.

²⁵³ Gazâlî, el-İktisâd Fi'l-İtikâd, s. 238.

²⁵⁴ Şireveyh, Ebû Şuca', el-Firdevs, I, 121.

²⁵⁵ Mustazhiri, s. 180; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, 128,247.

- Görme ve işitme bozukluğunun olmaması: Sağır ve âmâ olanlar, bizâtihi acziyet içinde olduklarından halkın işlerini üstlenemezler. Hakim olmaya mani olan bu kusurların, devlet başkanlığına engelliği tartışılmaz. Ayrıca, cüzzam, alaca, kötürüm, eli-kolu kesik, olmak gibi zahiren nefreti mucib bir hale maruz kalan kimseler de devlet başkanı olamazlar.

Yukarıda saydığımız özelliklerden "*Kureyşilik*" ananevî temellere ve hadise dayanır. Diğer beş şart mantikî sebeplerden ve sistemin iyi işlemesi luzumundan ortaya çıkar. Bu sıfatlar, kesbî olarak elde edilemezler.

Devlet başkanının bazı sıfatları da vardır ki, bunlar kesbîdir, sonradan kazanılır. Gazâlî'ye göre bunlar da dört tanedir.

- Necde: Yiğitlik, kahramanlık, yüksek karakter ve imdada koşma gibi özelliklerin bulunması demektir. Gazâlî bu özelliğin, halife otoritesini tanıyıp ona bağlı kalan ve maddî ikdidarı temin eden Selçuklu Türkleri'ne, ait olduğunu belirtir. Gazâlî'nin Türkler hakkındaki bu değirlendirmesine karşı, bir grubun itiraz ettiği görülür. Gazâlî, muhaliflerinin "*Türkler'in, halifece verilen talimatlara uymadıkları, saygısızca davrandıkları*" şeklindeki itirazlarına şöyle cevap veriyor. Belki onların içinden, kaba davranışlılar çıkabilir. Fakat bunu bir problem olarak telâkki etmek doğru değildir. Her şeyden önce şuurlu olmak gerekir. Türklerin, halifeye muhalif olanlara ve onu tanımayanlara karşı sürdürdükleri mücadele, sadece hilâfeti sağlamlaştırmakla kalmamış; onun hayatta kalmasını da temin etmiştir. Anlaşmak, başarısızlığa mahkûm bir çarpışmaya girişmekten çok daha iyidir. Hasminin büyük gücü karşısında mağlup olan Hz. Ali'nin hali buna en iyi misaldir²⁵⁶.

Devlet başkanı bu sıfatla mücehhez olursa onun sancak ve bayrağı göklere, güç ve kuvveti ülke sınırlarına ulaşır. Azametinden

²⁵⁶ Mustazhirî, s. 181 vd.; Laoust H. La Politique de Gazâlî, s. 247 vd.

dolayı, onun ülkesinde eşkıya (bağı) ya yer olamaz. Bu sıfat sayesinde o, gayri müslimleri susturur, fitne ocaklarını söndürür ve bütün sıkıntılanı yayılmadan ortadan kaldırır²⁵⁷.

Kifaye Sıfatı (idare etme kabiliyeti): Zor ve çetin işlerde gerçek yararın ne ve nerede olduğunu bulabilmektir. Keza, birden çok kötü işlere muhatap kalındığında, ehvenini ve hafifini göre bilme hasletidir. Bu, hayrı şerden, iyiyi kötüden ayıran akıl gibidir. Esasolan iki iyiden en iyi olanı ile, iki kötüden en kötü olanını seçip tanıyabilmektir. Bu sıfatın kaynağı akıl olup, herkeste mevcuttur. Aklı bunaklık ve çarpıklıktan uzak olanlar; işlerin sonuçlarını şu iki esasa dayanak çözümlerler²⁵⁸.

- Tefekkür ve tedebbür (iyice düşünmek) :

Bunun şartı da, ince kavrayış ve zekâdır. Helife Mansur diğerlerinden bu sıfatla ayrılır. Bir çok kimseyi ileri derecedeki akli ve zekâsı sayesinde hayrete düşürmüştür. Bu tabii bir sıfat olup Allah'ın lütuf ve hediyesidir.

- Tecrübeli kişilerle yapılan istişarelerde, düşünce ve görüşün en iyisini seçebilme kabiliyetidir. Buna Gazâlî, meşveret demektedir. Bu Allah'ın Peygamberine emrettiği bir özelliktir²⁵⁹. Her istişarede, bir takım sonuçlar ortaya çıkar. İstişare eden kimse, bunları sıralayabilecek derecede akıl, zekâ ve nüfuz keskinliğine sahip olmalıdır. İstişare heyeti, merhametli ve dindar olmalıdır. Devlet başkanı, her ne kadar basiretli olursa olsun, sırf kendi görüşüne göre hareket etmemelidir. Başkalarının görüşüne itibar etmemek, kötü ve sakıncalıdır²⁶⁰.

²⁵⁷ Mustazhirî s. 185; Çubukçu, İ. Agah, Gazâlî ve Siyaset, s. 126; el-İktisâd Fi'l-İtikâd, s. 237, 177; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 248,251.

²⁵⁸ Mustazhirî, s. 185; Çubukçu, İbrahim Agah, Gazâlî ve Seyâset s. 126; Gazâlî , el-İktisâd Fi'l-İtikâd, s. 237; Laoust H., La Politique de Gazâlî, s.248 vd.

²⁵⁹"İşinde onlarla müşavere et" âyeti kastedilmektedir. (Ali İmran Âyet: 159).

²⁶⁰ Mustazhirî, s. 185 vd.

- Vera' sıfatı:

Takva sahibi demek olup, sıfatların en yükseğidir. En fazla gözetilmesi ve değer verilmesi gereken sıfat budur. Bu, başkasından ödünç alınmayan ve başkasından elde edilemeyen bir sıfattır. Takva sahibi olan devlet başkanının dini sağlam, akli berrak ve gönlü cömert olur.

Necde sıfatı başkasından elde edilebilir. Keza, aklın fazlalığına dayanan hidayet sıfatının sağladığı faydalar istişare ile temin edilebilir. Yine ilim (bilgi edinme) sıfatını da başkalarına sorma, soruşturma ile elde etmek mümkündür. Takva ise esas ve temel sıfattır. Başkasının takvası faydalı ve yeterli değildir. Bu bakımdan esas olan, bizatihi müttaki olmaktır. Bu, bütün servetin başı ve her türlü iyive güzelin kaynağıdır. Devlet başkanının temel vasfı budur. Bu vasfı arzalı olan başkanın, tutunulacak bir yanı yoktur ²⁶¹.

- İlim sıfatı:

Temel olarak dinin bilinmesi demektir. Devlet başkanı ilim tahsil etmeli, güçlüklerin çözümünde alimlere danışmalı, ihtilâf halinde doğruyu seçebilmelidir ²⁶².

Gazâlî ilim sıfatının, devlet başkanlığı için şart olup olmadığı hususunda, alimler arasında görüş birliğinin olmadığını belirtir ve şu açıklamayı yapar:

İmametın şartlarından sadece nesebe dair "nass" vardır. O da "İmamlar Kureyş'tendir" hadisidir. Bunun dışındakiler ise, devlet başkanlığının maksadını gerçekleştirmek için zaruret ve ihtiyaç sebebiyle ihdas edilmiş şartlardır. Bizim başkanlık için şart koştığımız akıl, hürriyet, duyu organlarının sağlamlığı, hidayet, necd ve ver'a gibi şartlar bu nevi şartlardandır. Bu şartların yokluğu, devlet işlerinin yürümesine engeldir. Devlet başkanlığının müctehid alim olması

²⁶¹ Mustazhirî, s. 187; Çubukçu, İ. Agah, Gazâlî ve Siyaset, s. 126; Laoust, H., Sociologie Musulmane, s. 381.

²⁶² Mustazhirî, s.191; Laoust H., La Politique de Gazâlî, s. 248 vd.

mutlaka bulunması gereken bir vasıf değildir. Başkanda, alimlere müracaat etmeyi gerektiren bir takvanın bulunması yeterlidir. Esas olan, başkanlık görevini kanuna uygun olarak yürütmektir. Bunun için de başkanın alim olması şart değildir. Başkanın, istişaresine luzum hissettiği meseleleri, devrinin ileri gelen alimleriyle görüşmesi çok normal bir davranıştır. Kendinin bilmesi ile, bir bilenden istifade etmesi arasında fark yoktur. Ve onun, alimlerin ittifak ettiği şeyle hüküm vermesine hiç bir mani yoktur. Onların ihtilaf ettikleri meselelerde ise, en faziletli ve en alim olanlarının görüşlerine tabi olur.

Hakimiyet, zamanın ileri gelen fikir ve görüş sahipleriyle; saltanat, devrin en kuvvetli ve kahramanlarıyla sağlandığı gibi; ilim de en ileri gelen alimleri sayesinde sağlanır. Bu hasletlerle iktidarını donatan, alimlerden oluşan istişare organının ihmâl etmeyen bir başkan tarafından idare edilen devlet, asla son bulmaz²⁶³.

Gazâlî şer'î ilimlerde müctehid olan kimseye biat etmek, başkasının ilmi ile hareket edecek olana biat etmekten daha efdal olduğunu söyler. Zira, aksi davranışta, meziyetlerin ihmali vardır. Ama ilim ve ictihadda daha düşük derecede olan bir kimse, devlet başkanlığına seçilmiş, halk üzerinde hakimiyet kurmuşsa; içinde bulunulan zamanda başkanlık şartlarının tümüne haiz ve halkı daha iyi idare edecek "*Kureyşli*" bir başkan bulunamıyorsa, otorite sahibi ve tayin edilmiş devlet başkanına itaat gerekir. Gazâlî, zamanının halifeleri hakkında da hükmün bu olduğunu söyler ²⁶⁴. "*vera*" ve "*kifaye*" vasıflarıyla birlikte, diğer şartların tümünü taşıyan, müctehid bir Kureyş'linin devlet başkanlığına tayini, müslümanları anarşi ve fitne ile yüz yüze bırakacaksa, bu vasıflara haiz olmayan mevcut başkanın azli caiz değildir. Tam aksine, onların, o başkana itaat etmeleri gerekir. Onun riyaseti sahih, velayet ve hükümleri geçerlidir.

²⁶³ Mustazhirî, s. 191; Laouust, H., La Politique de Gazâlî, s. 248.

²⁶⁴ Mustazhirî, s. 192.

İlmin devlet başkanının vasıflarından sayılması, işi güzelleştirmeye, taklidin tehlikelerinden korunmaya ve işlerin icrası esnasında ortaya çıkacak fitneyi önlemeye matuftur. Bu vasfı taşımayan devlet başkanlarının icraatları makbul olup, eksikliklerinin müşavir alimlerce giderilmesi de pekâla mümkündür. Böyle bir özelliğin, yokluğundan dolayı, onu değiştirmeye kalkmak belki de toplumun huzur ve rahatını kaçıracaktır. Her işte olduğu gibi bundan da lehte veya aleyhte oluşacak sonuçları iyi hesap etmek gerekir²⁶⁵. Bu sebeple, kendi bilgisinden dolayı kanuna uyanla, başkasının bilgisi yardımıyla uyan arasında (uyup uymama açısından) bir fark yoktur. Gazâlî, bu husustaki müsamahakâr tavrını şu iki sebebe dayandırmaktadır: Bunlardan birincisi, müctehid ve devlet başkanlığı sıfatlarını haiz, başkan olma arzusunu taşıyan bir Kureyşlinin bulunmamasıdır. İkincisi ise, halkın devlet başkanını "hal' " ve "intikal" ²⁶⁶ yoluyla azletmeleridir. Bu da çoğukez fitneyi mucib bir hal olarak karşınıza çıkar. Gazâlî, bu izahlardan sonra asrının alimlerinin Mustazhirbillah'ın devlet başkanlığının doğruluğuna ve onun meşruluğunda ittifak ettiklerini belirtir.

Yukarıdaki izahattan sonra, Gazâlî, ilim sıfatından yoksun olan devlet başkanının şu iki hususa riayet etme mecburiyetinin bulunduğunu belirtir. Bunlar:

- Devlet başkanının her müşkil ve halli icab eden meselede, müşavir müctehidlerle istişarede bulunması gerekir. Onlardan aldığı görüşlerin en iyisini (üstününü) seçerek, onu icraya koymalıdır. Ülkesinde daima müşavir müctehidlerin bulunmasını temin etmelidir. Zira şer'i ilimlerde müstesna bir yeri olan "*Medinetü's-Selâm*" ²⁶⁷ın

²⁶⁵ Mustazhirî, s.193; Laouust, H., La Politique de Gazâlî, s. 249; el-İktisâd Fî'l-İtikâd, s. 239., 179.; Henri Laoust, Sociologie Musulmane, s. 381.

²⁶⁶ "Ha' ve intikâl" : Devlet Başkanının halk tarafından görevden uzaklaştırılarak başka bir yere gönderilmesidir.

²⁶⁷ *Medinetü's-Selâm*: Şimdiki Bağdat Şehri.

müctehidden hali olduğu pek vaki değildir²⁶⁸.

- Devlet başkanı ilim tahsil etmeye gayret göstermelidir. Her ne kadar ilimsiz riyaset makbul ise de, onun tahsilinde Allah'ın emrini yerine getirmek vardır. Elde imkân varken ilimle uğraşmada gevşeklik göstermek, mazeret sayılmaz²⁶⁹.

Gazâlî, başkanda bulunması gereken vasıfları belirledikten sonra, onun tayini meselesini ele alır. Nassa dayanan tayin teorisini kabul etmez. Akidesine bağlı bir başkanın seçiminde, zamanın alimleri ve halkın çoğunluğu ittifak etmelidir. Cüz'i bir kesimin biat etmesi, onun meşruluğuna halel getirmez²⁷⁰. Gazâlî bu sözleriyle, İslâm toplumu içinde Bâtinîler'in ekaliyeti oluşturduklarını belirtir. Böylece de denizde bir katre bile olamayan Bâtinîler'in, halife Mustazhirbillah'a biat etmemelerinin bir önemi yoktur. Zira yeryüzündeki bütün müslümanların her birinin biatını temin etmek mümkün değildir. Mümkün olmayan bir şeyi istemek te muhaldir. Yine bu konuda yeryüzündeki bütün "*ehlül-hal ve'l-akd*"²⁷¹in ittifakını beklemek de

²⁶⁸ Mustazhiri, s. 193.

²⁶⁹ Mustazhiri, s. 194.

²⁷⁰ Mustazhiri, s. 173.

²⁷¹ "*Ehlül Hal ve'l Akd*": Devlet başkanını seçen seçmenler demektir. Bu seçmenler şuur, olgunluk, ilim ve ahlak bakımından yüksek derecedeki insanlardır. Genel olarak halkı temsil eden bu şahıslar, idâri işlerden devlet başkanına müşavirlik görevi yaparlar.

İslâm alimleri, *Ehlül Hal ve'l Akd* adını alan bu seçmenlerde aşağıdaki şartların bulunmasını gerekli görmüşlerdir:

- 1- Bütün şartları ile adil bir kimse olmak,
- 2- Halifelik için, aday olan kimsede aranılan şartları bilmeye yeterli ilim sahibi olmak,
- 3- Halife adaylarından hangisinin, imâmet için daha uygun ve işleri idare etmede daha kuvvetli ve bilgili olduğunu bilmeye götürecektir görüş ve hikmet sahibi olmaktır. (El-Ferrâ, Ebu-Ya'lâ, Muhammed İbn'ul-Hüseyin s. 19; en-Nebhan, M. Faruk, Nizâmu'l-Hükûm Fi'l İslâm Trc., Servet Armağan, İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, s. 408. Maverdî, el-Ahkamu's-Sultaniyye, Trc. Ali Şafak, s. 6.

düşünülemez. Çünkü bu halin gerçekleşmesine insan ömrü yetmez ²⁷². Dolayısıyla, başkan seçiminde bir köyün veya mahallenin veya bir bölgenin halkının iştirakini şart koşmanın mesnedi yoktur. Bu bakımdan seçimin 40,5,4 ve 2 gibi şahısların iştirakiyle yapılmasını şart koşmak, delilsiz bir iddia olur ²⁷³. Onun seçimini herhangi bir sayıya inhisar ettirmek doğru değildir. Önemli olan devlet başkanlığına seçilecek şahsın tebaası üzerinde hükümran olması ve onları hakimiyeti altına almasıdır. Bunu gerçekleştirecek her sayı (ki bu 1,4,10,40 vb. gibi sayılar olabilir) o seçime meşruluk kazandırmaya yeterlidir. Meselâ,, Hz. Ömer, Hz. Ebubekir'e biat edince, Ebubekir'in başkanlığı oluşmuştur. Zira Hz. Ömer'in biatını müteakip bütün halk, koşarak ona biat etmiştir. Şayet, Hz. Ömer haricinde hiç kimse biat etmese, geri kalan halk ona muhalefet etse, galiple mağlup belli olmayacak derecede birbirine karışsaydı, Hz. Ebubekir'in hilâfeti oluşmazdı. Çünkü, itaat etmenin ilk şartı, hakimiyetin mevcut olması, halkın kalben başkana destek vermesi, iç ve dışlarının, biat hususunda uyum içerisinde olmasıdır. Zira başkan olan şahıs, devlet aleyhine ortaya çıkan tehlikeli hallerde, her gruptan halkı, bir araya getirme istidadına sahip olmalıdır. Bir birine zıt irâde ve arzuları, tek bir amaçta toplamak devlet için zorunludur. Bu da ancak hakimiyetini tesis etmiş hükümranlık ruhunu, halkının nefislerinde hissettirmiş, bir devlet başkanının varlığı ile sağlanabilir. Demek ki esas olan, başkanın etbâna hükümran olması ve onları hakimiyeti altına almasıdır. Bu hükümranlık ise ancak, her asırda ileri gelenlerin ekserisinin muvafakatıyla sağlanabilir ²⁷⁴. Bu usule riayetle, iş başına gelen devlet başkanı, yeryüzünde hakimiyetini tesis eder. Hatta böyle bir başkanın ülkesinde isyan çıkaran asî, dünyanın öbür ucuna dahi gitse dahi hükümdarın cezalandırılmasından kendini kurtaramaz ²⁷⁵.

²⁷² Mustazhiri, s. 175.

²⁷³ Mustazhiri, s. 176.

²⁷⁴ Mustazhiri, s. 176 vd.; Laouust, H., La Politique de Gazâli, s. 249.

²⁷⁵ Mustazhiri, s. 177.; Laouust, H., La Politique de Gazâli, s. 249.

Yukarıda belirtildiği gibi Gazâli, belirli bir sayıyı öngörmemiş, hatta gerektiğinde tek bir şahısla da yetinmiştir. Gazâli, bu kanaate, başkanı seçecek şahsın kendisinden dolayı değil, onun biatından dolayı başka insanların biat edeceklerinden ötürü varmıştır. Çünkü, o şahsın biatında, devlet başkanının kuvvet ve saltanatının devamı ve bütün insanların kalblerinin bağlılığı yatmaktadır²⁷⁶.

İmam tayininde seçimi esas alan Gazâli, zamanın şartlarına göre, mevcut seçim usullerinin tatbik edilebileceğini belirtir. Bu yaklaşım, nassların ruhuna en uygun olanıdır. İtibar ve kuvvet sahibi tek bir kişinin yaptığı seçim geçerlidir. Devletin birliği ve bütünlüğü tek şahsın biatıyla sağlanamıyorsa, yeterli sayıdaki güç ve itibar sahibi şahsın biatının temini zorunludur. Bu şahıslar, başkanı kendi aralarında anlaşarak seçerler. Zira, devlet başkanlığının gayesi halkın birlik ve bütünlüğünü sağlamaktır. Güçlü şahısların, devlet başkanını tanımaları, onun gücünü artırır.

Gazâli, Şi'a'nın nass teorisine karşı geliştirdiği seçim teorisinin beşeri bir seçim teorisi olmadığını, tam aksine Allah'ın dilediği kimselere verdiği ilâhi bir rızık ve lutuf olduğunu belirtir²⁷⁷. Başkan tayini, zahirde tek bir şahsın ihtiyarına bırakılmış gibi gözükmektedir. İşin hakikâtinde ise bu seçim, Allah'ın nasb ve ihtiyarındadır. Ancak, ne var ki Allah'ın tercihi, bir veya bir kaç şahsın biatetmesinden sonra ortaya çıkmaktadır. Halk da O'nun lutuf ve keremiyle, başkana itaat etmektedir. Binaenaleyh bu, Allah tarafından devlet başkanına verilen bir nimettir. Cenab-ı Hak, bu nimet ve hediye her hangi bir kuluna vererek, insanların teveccühünü o kula yöneltmiştir. Bir kimsenin devlet başkanlığına seçilmesi, emir ve yasaklar koyması ve halkın bunlara uyması, Allah'ın lutufundan başka bir şey değildir. Bu ise hiç

²⁷⁶ Mustazhirî, s. 177.; Laouust H., La Politique de Gazâli, s. 249.

²⁷⁷ Mustazhirî, s. 177.; Laouust H. La Politique de Gazâli, s. 250.

bir beşerin çaba sarfederek elde edemeyeceği bir durumdur²⁷⁸.

Gazâli bu izahlarıyla başkan tayininin keyfi olmadığını; Allah'ın tayin, takdir ve bazı şahısları halka takdim etmesiyle olduğunu belirtir. O, devlet başkanlığının şevketle (hükümran olmakla), şevketin biatla, biatın ise Allah'ın kalpleri zorla o başkana itaata ve onu idareci kabul etmeye çevirmesi ile olur. Allah'tan başka hiç kimsenin buna gücü yetmez. Bu görüşünü, Abbasi halifelerinin hilafetlerini misal vererek açıklar. Der ki, bütün insanlar, halkın, Abbasi yöneticilerine karşı gösterdiği bağlılığı izale etmek için bir araya gelseler, buna muvaffak olamazlar. Sonunda da sadece pişmanlık duyarlar ²⁷⁹. Dolayısıyla, seçilen devlet başkanları, Allah'ın takdir ve tayiniyle olur. Böylece, Şia'nın iddia ettiği nasb teorisi çürütülmüştür. Bu şekilde ilâhi takdire dayalı ve müslümanlarca seçilen başkan iş başına getirilmiş olur.

Açıklandığı üzere, devlet başkanının seçimle tayin edilmesi Gazâli'nin de benimsediği bir yoldur. Buradaki seçimin özelliği ise, iştirak edeceklerin sayısının önemli olmamasıdır. Önemli olan biat edenlerin kemiyeti değil, keyfiyetidir.

Devlet başkanlığına seçilecek kimsenin "*Kureyş kabilesinden*" olup olmaması, İslâm alemini hayli meşgul eden konulardan birisi olmuştur. Bir çok İslâm alimi "*İmamlar Kureyş'tendir.*" hadisinin metnine bağlı kalarak seçilecek başkanın Kureyş kabilesinden olmasını şart koşmuştur. Buna mukabil bir kısım alimler ise, bunun o zamana münhasır bir hal olduğunu, bu nedenle de aynı görüşte olmadıklarını belirtmişlerdir. Ehl-i Sünnet'in meşhur alimlerinden Kadı EbuBekr el-Bakillanî (?-1013) , S. Şerif Cûrcanî (H.1340-1413 M.766-816) ile sosyolog İbn Haldun, kureyşilik şartına itiraz eden alimler arasında sayılmaktadır. Bakillanî, vaktiyle Kureyş'te var olan hükümranlık,

²⁷⁸ Mustazhirî, s. 178.; Laouust H., La Politique de Gazâli, s. 250 vd.

²⁷⁹ Mustazhirî, s. 179.; Laouust H., La Politique de Gazâli, s. 251 vd.

kuvvet ve azametini, sonraları kaybolduğunu, disiplin ve otoriteyi temin edecek şahsiyetlerin artık o kabile içerisinde bulunmadığını belirtir.

Ona göre Kureyş kabilesi, bu konuda ehliyet ve liyakâtını kaybetmiştir. Ehliyet ve liyakâtın zayi olması, başkanlık gibi yüce bir görevin ifasına ciddi engel teşkil eder. Hatta böyle bir şarttan mahrum olan kimsenin başkanlığı da icma'a aykırıdır²⁸⁰.

İbn Haldun ise, güç ve kuvvet açısından meseleye yaklaşmaktadır. O, Hz. Peygamber'in vefatından sonra, en güçlü kabilenin, Kureyş kabilesi olduğunu; mevcut kabileler üzerinde hissedilir bir ağırlığının bulunduğunu söyler. Halife, genelde himaye ve yardım eden kimsedir. Zayıflık ve güçsüzlük, bu özelliği ortadan kaldırır. Bu sebeple, vaktiyle çok güçlü olduğu için, başkanın bu kabileden olması şart koşulmuştur. Bu, bir bakıma şarta bağlı bir tasarruftur. Şart olan "*kuvvet ve güç*" ortadan kalkınca, ona bağlı olan "*başkanlık*" görevi de kalkar²⁸¹; *.

Gazâlî'nin meseleye yaklaşımına gelince; O, iktidarın kaynağı, Hz. Peygamber ve O'nun halifeleridir diyor. Hilâfet (devletbaşkanlığı) hususunda Hz. Peygamber'in va'z ettiği "*İmamlar, Kureyştendir*" hadisini kabul eder. Bununla beraber Gazâlî'nin, devlet başkanının tayininde, müslümanların ittifakını yeterli ve seçileni meşrugörmesi, haklı olarak onun bu şarttan vaz geçtiği şeklinde mütalaa edilmiştir. Zira O, Abbasi halifelerinin tayinlerinde, müslümanların ittifak ettiklerini belirterek, onlara meşruiyet kazandırmıştır. Ayrıca onun, Abbasi hilafetinin meşruiyetine dair yazdığı ve Mustazhibillah'a (Hilafet: 487-512/1094-1118) ithaf ettiği eseri de Kureyş kabilesinin haricinde devlet başkanı seçiminin caiz olduğunu ima etmektedir. Bu

²⁸⁰ Ş. Cürcanî, Mevakıf, II, 349-351; Bakılanî, Ebu Bekir İbn Tayyib b. Kitabu't-Temhid, s. 378vd.

²⁸¹ İbn Haldun, Mukaddime, Trc., Z. Kadiri Ugan, I, 484.

*: Daha geniş bilgi için bkz. M. Said Hatiboğlu, Hilâfetin Kureyşiliği, Ankara İlahiyat Fak. Dergisi, XXIII, 121 vd.

eserinde Gazâlî, gerçek halifenin Mustazhirbillah olduğunu, ona itaat etmek gerektiğini açıkça belirtmektedir. Halkın ittifakını sağlayan kimse müslümanların halifesi, yani devlet başkanıdır ²⁸². Böyle bir kimsenin devlet başkanlığına gelmesi, kanunlar, nizamnameler koyması ve halkın da bunlara uyması, Allah'ın tercihi ve lutfundan başka bir şey değildir²⁸³. Yine onun halifenin tek olduğunu, sultanlıkla hilafetin birbirini tamamladığını, ayrı olarak düşünülemeyeceğini ²⁸⁴, egemenliğin asıl sahibinin Allah olduğunu,²⁸⁵ Selçuklu sultanlarının iktidarını meşru görmesi, Kureyşilik şartından vazgeçtiği anlamına gelmektedir. Kaldı ki bu tartışmalar, hilâfetin Osmanlı Türkleri'ne geçmesiyle nihayete ermiştir²⁸⁶.

C- DEVLET BAŞKANININ GÖREVLERİ:

Biz burada öncelikle onun genel anlamda idareci olmasından dolayı ifa etmesi gereken vazifelerini, bilâhère de başkanlık makamına terettüp eden görevlerini ele alacağız:

1- İdareci olmanın gerektirdiği görevler:

Devlet başkanlığına tayin olunan kişinin genel anlamda idareci olmasından ötürü ilmî ve amelî olmak üzere, iki kısım görevi vardır²⁸⁷. Bunları sırasıyla görelim:

a- İlmî Görevleri:

aa-Devlet başkanı, yaşadığı dünyanın bir geçiş yeri olduğunu bilmelidir.

Başkanlık görevini uhdesinde bulunduran kimse, öncelikle insanın niçin ve hangi maksadla yaratıldığını bilmesi gerekir. Basiret

²⁸² Gazâlî, Fedâihu'l-Bâtınyye, s. 175.

²⁸³ Gazâlî, a.g.e., s. 178.

²⁸⁴ Gazâlî, Sırru'l-Alemîn, s. 10; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 336 vd.

²⁸⁵ Wensinck, A.J., La pensée de Ghazâlî, s. 80 vd.

²⁸⁶ Laoust., H., La Politique de Gazâlî, s. 377.

²⁸⁷ Mustazhiri, s. 194; Laoust., H., La Politique de Gazâlî, s. 265; Çubukçu, Gazâlî ve Siyaset; İlâhiyat Fakültesi Dergisi IX, s.128.

sahibi herkes, bu alemin karar kılınacak bir yer olmadığını, geçici bir yurt olduğunu; insanların burada misafireten bulduklarını, yolculuğun bidayetinin ana rahmi, nihayetinin de ahiret yurdu olduğunu, yolculuk müddetinin, yaşadıkları ömür olduğunu pekâla bilir. İşte bundan dolayı Hz. İsa *'Dünya bir katredir, onu geçin ve mamur etmeyin.'* buyurmuştur ²⁸⁸. Allah insanları kendisine ulaşmaya ve ebedî saadete çağırmıştır. Nitekim Cenab-ı Hak *'Allah, İslâm yurduna, selâm yurduna (ahirete) çağırır'*²⁸⁹ buyurmuştur. Bu yolculuk, kişiyi maksadına ancak *"zühd"* ile ulaştırır. Yine bir ayette Cenab-ı Hak *"Azıklarınız. Çünkü azıkların en hayırlısı takvadır."*²⁹⁰, buyurmuştur. Bu bakımdan ibadetlerine devam etmeyen, ahiret için hazırlık yapmayan herkes, hem malı hem de kendisi açısından aldanmıştır ²⁹¹. Bu hal üzere dünyadan ayrılan kimsenin duyduğu pişmanlığın kendisine her hangi bir faydası da olmayacaktır. Zira Cenab-ı Hak onların *"Keşke biz tekrar dünyaya gönderilsek. Artık Rabbimiz'in ayetlerini tekzib etmez ve müminlerden oluruz."* ²⁹²; *"Bizim için şefaatsinler, yahut biz yeniden dünyaya gönderilsek de, daha evvel yaptığımız şeylerin dışında amel etsek."* ²⁹³ diyeceklerini bildirmiştir. Böyle bir durumda Cenab-ı Hakk'ın *"daha evvel iman etmeyen veya imanında hayır kazanmayan hiçbir nefse imanı fayda vermez"* ²⁹⁴ ayetinin sırrı tecelli eder.

Hz. Peygamber (S.A.V.)'in *"Dünya ahiretin tarlasıdır. Tohumu, O kişinin ömrüdür."* ²⁹⁵ şeklindeki hadisleri de bu durumu gayet açık bir

²⁸⁸ Mustazhirî, s. 194; Laoust., La Politique de Gazâlî, s. 265 vd.

²⁸⁹ Yunus, Âyet: 25.

²⁹⁰ Bakara, Âyet: 197.

²⁹¹ Mustazhirî, s. 196.

²⁹² En'am, Âyet: 27.

²⁹³ A'raf, Âyet: 53.

²⁹⁴ En'am, Âyet: 6.

²⁹⁵ Mustazhirî, s. 196 vd.

şekilde ortaya koymaktadır. Bu bakımdan alınan her nefeste, Allah'a ibadet bulunmalıdır. Zira geçen ömür bir daha ele geçmemektedir. Böylece insan aldığı her nefesi fırsat bilmeli, ibadette kusur etmemeli, ömrünü sırf bu dünya için harcamamalıdır.

ab- İdarecinin, ahiret yolculuğu azığının takva, takvanın mahallinin de kalb olduğunu bilmesi gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (S.A.V.) kalbini işaretle "*Takva buradadır.*" buyurmuştur. Binaenaleyh herkesin olduğu gibi, devlet başkanının da öncelikle kalbini ıslah etmesi gerekir. Zira her organ ona bağlıdır²⁹⁶.

Yine Hz. Peygamber (S.A.V.) "*İnsan oğlunun bedeninde öyle bir parça vardır ki, o iyileştirilip ıslah edilirse, diğer uzuvlar da iyileşir ve ıslah olur; o bozulursa diğer uzuvlarda bozulur. Dikkat! Bu parça kalbdır.*"²⁹⁷ buyurmuştur. Kalbin ıslahının şartı, onun temizlenmesidir. Onun temizlenmesi de dünya sevgisinden uzak olmasıyla mümkündür. Zira Hz. Peygamber "*Dünya sevgisi, her hatanın ve her kötülüğün başıdır.*" buyurmuştur.

Bu ayet ve hadislerden hareket eden Gazâlî, meseleye şöyle bir açıklık getirmeye çalışır: Dünya sevgisi bütün kötülüklerin kaynağı olup, ²⁹⁸ insanı acziyet içerisinde bırakır. Dünya nimetleriyle ahiret saadetinin arasını cemetmek mümkün değildir. Birinin varlığı, diğerinin yokluğunu gerektirir. Su ile ateşin bir arada bulunması nasıl mümkün değil ise, bu ikisinin birlikte olmasında mümkün değildir. İnsan, keşke şehvetlerini yerine getirmek için değil de dininden ötürü, dünya ile meşgul olabilseydi²⁹⁹ Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidîn, dininden ötürü dünya ile meşgul olanlardandır. Dünyanın değersizliğini ve

²⁹⁶ Aclûnî, Keşfü'l-Hafa, I, 412.

²⁹⁷ Buharî, İman bab. 39, I, 19.

²⁹⁸ Mustazhirî, s.197; Laoust., H., La Politique de Gazâlî, s. 266.

²⁹⁹ Mustazhirî, s.197 vd.

kötülüğünü ortaya koyan en belirgin hal, onun sonlu olmasıdır. Bunun aksine, ahiret muhtuluklarının ise sonu, yoktur. Dünyadaki saadet, her türlü afet, musibet ve sıkıntılardan uzak kalmakla mümkün olabilmektedir. Halbuki dünya, bu kötü hallere mübtela olan insanlarla doludur ³⁰⁰. Üstelik çeşitli sıkıntıların bolca bulunduğu bu dünyada insan, en fazla 100 yıl gibi bir müddet kalabilmektedir. Biran için, bu hayatın sıkıntısız geçeceğini farz etsek bile, ölümle sona ereceği kesin olduğundan, akıselim sahibince bir değeri olamaz ³⁰¹.

İşte, dünyanın sonlu olduğu, hayatın ölümle sona ereceği gerçeğinin, insan kalbine iyice yerleşmesi gerekir. Bunun insan kalbine yerleşmesi ise, takvanın ta kendisidir. Devamlılık arz etmeyen lezzetler, ehlinin yanında hiç bir değer ifade etmezler. Şairin de dediği gibi "*Bence en şiddetli üzüntü ve keder, sahibinin elinden çıkacağına inandığı sürurdur.*"

Bu nedenledir ki, her hangi bir makamda idareci olanlar, bu gerçeğin şuuruyla hareket etmelidirler.

ac- Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olan devlet başkanının görevlerinden birisi de, O'nun mahlukatını ıslah etmektir. Devlet başkanı ıslah faaliyetine kendinden başlamalıdır. Kendini ıslah edemeyen ailesini; ailesini ıslah edemeyen mahallesini; mahallesini ıslah edemeyen beldesini; beldesini ıslah edemeyen, ülkesini, ülkesini ıslah edemeyen de dünyayı ıslah edemez. Bu bakımdan devlet başkanı işe, ıslahı kalb ve siyaseti nefis ile başlamalıdır. Bunları yaparken de akla ve şeriata dayanmalı, hiddet ve ³⁰² öfkeden kaçınmalıdır. Nefsini ıslah etmeden başkalarını ıslaha çalışmak boş yere gayret sarfetmekten başka birşey değildir. Çünkü , Cenab-ı Hak" *İnsanlara emreder de*

³⁰⁰ Mustazhirî, s.197; Laoust., H., a.g.e., s. 266.

³⁰¹ Mustazhirî, s.198.; Laoust., H., a.g.e. s. 265 vd.

³⁰² Mustazhirî, s.199.; Laoust, H., a.g.e., s. 266.

kendinizi unuturmusunuz?" ³⁰³ diye buyurmuştur. Yine bir hadis-i kudside Cenab-ı Hak Hz. İsa'ya "*Kendine va'zu nasihat et. Eğer, yaptığın öğüdü, kendin kabul ediyorsan, başkasına da yap; aksi halde bundan sakın*" buyurmuştur. Islaha muhtaç bir kimsenin, başkasını ıslaha kalkışması; kör bir kimsenin, bir başka körü evine (yerine) götürmesine benzer.

Yukarıda beyan ettiğimiz tarzda bir ıslahın tahakkuku için, kişinin öncelikle kendisini bilmesi gerekir. Bilinmeyen bir şeyin ıslahı, kabil değildir. Nasıl ki bir şehrin veya bir devletin idarecisi, idaresi altındaki yöreyi ve yöre halkını iyi tanımadığı, örfünü, adetini hal ve hareketlerini iyice bilmediğitakdirde, idarede başarılı olamazsa; insan da kendini iyice tanımadığında ıslahı nefiste başarılı olamaz. İnsanın hakiki şahsiyetiyle, devletin hükmi şahsiyeti arasında her zaman çok sıkı ilgi kuran Gazâlî'nin, bu orijinalitesinin değişik tezahürlerini bir kısım İslâm alimlerinde de görmekteyiz³⁰⁴.

Gazâlî'ye göre nefsi ıslahta başarı şansı mücadelenin devamlılığına bağlı bulunmaktadır. Kişi, düşmanlarına karşı nasıl istikrarlı mücadele yapıyorsa, nefisine karşı da aynı azim ve gayretle mücadele etmelidir. Ancak bu mücadeleler yapılırken, sağlığın ihmal edilmemesi gerekir. İslah faaliyetleri ölçüsüz yapıldığında kişiyi imhaya götürür. Bu da Allah'ın tecviz etmediği ve hiç kimseye vermediği bir hakır³⁰⁵.

b- Amelî Görevleri:

Daha önce de belirttiğimiz gibi, devlet başkanının ilk görevi Allah'a itaattir. Gazâlî, bu itaatın lafta kalmayıp; onun fiil ve hareketlerinde her zaman görülmesi gerektiğini söyler. Allah'a itaat O'nun mahlukâtına iyi mumamele etmeyi gerekli kılar. Gazâlî, Halkına karşı

³⁰³ Bakara Âyet: 4.

³⁰⁴ el- Hassaf, Ahmed b. Ömer, Edebu'l-Kâdi, bab. 5.

³⁰⁵ Mustazhiri, s. 200; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.266.

adil davranmayan devlet başkanının, akibetinin kötü; onlardan helallik almadığı müddetçe onun hakkında ilahî affın da çok zor olacağını belirtir. Bu bakımdan itikaden kabullenilen bir takım temel değerlere icra kabiliyeti kazandırılması ve onların pratiğinin yapılması, devlet başkanı için kaçınılmaz bir görevdir³⁰⁶.

Şimdi bunları sırasıyla görelim:

ba- Devlet başkanı, koyacağı kanun kurallarında, vereceği hükümlerde, kendisini, halktan (tebeadan) biri yerine koymalıdır³⁰⁷. Kendisi için istemediği bir şeyi başkası için de istememesi gerektiğini hiç bir zaman unutmamalıdır. Devlet başkanının, istediği şekilde halkına muamele etmesi, onların güvenini sarsar.

bb- Devlet Başkanı, devlet işlerinin adil bir şekilde yürütülebilmesi için, alim, fakih ve mutasavvıflardan oluşan bir istişare heyetini, her zaman yanında bulundurmalıdır. Devlet başkanı, bu organa seçeceği alimleri belirlerken, çok dikkatli davranması gerekir. Devlet imkânlarından yararlanmak için dalkavukluk yapan, methü senada bulunan iki yüzlü alimlerden kaçınmalı ve onların istişaresine başvurmamalıdır. Bu kurula seçilecek alimler, devlet malına tamah etmemeli ve devlet başkanını adaletli davranmaya çağırmalıdır³⁰⁸.

Gazâlî bu görüşlerini eserlerinde bolca naklettiği tarihi misallerle açıklamaya çalışır. Bu meyanda, Şakîk-i Belhî³⁰⁹ ile Harunu'r-Reşid arasında geçen bir vakayı şöyle anlatıyor: Harunu'r-Reşid, Şakîk-i Belhî'ye "*Bana bir nasihat ver.*" deyince, Şakîk ona, "*Yüce Allah'ın*

³⁰⁶ Mustazhirî, s. 201 vd.; Laoust, H., a.g.e., s. 267.

³⁰⁷ Fezâilü'l-Enâm, s.72.; Laoust, H., a.g.e., s. 267; Nasihât'ül-Mülûk, s. 46 vd.; Mustazhirî, s. 202.

³⁰⁸ Nasihât'ül-Mulûk, s. 47 vd. ,124,162.; Mustazhirî, s. 202 vd.

³⁰⁹ Ebu Ali Şakîk b. İbrahim el-Belhî, Horasan mutasavvıflarındandır. Vefatı h. 194/m.809 (Şezeratü'z-Zeheb I, s. 341).

cehennem denen bir evi vardır. Seni, onun kapıcısı yapmış ve eline de üç şey vermiştir. Bunlar: beytülmal, kılıç ve kırbaçtır. Bu üç şeyle insanları cehennemden koruma görevi de sana verilmiştir. Yoksul olup, huzuruna gelen ihtiyaç sahiplerine bu maldan (beytül maldan) ver; Allah'ın emrine uymayıp, aykırı hareket eden bu kırbaçla yola getir; haksız yere tebedan birini öldüreni, maktûlün velisinin talebi üzere bu kılıçla öldür. Eğer bunları yapmazsan, cehennem ehlinin öncüsü olursun ve diğerleri de senin peşinden gelir." dedi. Harun, "Biraz daha öğüt ver." deyince, O şöyle devam etti. "Sen kaynak mesabesindesin; öteki idareciler de ırmak gibidir. Kaynak berrak olursa, ırmakların bulanık olmasının zararı yoktur. Ama kaynak bulanık olursa, ırmakların berraklığı fayda vermez."³¹⁰

Yine Ebu Kılâbe³¹¹, bir gün Ömer b. Abdulaziz'in yanına gitti. Ömer, "Bana nasihat et." dedi. O da: "Hz. Adem'den bu güne kadar senden başka hiç bir halife hayatta kalmamıştır. Bundan sonra ölecek ilk halife sen olacaksın. Eğer Allah seninle olursa neden korkacaksın? Yok eğer seninle olmazsa kime sığınacaksın?" dedi. Ömer bu nasihatlar karşısında çok duygulandı ve "Ah! bu söylediklerin yeter, kâfi." dedi³¹².

İşte devlet başkanı, anlatılan bu hikayeleri göz önünde bulundurup, başkaları için yapılan bu nasihatleri, kendisi için de yapılmış kabul etmelidir. Gördüğü alimlerden nasihat istemeli ve onların nasihatlerine her zaman ihtiyaç duymalıdır. Nasihat dinlediğinde, bunun bir fazilet olduğunu idrak edip, uygulanmalı ve nasihat edene de teşekkür etmelidir³¹³.

³¹⁰ Nasihât'ül-Mülük, s.47 vd.; Mustazhirî, s. 203,213.

³¹¹ Ebu Kılâbe, Tabîin ve Muhaddislerden Abdullah b. Zeyd el-Cesmî'nin künyesidir. ; Nasihat, s.27 vd.

³¹² Nasihât'ül-Mülük, s.32,37; Mustazhirî, 216.

³¹³ Nasihât'ül-Mülük, s.35; Mustazhirî, 202,203.

Rivayet edildiğine göre Ebu Ubeyde ile Muaz b. Cebel Hz. Ömer'e gönderdikleri bir mektupta şu tavsiyelerde bulunmuşlardır: "*Sen bu milletin siyahının, kırmızısının, beyazının işini üstlendin ve birden bire de kendini bu görevde buldun. İnsanların iyisi de kötüsü de, dostun da, düşmanın da, senin önünde diz çöker ve tazimle eğilirler. Bunlardan her birinin senin tevzi edeceğin adaletten alacağı paylar vardır. Her zaman durumdeğerlendirmesi yap. Çünkü kıyamet günü, sen dahil herkes, Yüce Allah'ın huzuruna çıkacaktır. Uyanık ol! Belki de kardeşliklerin alenî olduğu, düşmanlıkların da içte gizlendiği bir zamanda yaşıyorsun.*"

Hız. Ömer, gönderdiği cevap-î mektubunda, "*Verdiğiniz nasihatlerden istifade ettim. Her zaman sizden istifade etmeye hazırım. Allah'ın selâmı sizlere olsun.*" diye mukâbelede bulundu ³¹⁴.

Verilen bu misalleri çoğaltmak mümkündür. Bu kadarı dahi, devlet başkanının alimlerle istişaresinin yararlarını ve zaruretini ortaya koyması açısından yeterlidir. Bu hususla ilgili olarak Gazâlî'nin dikkate değer yanını, müşavirlerin ilimle birlikte, maneviyat sahibi olmalarını da şart koşmasıdır. Nitekim Gazâlî, Harunu'r-Reşid'in müşavirliğini, Şakîk el-Belhî ve Fudail b. İyaz; Ömer b. Abdilaziz'in müşavirliğini ise Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin yaptığını bildirmiştir. Bu zevat devrinin en meşhur mutasavvıflarındandır ³¹⁵.

bc- Devlet başkanı, halkın ihtiyaçlarını bekletmeksizin gidermelidir. İhtiyaçları nedeniyle makamında bekleyen halkı, hor görmemeli ve bir an önce onların işlerini halletmelidir. Hatta nafîle ibadetleri terk ederek halk ile meşgul olması daha iyi görülmüştür ³¹⁶.

³¹⁴ Mustazhirî, s. 202.

³¹⁵ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 268.

³¹⁶ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 268; Nasihât'ül-Mulûk, s. 46 vd., Mustazhirî, s. 203.

bd- Devlet başkanı giyim ve beslenme tarzındaki her türlü lüksten kaçınmalı ve kanaat sahibi olmalıdır. Çünkü, kanaatsız adalet mümkün değildir. Nitekim, adaletiyle meşhur Hz. Ömer, yemekte tereyağı ile eti bir arada yediği için, Selman-ı Farisî tarafından uyarılmıştır³¹⁷.

be- Devlet başkanı, Din'in emrettiği ibadetleri yapmak ve halka iyi muamele etmekle mükelleftir. Görevini ifa ederken tebeasına karşı adil, müsamahakâr ve alçak gönüllü olmalıdır. Zira hükümdarın, kurallarına uygun olarak halkına muamelede bulunması da bir ibadettir³¹⁸.

bf- Devlet başkanı, halkına karşı daima iyilikle muamele etmelidir. Hakkı sahibine vermeli ve verdirmelidir. Gazâlî'nin eserlerinde bu hususla ilgili bolca menkıbe vardır. Meselâ, Emevi halifelerinden Hişam b. Melik, devrin fukahâsından olan Ebu Hazım'a "*Vazifeyi icrada insanı kurtuluşa erdiren şey nedir?*" diye sorunca, Ebu Hazım "*Bir dirhemi bile meşru yoldan kazanmakve onu da en iyi bir şekilde değerlendirmektir.*" diye cevap vermiştir³¹⁹.

bg- Devlet başkanı, kanun ve kurallara uygun bir tarzda halkı memnun etmeye, onların sevgi ve sempatiilerini kazanmaya çalışmalıdır. Nitekim Avf b. Melik'ten rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber "*Sizin idarecilerinizin en hayırlısı, sizi seven ve sizin de kendilerini rahmetle yad ettiklerinizdir. En kötülerini ise, size düşman olup, lanet eden ve sizin de kendilerine düşman olup, lânet ettiklerinizdir.*"³²⁰ diye

³¹⁷ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 268; Nasihât'ül-Mulûk s. 48; Mustazhirî, s. 203.

³¹⁸ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 268; Nasihât'ül-Mulûk, s.49.

³¹⁹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.269; Nasihât'ül-Mulûk, s.49; Mustazhirî, 205,206.

³²⁰ Müslim, İmâret, III. 1482.

buyurmuştur. Başkan ve halk, bu hadisin emri doğrultusunda hareket etmeye gayret sarfetmelidir.

Devlet başkanı, huzurunda yapılan dalkavukvari davranışları iyice tefrik ve tesbit etmelidir. Huzura gelip kamu oyu hakkında beyanda bulunanlar, çoğu kez gerçeği aksettirmezler. Bu bakımdan, onların beyanlarına göre bir kanaate varmamalıdır. Zira, huzurda verilen beyan ve fikirlerde çoğu kez, korku unsuru vardır. Bu bakımdan devlet başkanı, güvenilir memurları vasıtasıyla sık sık kamuoyu araştırmaları yaptırmalı, neticelerini değerlendirdikten sonra, gerekiyorsa icraatında, idaresinde, yeni düzenlemeler yapmalıdır. Zira hükümdar, çoğu kez kusurunu göremez. Onun kusurlarını en iyi halk görür 321.

bh- Devlet başkanı, kimseyi İslâm'a aykırı olarak razı etmeye çalışmamalıdır. Kanunları ihlâl etmek suretiyle halkın meth ve senasını kazanmak hiç bir zaman doğru değildir. Kuralların tatbikinden dolayı şikâyetçi olanların, şikâyet ve memnuniyetlerinin hiçbir değeri yoktur. Nitekim adaletin, numune-i imtisali olan Hz. Ömer dahi "*Her sabah kalktığımda, insanların yarısının benden memnun olmadığını görürdüm. Hiç şüphe yok ki, insaflı elden bırakanlar memnun edilemez. Nitekim, iki hasmı birden memnun etmek mümkün değildir. Halkı kendisinden memnun olsun diye Hakk'ın rızasını terk eden, çok cahil bir insandır*" şeklinde itirafta bulunmuştur 322.

Yine Hz. Muaviye'nin mektubuna verdiği cevapta Hz. Aişe şöyle diyor: "*Rasulullah (S.A.V.)'dan şöyle işittim: "Kim, Hakk'ın rızasını halkın hoşnutluğunda ararsa, Allah ondan razı olur ve insanları da kendisinden memnun eder. Kim de halkı memnun etmek için itaati*

321 Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 269; Nasîhât'ül-Mulûk, s. 50; Mustazhiri, s. 206.

322 Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 269; Nasîhât'ül-Mulûk, s. 50-51; Mustazhiri, 206 vd.

emretmemek, din işlerini onlara öğretmemek, kendilerine haram şeyler yedirmek, işçilerin ücretini ödememek ve kadının mihriğini vermemek gibi) Allah'ın razı olmadığı işleri yaparsa, Allah ondan razı olmadığı gibi, halk da ondan rahatsız olur."³²³

Tüm bunlar, her zaman dinî kurallara uygun davranmanın gerekliliğini göstermektedir. Takdir etmek gerekir ki devlet başkanlığı, hem avantajlı ve hem de riskli fazla olan bir görevdir. Lehte ve aleyhte olan durumları bilerek, hareket tarzını tayin etmek gerekir. Başkan, deruhte ettiği görevin şuurunda olarak hareket etmelidir. Bu bakımdan, devlet başkanının, kendisiyle ilgili şartlara riayetle görev yapması halkın saadetini, aksi ise zorbalığı ve anarşiyi getirir. Büyük belaları peşinden getirecek hallerin zuhur etmemesi için, azami derecede kanun ve kurallara riayet edilmeli ve onlardan taviz verilmemelidir.

bı- Devlet başkanı, asrındaki alimlerin³²⁴ yanı sıra, geçmiş büyük alimlerin idaricelere yaptıkları nasihatlerden de istifade etmelidir. Özellikle dört büyük halife'nin nasihatlerinden, evliyaullah'ın tavsiyelerinden her zaman yararlanmak gerekir. Anlatıldığına göre, Hz. Ömer (R.A), Ebu Musa el-Eş'ari'ye yazdığı mektupta "*Bilesin ki, Allah katında en bahtiyar idareci, idare ettiklerini mutlu kılan kimsedir. En bedbahtı ise, kendisinden ötürü, idare edilenlerin mutsuz olduğu kimsedir*"³²⁵. *Seni ve idarecilerini bolluk içinde olmaktan sakındırırım. Aksi takdirde sen, Allah katında, tıpkı yer yüzündeki yeşilliklere bakıp, beslenmek arzusuyla orada otlayan; fakat ölümünün beslenip yağlanmasında olduğunu bilmeyen bir hayvan gibi olursun*" demiştir. Hz. Ömer bu sözleriyle, idarecinin etbaasından sorumlu olduğunu, onların hata ve günahlarının idareciyi de ilzam ettiğini belirtmek

³²³ el-Heysemî, Mecmuu'z-Zevaid, X, 214-225.

³²⁴ Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 269; Mustazhirî, 207 vd; Nasihât'ül Mulûk, s. 51,52.

³²⁵ Mustazhirî, 212; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 269.

istemiştir ³²⁶.

Ömer İbn Abdulaziz, Muhammed b. el-Kurâzî'ye "Adalet nedir?" diye sorunca O, cevaben "Ey müminlerin emiri, müslümanların küçüğüne baba; büyüğüne oğul, yaşıtına kardeş ol; onlardan her birine, suçuna ve cüssesine göre ceza ver. Öfkenden ötürü onlara tek kamçı bile (haksız yere) vurmaktan sakın. Aksi halde cehenneme gireysin" demiştir ³²⁷.

Bu misallerde devleti idare edenlerin alacakları dersler ve çıkaracakları sonuçlar vardır. Bu bakımdan devlet başkanı, idarî ve siyasi tarihi çok iyi bilmeli ve ona vakıf olmalıdır ³²⁸.

bj- Devlet başkanı öfkelerini yenip, affetmesini bilmelidir. Ruh yüceliği ve hilm sıfatıyla mücehhez olmalıdır. Öfke ve gururdan oldukça uzak durmalıdır. Zira idariciler, genelde mağrur, öfkeli ve intikama temayüllüdürler. Kişi bu kötü durumlara hakim olduğu takdirde Allah'a yaklaşır, Peygamber ve velilerin makamına yükselmiş olur. Aksi davranış, yani öfkesine uyduğunda ise, vahşi hayvan derecesine düşeceğini bilmelidir. Bu bakımdan, halkın idaresini üstlenmiş olan herkes, kendilerinin ve idare ettikleri halkın, bizzat kendi şahıslarından kaynaklanması muhtemel, gayri adil davranışlarda bulunacağı endişesini, sürekli taşımalıdır. Kendilerine iletilen her haberin doğru olup olmadığı öncelikle araştırılmalıdır. Onun sonucuna göre tasarrufta bulunmak gerekir ³²⁹.

Rivayet edildiğine göre Hz. İsa, Yahya (as)'a şöyle demiştir: "Sana biri doğru olarak bir şey söylese şükret; eğer yalan söylese daha çok şükret. Zira zahmet çekmeden defterindeki sevap artar. Yani o kişinin

³²⁶ Mustazhiri, s. 212.

³²⁷ Mustazhiri, s. 213 vd.

³²⁸ Nasihât'ül-Mulûk, s.127 vd.

³²⁹ Nasihât'ül-Mulûk, s.139.

yaptığı ibadetlerin sevabı sana yazılır.

İdarecilerin öfke ve kızgınlıklarının çoğu kendilerine dil uzatılmasından, yalan yanlış isnadda bulunulmasındandır. Onun için böyle durumlarda idareci, sabırlı ve metanetli davranarak müsait bir zamanda onu değerlendirmelidir. Bu konuyla ilgili olarak Hz. Ömer'in şu sözünü zikretmek yerinde olacaktır. O şöyle demiştir: *"Kızgınlık zamanında tecrübe etmedikçe kimseye güvenme. Tema zamanında tecrübe etmedikçe kimsenin dindarlığına itimat etme."*

Gazâlî bu rivayetleri aktardıktan sonra da kanaatini şöyle belirtiyor:

"İdareciler için bunlar, ibret almaya kâfidir. Kalbde iman yer etmişse, bunlar etki eder. Etki etmemesi imanun kalbde bulunmamasını, sadece dilde olduğunu gösterir. Bilmiyorum, yılda şu kadar bin dinar ve dirhemi haram olarak alıp başkasına veren ve böylece hepsi de, kendi zimmetinde kalan idareciler, kalblerinde nasıl bir iman taşıyorlar? Bu paralar, kıyametgünü onlardan istenecektir. Bunların faydası başkalarına, azabı ise kendilerine dokunacaktır"³³⁰.

Verilen bu misaller göstermektedir ki, idareci, özellikle bu vasfı taşıdığı müddetçe, sabırlı, metanetli olmalı, öfke ve hiddetten kaçınmalıdır. Zira öfke, kişiyi zulme, zulüm ise cehenneme götürür³³¹.

Genel anlamda idareci olmasından dolayı devlet başkanının görevlerini izah ettikten sonra; şimdi de başkanlık makamından dolayı onun görevlerini ele alalım:

2- Devlet Başkanı olmanın icab ettirdiği görevler:

³³⁰ Laoust, H, La Politique de Gazâlî, s. 270 vd.; Nasîhât'ül-Mulûk, s. 39, 41,42,47,46,139; Mustazhirî, s. 220 vd.

³³¹ Mustazhirî, s. 223,225.

Gazâli, devlet başkanının makamından dolayı yerine getirmesi gereken görevler hakkında da kendi görüşlerini eserlerinde beyan etmiştir. Elbette O'ndan önce de bu hususta fikirler serdeden İslâm âlimleri olmuş; Gazâli de bunlardan istifade etmiştir. Bu âlimlerin en önemlisi Mâverdi'dir. Burada, Gazâli'nin konuyla ilgili düşüncelerine geçmeden önce, Mâverdi'nin bu husustaki görüşlerini çok kısa olarak zikretmemizde fayda vardır.

Mâverdi'ye göre, devlet başkanına makamından dolayı terettüp eden görevler, ana hatlarıyla şunlardan ibarettir: Dini korumak ve onu devam ettirmek; adaleti hâkim kılmak; tebaasının mal, can vb. emniyetini sağlamak; ülkenin toprak bütünlüğünü iç ve dış tehlikelere karşı korumak; kanunlara riayet etmeyenlere gerekli müeyyideleri uygulamak; muhtemel bir savaşa karşı hazırlıklı olmak; mükelleflerden vergi, zekât vb. gelirleri toplamak; kamu görevlilerinin ücretlerini adil bir tarzda vermek ve fakirlere yardım etmek; devlet idaresinde, dürüst, ehil ve kabiliyetli kimseleri istihdam etmek; halkın problemleriyle yakından ilgilenmek ve kamu görevlilerinin çalışmalarını titizlikle kontrol altında tutmak; nihayet dalkavuklara fırsat vermemek³³².

Gazâli'nin konuyla ilgili düşüncelerine gelince:

a- Devlet başkanı, halkına karşı adil davranmalı ve ülkede adaleti hakim kılmalıdır.

Gerçek bir adalet, devlet başkanının kendisini halktan birisi yerine koyması ve ona göre mumamelede bulunmasıyla teessüs eder. Başka bir deyimle, kendisine yapılmasını istediği muamelenin, yönettiği kişilere de yapılmasını; kendisine yapılmasını arzu etmediği hususların da karşı tarafa yapılmamasını uygun gören bir devlet başkanı ancak adil

³³²Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 15-16,28.

sayılabilir ³³³. Gerçek idareci tebaası arasında adaleti gözeten, zulüm ve fesat işlemeyendir. Tarihi kayıtlar, küfürle yönetilen devletlerin yaşadığını, zulümle yönetilenlerin ise yıkıldığını, yaşyamadığını göstermiştir. Ateşe tapan mecusî din adamları, dünyayı dört bin yıl yönetmişlerdir. Böyle uzun bir müddet iş başında kalmalarının sebebi, halk arasında adaletle muamele etmeleri, insanları koruyup gözetmeleri, dinlerinde zulüm ve haksızlığa yer vermemeleridir. Şu bir hakikâttir ki, dünyanın mamur olması da, harab olması da hükümdarlardan kaynaklanır ³³⁴. İdareci adil olursa, ülkesi gelişir, halk huzur ve güven içinde yaşar ³³⁵. Şayet idareci zalim olursa ülke viran olduğu gibi, halkın da huzur ve güveni kalmaz. Nitekim yıkılan beldelerin tarihi incelendiğinde onların zulümden yıkıldığı görülür ³³⁶. Aslında idarecinin varlığını zorunlu kılan sebeplerden biri, memleket içinde adaleti icra etmesidir. Bu, öyle bir adalet olmalıdır ki, halk, zulüm ve haksızlığa uğramayacağından emin olabilmelidir. Aynı zamanda başkanın merhameti halk tarafından her an hissedilmelidir ³³⁷. Bir başka açıdan adalet, almaya hak ettiğini almak, vermek gerektiğinde de vermektir. Daha doğrusu adalet, fâzilet olarak bilinen her şeyi kapsamına almaktadır. Mülkünde adil olan, kendisiyle ordusu ve tebeası arasında takdire şayan bir düzen kurar. Böylece de halk itaatkâr, ordu güçlü bir hale gelir. Şayet bu özellikler, her kesimde değil de, toplumun belirli bir kesiminde görülürse, bu adalet olmaz. İster başkalarıyla olan münasebetlerde, isterse memleketin idarî mekanizmasında olsun, tatminkâr dengeler ancak onunla kurulabilir ³³⁸.

³³³ Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm, s. 72; Çubukçu, İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, s. 84,85; Mustazhirî, s. 202; Yurdaydın, Gazâlî'ye Göre Nazarî ve Tatbikî Siyaset, s. 31,32.

³³⁴ Nasîhâtü'l-Mulûk, s. 82, 83.

³³⁵ Gazâlî, Fâtihatü'l-Ulûm, s. 43.

³³⁶ Fezâilü'l-Enâm, s.114.

³³⁷ Fezâilü'l-Enâm, s.73.

³³⁸ La Politique de Gazâlî, s.73,74; Mizânü'l-Amel, Trc. Abdullah Aydın, s. 162.

Açıklandığı üzere İslâm devlet sisteminde birinci derecede önemli bir mevki işgal eden devlet başkanı nefesine, aile efradına, halkına ve nihayet Cenab-ı Hakk'ın tüm mahlûkâtına adil davranmak zorundadır. Zira, kuvvetler birliği esasına dayalı olan Gazâlî'nin devlet anlayışında, teşrî'i (yasama), idarî ve kazaî (adlî) görevler, devlet başkanının elinde toplanmıştır. Böylece çok büyük yetkilerle donatılan başkanın, adil davranış içerisinde bulunması, uhdesinde bulundurduğu makamın tabii bir sonucudur. Gazâlî, bu meselenin ehemmiyetini idrâk ettiğindendir ki hayatı boyunca emirleri, sultanları, melikleri ve halifeleri, her zaman adaletli olmaya davet etmiştir. Onların aksi davranışlarına engel olmak için de ayet, hadis, sahabe kavli ve mutasavvıfların görüş ve menkıbelerinden misaller getirmiş, sırat-ı müstakîm üzere olmalarını temine çalışmıştır. Hatta zaman zaman onları, dinî kural ve kaidelere istinaden azarlamış ve Allah'ın azabının kendilerini beklediğini ısrarlı bir şekilde ihtar etmiştir. Özellikle Nasihatü'l-Mulûk ve Fezâilü'l-Enâm adlı eserlerinde, zulum ve işkenceye girişmekten reisleri sakındırmış ve bunu çok sık bir şekilde belirtmiştir. Çünkü adalete dayanmayan iktidarın, uzun ömürlü olamayacağını çok iyi bilip, bunun için de tehlikeyi önceden sezip çarelerini ilgililere bildirmeyi bir vazife olarak görmüştür ³³⁹. O, müeyyidelerin tayin ve takdirinde haddi aşmamanın esas olduğunu ifade ettikten sonra, devlet başkanının, belirtilen cezanın altında veya üstünde bir ceza tayinine selâhiyetinin bulunmadığını söyler. Nasslarda belirlenen sınırların haricinde verilen cezalar, adalet değil, zulumdür ³⁴⁰. Zira böyle bir davranışta ya Allah'ın hakkının veyahut da mahlûkâtın hakkının ziyanı sözkonusudur ³⁴¹.

Netice olarak icraatlarda haksızlığa varmamak, herkese suçuna göre ceza vermek, haksız yere hiç kimseye tek bir kamçı bile vurmamak

³³⁹ Nasihâtü'l-Mulûk, s. 14,15,19,20,22,82, 83,125.

³⁴⁰ Fezailü'l-Enâm, s.101; Nasihatü'l-Mulûk, s. 21,124.

³⁴¹ Nasihat, 21,22,101,124,125; Mizân, s.161,162,163; Mustazhiri, 211.

adaletin kendisidir ³⁴².

b- Dinin korunması:

Din ile devleti birlikte ele alan Gazâlî, dinin devlet tarafından korunması gerektiğini ³⁴³ ve bunun devlet başkanı için bir görev olduğunu belirtir.

Din, Peygamber tarafından insanlara tebliğ edilmiştir. Devlet başkanları, yani halifeler, onun halefidirler. Halef, halefi olduğu şahsın görevlerini yerine getirmek zorundadır. Hz. Peygamber Allah'ın dinini insanlara tebliğ etmekle kalmamış; kendisinden sonra iş başına geleceklerin vaz' edilen kurallar doğrultusunda hareket etmeleri gerektiğini de emretmiştir. Peygamberden sonra müslümanları idare eden şahıslar, hem Allah'ın hem de müslümanların hukukuna riayet etmek zorundadırlar. Zira dinin muhafazası, onun prensip ve hükümlerinin tatbiki, devletin en yüksek idarecisine bağlıdır. Devlet başkanı, dine muhalif bir şeyi veya şeriat hudutlarını aşan birini görürse, ona doğru yolu ve doğru hareketi anlatarak, yanlış davranışından vaz geçirmesi gerekir. Kanun hükümlerini ihlâl edenler, nasihatle davranışlarını düzeltmeyenler, devlet başkanı tarafından uygun bir ceza ile cezalandırılırlar.

Devlet başkanı, dinî kuralların muhafızlığını yaparken dikkatli davranmalı, ihmâli ve ihlâli görülenleri, ya bizzat veya tayin ettiği hakimler vasıtasıyla yargulamalıdır. Devlet başkanının dinî kollama ve koruma görevi, teşri, idarî ve kazaî olmak üzere üç durumda kendini gösterir.

Teşriî Korumada temel, mevcut kanun ve kuralların hiç bir ayırım yapılmaksızın, her olaya ve her şahsa istisnasız tatbik etmektir. Mutlâk anlamda kanun koyucu Allah'dır. Allah'ın kitabında yer almayan meselelerin Hz. Peygamber'in sünnetiyle dolduruulduğunu görüyoruz.

³⁴² Nasîhat, s.31; Mustazhiri, 213.

³⁴³ Gazâlî, Fâtihatü'l-Ulum, s.45.

Bu temel iki kaynaktan bulunmayan hususlarda, halife veya devlet başkanı yeni hükümler koyar. Fakat konulan bu hükümlerin de bu iki temel kaynağa uygunlukları esastır.

İdâri korumada ise, icra organının, şariin koyduğu kanunlarla, ictihaden ortaya çıkarılan hükümleri tatbik etmesi anlaşılır. Yürütme organı, İslâm hukukunun temel kurallarını elverdiği ölçüde toplum yararına kullanır. İdâri görevlerin icrasında toplumun iç ve dış güvenliği, devlet gelirlerinin toplanması ve kamu personelinin tayin ve teşkili önemli yer tutar. Devletin çeşitli kademelerinde görev yapan kamu personeli, yaptıkları işlerden dolayı halka ve devlet başkanına karşı sorumludurlar. Onların yaptıkları her türlü haksızlık ve yolsuzluktan devlet başkanı mesuldür.

Adli koruma, kanun koyma, suç ve cezaları tayin ve takdir etme yetkisinin devlet başkanına ait olduğunu daha önce belirtmiştik. Devlet başkanı, kendisine ait bu yetkiyi takva ehli olan, hakimlere devredebilir³⁴⁴. Yetkinin devredileceği hakim, Allah'ın emirlerine karşı saygılı, mahlûkâtına karşı da merhametli olmalıdır. Devlet başkanının bu iki sıfattan mahrum olması, hakimin mahrumiyetinden çok daha az tehlikelidir. Hakimlik makamına lâyık olmayan birinin gelmesi, Hz. Peygamber'in makamına karşı yapılmış en büyük hakârettir. Kalbinde Hz. Peygamber'e karşı mümtaz bir sevgi beslemeyenin ümmetine karşı hak tevziinde adil olması beklenemez. Bu nedenle, tayin edeceği hakimin belirtilen vasıfları taşıyıp taşımadığını araştırmayan devlet başkanı, Allah'ın emrine uymamış sayılır. Zira gerekli titizliği göstermeksizin şefkât ve merhameti olmayan birinin, hakim olarak tayininde; halkın can, mal, ırz ve namus masuniyyeti tehlikeye düşürülmüş olur³⁴⁵. Böylece yetim hakları zayi edilmiş olur ki, sonuçta fail olması nedeniyle hakim, tayinini sağlaması dolayısıyla da devlet

³⁴⁴ Fezâil, s. 65.

³⁴⁵ Fezâil, s. 65.

başkanı mesul olur. Bu sebeple de devlet başkanına adil, dürüst, hakka saygılı, halkına şefkâtlî liyâkatlı birini hakimolarak tayin etmesi gerekli olur³⁴⁶. Bu makama tayin edilenin, mevzuata uygun faaliyetlerine devlet başkanı müdahale edemez. Ancak, hakimler hak ve adaletten ayrılır, rüşvet, irtikapve adam kayırma gibi gayri meşru davranışlarda bulunur, zulme saparlarsa, devlet başkanı tarafından görevlerine son verilir ve haklarında cezai takibat yapılır³⁴⁷. Devlet başkanının bu davranışı halkın kendisine karşı olan güven duygularını artırdığı gibi, kendisine emanet edilen halkın, hakkının zayi olmasını da önlemiş olur³⁴⁸.

Gazâlî, adaletin tesisinde ve dolayısıyla dini kuralların korunmasında kanun vâzının belirlediği cürümleri yedi kısımda mütalaa eder³⁴⁹.

- 1- Devlete karşı isyan.
- 2- Dinden dönme.
- 3- Zina.
- 4- İftira.
- 5- Haram içki kullanma.
- 6- Hırsızlık.
- 7-Yol kesme , eşkiyalık.

Bunlar, nassla belirlenen suçlardır. Bir de devlet başkanı, yukarıda sayılan suçların ceza miktarlarını aşmamak üzere "*tazir cezası*" denilen cezaları ihdas edebilir. Devlet başkanı, bu tasarruflarını, kamu yararını göz önünde bulundurarak yapar³⁵⁰.

³⁴⁶ Fezâil, s. 66.

³⁴⁷ Fezâil, s. 65 vd.

³⁴⁸ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 259 vd.

³⁴⁹ Gazâlî, el Veciz, II, 99 vd.

³⁵⁰ Gazâlî, a.g.e., II, 110vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.171.

Mevcut kanunların muhafazasında ve ihtiyaca göre yenilerinin konulmasında asıl gaye, en büyük emaneti, yani din ve muhtevasını korumaktır. Ayrıca teşrii, idarî ve adlî görevlerin yerine getirilmesinde her türlü yozlaşmanın önüne geçmek de, onun aslî ve sürekli vazifeleri arasındadır.

c- Ordu teşkil etmesi ve savaş esnasındaki tasarrufları:

İslâm Devletinin birlik ve beraberliğine çok önem veren Gazâlî, devlet başkanı olma şartlarını taşımasa dahi, bu birliği temin eden her idareciye itaat edilmesini zarurî görür. Nitekim bu düşüncesini "*Tek bina yapayım derken. kocaman bir şehir harabedilmez*" vecizesiyle formüle eder ³⁵¹. Devlet başkanının zatında bulunması icab eden şartlardan taviz verir gibi görünen Gazâlî'nin, bu tutumu onun barışa çok önem verdiğini, bütünlüğü ihlâl eden, her türlü karşıklığa karşı olduğunu ortaya koyar.

Onun iç bozgunculara karşı olan bu tavrını, dış bozgunculara karşı da gösterdiğini görüyoruz. Herhangi bir millet veya devletle meydana gelen düşmanlık ve ihtilâflarda, önce diplomatik temas yolunun denenmesi gerekir. Halin icabına göre, sulh görüşmelerinde, hile ve entrikâlara da başvurulabilir. Yılanı kendi elinle değil, başkasının eliyle ³⁵² yakalamak gerektiğini söyler.

Müslümanlar tarafından yapılan sulh teklifinin kabul edilmesi³⁵³; mağlub edileceğinden emin olunan gayri müslimler tarafından yapılan sulh tekliflerinin ise, reddedilmesi gerektiğini belirtir.

Devlet başkanı sefer halinde eline geçen fırsatları ganimet

³⁵¹ Mustazhirî, s. 172 vd.; Laoust, H., Sociologie Musulmane, s.127.

³⁵² Gazâlî, Nasihatü'l-Mülûk, s. 182.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 264.

³⁵³ Gazâlî, Sırru'l-Âlemin, s.32.

bilmelidir. Çünkü, her fırsatı, bir ademi fırsatın, her parlayışı da bir sönüklüğün takip ettiğini bilmesi gerekir³⁵⁴. Aynı şekilde zamanın belâlarından ve talihinin kötü gitmesinden üzüntü ve elem duymaya lüzumda yoktur. Şüphe yok ki her elem bir sevinci ve her karamsarlığın da bir ümidi vardır³⁵⁵.

Devlet başkanı düşmanın kötülüklerinden ve meydana getireceği zararlardan kurtulmak için her türlü tedbir ve çareye başvurmalıdır. Yaptığı sulh teklifleri ve diplomatik temaslar fayda sağlamazsa, başka çözüm ve çareler aramalıdır. Tüm bunlara rağmen yine de bir sonuç alamazsa düşmanın gönlünü fethedecek davranışlarda bulunmalı, hediyelerle onu taltif etmelidir.³⁵⁶ Ona göre, savaş bir felâkettir. Dolayısıyla ona muhatap olmamak için tüm çarelere başvurulmalı ve her alternatifi değerlendirmelidir. Zira savaş devletleri yıkıp harapettiği gibi, en iyi insanların da yok olmasına sebep olur³⁵⁷.

Devlet başkanı, savaşın çıkmaması için, elinden gelen tüm imkânları değerlendirmesine rağmen muvaffak olamazsa, ordusunu, savaşa hazır hale getirmelidir. Savaş için lâzım olan her türlü, harp araç ve gereçlerin yanı sıra, erzak ve sair lüzumlu şeyleri de beraberinde almalıdır. Ordu içinde yeteri kadar sanat erbabının bulunmasının sağlanması gerekir. Harp alet ve edevatının temirinden anlayan kabiliyetli elemanları, her an hazır bulundurmalıdır.

Gazâlî, harp esnasında ve sonrasında, harpte kullanılan hayvanların sağlık problemleriyle ilgilenecek veterinerlerin bulunmasını bir zaruret olarak görür³⁵⁸. Bu düşünceyi bu günkü anlamda

³⁵⁴ Gazâlî, a.g.e., s. 13.

³⁵⁵ Gazâlî, a.g.e., s. 21.

³⁵⁶ Gazâlî, a.g.e., s.21; Nasîhâtü'l-Mülûk, s. 182; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 150,264.

³⁵⁷ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 150 vd.; Sırru'l-Âlemîn, s. 21.

³⁵⁸ Gazâlî, a.g.e., s. 22.

değerlendirdiğimizde, harp araçlarının tamirinden anlayan teknisyenlerin, harp anında hazır bulunmaları şeklinde değerlendirmek pekâla mümkündür.

Harp yapmak mecburiyetinde kalındığında, orduyu gözden geçirmek lazımdır. Askerler arasında bulunanyağcı ve mürâî (gösterişçi) kimseler ordudan tardedilmelidir. Askeri malzeme ve mühimmat durumları kontrol edilmeli ve muharebeye ondan sonra başlanmalıdır³⁵⁹. Ordu içerisinde devlet başkanına çok yakın adamların bulundurulmasına her zaman riayet edilerek, askerler arasında olup bitenlerden daima haberdar edilmelidir. Bunun için güvenilir istihbarat elemanlarına her zaman ihtiyaç vardır³⁶⁰.

Savaşa hazırlık döneminde olsun, savaş devam ederken olsun, devlet başkanının emniyet içerisinde olması gerekir. Bunun için başkana bağlı, kimselerden oluşan bir muhafız birliğine ihtiyaç duyulur. Muhafız birliklerinin genelde Türk ve Türkmenlerden oluştuğu tarihi bir hakikât olarak kaydedilmiştir³⁶¹.

Harp esnasında devletin ileri gelenleri arasında fitneye varan tartışmaların ortaya çıkmasını önlemeli, gıda maddelerinin müsavi bir şekilde halka iletilmesi sağlanmalıdır. Seferde, çiftçilik yapmayanlar, uygun cezalarla cezalandırılmalıdır. Eğer imkânsızlık nedeniyle tarımla uğraşamayanlar var ise, onlara imkân hazırlanmalı, çalışma ve üretime katılmaları sağlanmalıdır³⁶².

Ülke içerisinde isyan edenler, ölüm cezasının dışında, her türlü ceza ile cezalandırılmalıdır.

³⁵⁹ Gazâlî, a.g.e., s. 21,23.

³⁶⁰ Gazâlî, a.g.e., s. 13.

³⁶¹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 95,247 vd.; Mustazhiri, s. 181 vd.

³⁶² Sırru'l-Âlemin, s.13.

Cephede ve cephe gerisinde alınması gereken tedbirlere rağmen, savaş kaçınılmaz olur; yapılan muharebede müslümanlar yenilirse, sonuç soğuk kanlılıkla değerlendirilmelidir. Kesinlikle asker ve komutanlar ölüm cezasıyla cezalandırılmamalıdır. Çünkü diri öldürülebilir ,ama ölü diriltilemez. Böyle bir insan, ancak kırk yılda bir yetiştirilebilir. Bunlar içinde de yüzde biri liyakâtlı olur ³⁶³. Devlet başkanı, ordusundan esir düşenleri ıfâcı halinde para mukabili geri almalıdır. Onun bu davranışında, esir olmayan askerler için ümit ve güven vardır. Devlet başkanı, askerleri içinde kahramanlık gösterenleri tüm ordunun gözü önünde mükâfaatlandırmalı ve onlara en modern silahları vermelidir. Bu şekildeki askerlerle her zaman iyi geçinmeye gayret etmelidir ³⁶⁴.

Şiddet hareketlerine karşı olan Gazâlî'ye göre cihad, devlet başkanının zaruri görevlerindedir. Gazâlî, sınırlara askeri birlikler gönderip, oraları mamur ederek, düşmanların kendisinden her zaman çekindiği bir kuvvet haline getirmenin lüzumu üzerinde durur ³⁶⁵.

Cihad, dinin lüzumlu gördüğü ve farzı kifâye kabilinden bir görevdir. En az yılda bir defa çeşitli cephelerde savaş tatbikâtı yapılmalıdır. Müslümanlar, gerek tatbiki ve gerekse hakiki savaş olsun münavebeli bir şekilde katılmak zorundadırlar. Cihad, dinin ifâ edilmesini istediği önemli vazifelerden biri olup, ³⁶⁶ hedefleri ise şunlardır:

- 1- İlmî delillerin ortaya çıkarılması,
- 2-Emr-i bil-Ma'rûf, nehy-i ani'l-münker görevinin ifası,
- 3- Mühim sanatların ihdası, var olanların ise muhafazası,
- 4-Müslümanlara karşı olan, zarar ve tehdidin ortadan

³⁶³ Nasihat, s.182.

³⁶⁴ Nasihât, s.183.

³⁶⁵ Nasihât, s.106,151; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 264.

³⁶⁶ Gazâlî, el-Veciz, II, 113; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 264.

kaldırılması,

5- İlmî ve âmelî hükümlerin tesisi,

6- Şehid olma duygu ve arzusunu her an canlı tutma düşüncesi,

7- Senede bir kere dahi olsa Kabe'nin hacla ihya edilmesinin temini gibi hususlardır.

Hayatın değişik kısımlarını ihtiva eden bu yedi hususun devlet başkanı tarafından tahakkuk ettirilmesi gerekir³⁶⁷. Bunları ihmal eden devlet başkanı, gücü yeten ve dili dönen herkes tarafından cerh ve tenkid edilir.

Cihada iştirak, farzı kifaye olan bir görevdir. Münavebeli (dönüşümlü) dahi olsa her müslümanın katılması gerekir. Ancak çocuk, deli, kadın, hasta, kör, topal ve nafakâsını teminden aciz olanlara cihad gerekli değildir. Bunlara ilâveten müslüman ve mütedeyyin babarın müsaade etmediği oğul, ödeme zamanı yaklaşmış olan borçlu cihada iştirak edemezler. Fakat babası gayri müslim olan oğulun, babasının iznini armaksızın cihada katılması gerekir.

Gazâlî'nin belirlediği cihad hedeflerinden de anlaşılacağı gibi, temel hedef, insanın ve insanlığın kemaline, ilerlemesine yöneliktir. Bazılarının zannettiği gibi cihad, sırf insan hayatına sonvermeye matuf bir hareket değildir. İlim, sanat ve hayırlı davranışlarla meşgul olmanın da bir cihad olduğunu belirtir. Önemli olan İslâm'ın mesajını, tüm insanlığa tebliğ etmek ve yaymaktır³⁶⁸. Devlet başkanı, sadece savaşmak suretiyle değil, alimlerle istişare ederekde bu görevini yerine getirebilir³⁶⁹. Cihad'ın gayeleri saldırıya yönelik olmayıp, savunmaya ve savunma ruhunu canlı tutmaya matuftur. Zira sulhun temini, savaşa

³⁶⁷ Laoust, H. La Politique de Gazâlî, s. 266; el-Vecîz, II, 113.

³⁶⁸ Gazâlî, Vecîz, II, 113 vd.

³⁶⁹ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 264.

hazır olmakla mümkündür.

İnsan hayatına son vermeye karşı olan Gazâli, savaşmak zorunda kalan devlet başkanının savaş esnasında yapması gereken işlerini şöyle sıralar:

Evvelâ ordunun üç kısma ayrılması gerekir. Güvenilir askerlerden oluşan 400 kişilik kısım devlet başkanıyla, birlikte, kalanlar ise bölgenin yapısına göre düzenlenmelidir. İstihbarat birimlerinin faal bir halde görev yapmalarına gerekli kolaylık sağlanmalıdır³⁷⁰. Savaşta gizlilik esas olduğundan saldırgan düşmana yanlış istikâmet bildirmek gerekir³⁷¹. Müteceviz davranışlarda bulunan düşmanla savaşırken dahi zulümden sakınılmalıdır³⁷². Haddi aşmamak ve zulüm yapmamak şartıyla, savaş esnasında, devlet başkanı, şu tasarruflarda bulunabilir:

- ca- Devlet başkanının öldürmeye yönelik tasarrufları:
- Savaşta galibiyeti elde edebilmek için icabında, kötülüğünden emin olunan zimmi ve müşriklerden dahi yardım sağlanabilir.
 - Cihada iştirakinden dolayı hiç bir müsülûmana ücret ödenmez. Yani kiralama yoluyla asker temini, İslam'daa yoktur.
 - Savaşta çocuklar, kadınlar ve yaşlılar öldürülmez. Fikir ve görüş beyan edenler, yaşlı dahi olsa öldürülürler³⁷³.
 - Güçlü silahlarla düşman kalelerine saldırmak caizdir.
 - Müslümanların cephesinde bozulma ve dağılma baş gösterdiğinde, devlet başkanı hiç bir şekilde öldürme tasarrufundan vaz geçmez.

cb- Düşman askerlerinden esir almaya yönelik tasarrufları:

İslâm ordusunun zafer elde etmesinden önce müslüman olanlar, esir alınamazlar. Zaferden sonra müslüman olanların İslâmiyet'i seçmelerinde, korku ve zorlama söz konusu olduğundan onlara esir muamelesi yapmak gerekir.

³⁷⁰ Sırru'l-Âlemîn, s.13.

³⁷¹ Gazâli, İhya, IV, 302.

³⁷² Gazâli, Sırru'l-Âlemîn, s. 21.

³⁷³ Gazâli, el-Vecîz, II., 114.

Hamile iken esir alınan kadının kendisi, esirler hakkındaki hükümlere tabi iken, doğacak çocuğu, hür şahısların statusüne tabi olur³⁷⁴.

cc- Devlet başkanının, düşmana ait ekonomik değerlerin imhasına yönelik tasarrufları:

Düşmana ait olup, ekonomik değer ifade etmekle beraber, temlikî mümükün olmayan malların imha edilmelerinde bir mahzur yoktur. Bu işlem de devlet başkanının kararı üzere yapılır. Ancak hayvanlarla, faydalı kitaplar bu hükmün kapsamı dışındadır.

cd- Devlet başkanının ganimetlere ilişkin tasarrufları:

Ganimet, müslüman kahramanlar tarafındaan galibiyet yoluyla düşmandan alınan ve ekonomik bir değeri olan mallara denir. Bu, hırsızlık ve ihtilas olmayıp, savaş sonucu elde edilen mal varlığıdır. Savaşmaksızın gayri müslimlerden elde edilen mallara da "fey" denir.

Devlet başkanı, ihtiyaç halinde, ganimet mallarından halkın tümünü yararlandırabilir. Bu kategoride insanların istifade ettikleri gıda maddeleri ile hayvanların yararlandığı ot ve saman gibi yem bitkileri akla gelmektedir. Temel kural, ganimet mallarının savaşa iştirâk eden kahramanlara taksim edilmesidir³⁷⁵. Ancak Hz. Ömer gayri müslimlerden elde edilen gayri menkulleri, önce devletleştirmiş, sonra da onları gayri müslimlere müebbeden kiraya vermiştir³⁷⁶. Bu da, devlet başkanının, kamu menfaati için, kamulaştırma yetkisinin varlığını göstermektedir.

ce- Düşman tarafından yapılan iltica hareketleri karşısında devlet başkanının tasarrufları:

Mülteci kabul etme hak ve yetkisi, münhasıran devlet başkanına aittir. Devlet başkanı bu yetkiyi köle ve kadınlar da dahil, herkese devredebilir. İltica, gayri müslimler hakkında geçerli olup, müslüman

³⁷⁴ Gazâli, a.g.e., II, 115.

³⁷⁵ Gazâli, a.g.e., II, 116.

³⁷⁶ Gazâli, a.g.e., II, 116.

açısından söz konusu olamaz. Gerek devlet başkanı ve gerekse yetkili kıldığı kimseler. bu hakkı kullanırken azamî dikkati sarfetmeleri gerekir. Zira iltica talebinde bulunup, eman dileyenler, bazende, kötü niyetli olarak bu davranışta bulunurlar. Unutulmamalıdır ki eman (iltica), savaş hilelerinden bir hiledir³⁷⁷.

Eman talep etmenin belli bir şekli yoktur. Yazılı ve sözlü olabildiği gibi, işaretle dahi olur. Hatta, gayrimüslimler arasında, müslümanların hesabına casusluk yapanın işaretiyle dahi eman meydana gelebilir.

Gazâli, eman ve ilticanın bir yıldan fazla olamayacağını söyler. Uygun olan, ilticanın 4 ayla 1 yıl arasında olmasıdır³⁷⁸. Emandan fayda sağlama düşünülmemesine rağmen, varsa zararları (bulaşıcı hastalık AIDS vs. gibi) göz ardı edilemez. Yani, ammeyi, umumî bir zarar maruz bırakacak eman talepleri, reddedilir³⁷⁹.

Görülüyor ki, Gazâli ölümü ve imhayı en son çare olarak düşünmektedir. Tüm sulh yolları denenip, başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, savaşa ve savaşmaya taraftar olmaktadır. İslâm'ın mesajının iletilmesinde, mücadelenin kalemlerle ve nasihatle yapılması gerektiği, silah zoruyla islâmlaştırmanın mümkün olamayacağı kanatindedir. Temel görev tebliğ olup, onda da zecirlik yoktur. Bir savaşı engellemenin en iyi yolu, savaşa hazır bulunmak, sınırları mazbut ve müstahkem kılınmak, münavebeli savaş tatbikâtları vb. faaliyetleri icra etmekten ibarettir.

İstenmemesine rağmen savaş çıkarsa devlet başkanı zafere ulaşmak için her türlü yola baş vurabilir. Hile ve entrika, savaşta caizdir. Şayet her türlü gayrata rağmen savaşta mağlup olunursa, onun

³⁷⁷ Gazâli, a.g.e., II, 117.

³⁷⁸ Gazâli, a.g.e., II, 117.

³⁷⁹ Gazâli, a.g.e., II, 118.

sonuçları akıllıca değerlendirilmelidir. Kesinlikle askerî komutanların öldürülmesi cihetine gidilmemelidir. Eğer zaferle sonuçlanırsa ozaman da hukuk kuralları dahilinde zulme varmaksızın durum değerlendirilmesi yapılmalıdır. Fethedilen topraklarda yaşayanlardan müslüman olanlara İslâmî hükümler, diğerlerine ise, gayri müslimlere ilişkin İslâm Hukuku'nun hükümleri uygulanmalıdır. Gayri müslim dahi olsa, hiç kimseye zulüm yapılmamalıdır. İslâm'ı seçmeyenler, kendi arazilerini ekip biçmekte, meslekleriyle iştigal etmekte serbest olurlar. Ahvali şahsiyeye ilişkin hususlarda, kendi dinlerince hareket etme serbestiyetine sahiptirler. Ancak amme nizamıyla ilgili hususlarda islâmî kurallara uymak zorunda kalırlar. Bu da Gazâlî'nin günümüz modern toplumlarının dahi erişemediği bir olgunluk içerisinde meseleleri ele aldığını göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir.

d-Gelir ve gider bütçelerinin tanzimi:

Gelirler:

Devletin devamı ve kamu harcamalarının karşılanabilmesi bakımından, devletin ekonomik mal varlığına sahip olması gerekir. Devlet başkanı, devlet için gerekli olan gelirleri iki temel kaynaktan sağlar. Bunlar müslüman olmayanlardan alınan ganimet, fey, haraç ve cizye gibi vergiler ile; müslümanlardan alınan miras ve vakıf gelirleridir. Devletin mirasçı olabilmesi için murisin, kanunî mirasçılarının bulunmaması gerekir. Vakıf gelirlerinin devlete intikâl edebilmesi için de, vakfın mütevellisinin olmaması esastır. Bu iki halin dışında devletin müslüman halktan vergi alması meşru değildir³⁸⁰. Bu bakımdan,

³⁸⁰ Bunun istisnası olarak Gazâlî tarafından kabul edilen durumlarda vardır ki, Gazâlî istisnai hallerde toplanan bu vergilere, ek vergi diyor. Ek vergi, orduyu techiz etmede düşmanı caydırmak için yeterli kaynağın bulunmadığı hallerde konulan ve durumu iyi olan halktan alınan vergidir. Kritik dönemlerde konulur ve durumu iyi olanlardan alınır. (Mustasfâ, I, 304, Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.,170.)

müslümanlardan haraç, müsadere ve rüşvet yoluyla alınan bütün maddi değerler, kanun dışıdır³⁸¹.

Gazâli tahsil edilen devlet gelirlerini, meşru, gayri meşru ve meşruk (karışık ve incelenmesi gerekli olanlar) olmak üzere üç kısımda mütela ediyor³⁸².

- Devletin meşru olan gelirleri:

Bunların meşruluğu, tartışmasız herkes tarafından kabul edilir. Yukarıda saydığımız ve gayri müslimlerden zorla alınan cizye, ganimet, anlaşma neticesi alınan mallar ve savaşız alınan feyler bu kabil gelirlerdendir. Şartlarına ve ölçülerine riayetle alındıkları takdirde, meşru ve helaldirler³⁸³.

Malikleri belli olmayan, yitik ve kayıp mallar ile asabeve ashab-ı feraizden hak sahibi bulunmayan müslümanlara ait mallar ve mütevellisi belli olmayan vakıf malları da devletin meşru gelirleri arasında addedilir³⁸⁴.

Mevat arazilerin (ölü toprakların) ihya edilmeleri sonucu, o topraklardan elde edilen devlet gelirlerinin meşruluğu, ihya edilmiş biçimine bağlı kılınmıştır. Devlet başkanı tarafından zorla çalıştırılan ve ücretleri ödenmeyen işçilerin ihya ettikleri arazilerin gelirleri gayri meşrudur. Karşılıklı rızaya istinaden ve ücretleri ödenen işçilerin ihya ettikleri topraklar ve onların devlete temin ettiği gelirlerini meşruluğu

³⁸¹ Gazâli, İhya, II, 100; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s.96; Gazâli Fâtihatu'l-'Ulûm, s. 68; el-Veciz II, 131.

³⁸² Gazâli, Fâtihatu'l-'Ulum, s. 67; Veciz II, 135 vd.; (Mustasfa, I, 304; Laoust H., La Politique de Gazâli, s.,170,302) s. 302; İhya, II, 100.

³⁸³ Fâtihatu'l-'Ulum, s. 67; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 96,92,258. İhya, II, .100 vd.; el-Veciz, II, 80,81.

³⁸⁴ Fâtihatu'l-'Ulum, s. 67; La Politique de Gazâli, s. 92,96,261; el-Veciz, II, 159.

ise tartışmasız kabul edilir³⁸⁵. Devlet başkanının şahsen borçlanıp veresiye olarak aldığı mallar, bedellerinin ödeniş biçimine göre değerlendirilirler. Karşılıkları meşru yollarla ödenen mallar ve onların devlete olan gelirleri meşru; gayri meşru yollarla (haram) ödenen mallar ve onların devlete getirdikleri gelirler ise gayri meşrudur³⁸⁶.

Bunlar da gösteriyor ki, devlet gelirlerinin meşruiyet kazanabilmesi için aslen ve vasfen mevzuata uygun bir şekilde elde edilmiş olmaları gerekir. Gazâli Kamu hizmetlerinin meşruluğuna büyük önem verdiğinden, o hizmetlerin devamını sağlayacak gelir kalemlerinin temininde de pek haklı olarak büyük bir hassasiyet göstermektedir. Bunun için de devlet gelirlerinin meşruluğu ve gayri meşruluğu üzerinde detaylı bir şekilde durmaktadır.

- Devletin meşru olmayan gelirleri:

Zekâtın haricinde müslümanlardan zorla alınan her türlü para ve vergiler gayri meşrudur³⁸⁷. Özellikle müslümanlardan alınan haraç, müsadere ve rüşvet gelirleri kesinlikle yasaklanmıştır. Gazâli, sahiplerinin (gazilerin) rızaları olmaksızın kamulaştırılıp devlete vakfedilen, Irak arazisinin bu hükmün haricinde kaldığını ve bunun meşru olduğunu belirtir. Zira Irak arazisi, Hz. Ömer tarafından fethin akabinde gazilere dağıtılmayarak, kamu yararı mülahazasıyla devlete vakfedilmiş ve geliri beytülmale intikâl ettirilmiştir. Bu hususta yapılan itirazların Hz. Ömer tarafından, kabul edilmediğini görüyoruz³⁸⁸. Bu

³⁸⁵ Fâtihâtü'l-'Ulum, s. 68; La Politique de Gazâli, s. 97; İhya, II, s. 101; İhya, V, 16.

³⁸⁶ İhya, II, 101; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 97, 269; İhya, IV, 16; Nasihatü'l-Mulûk, s. 49; Mustazhiri, 205 vd.

³⁸⁷ Laoust, Henri, La Politique de Gazâli, s. 302; Laoust, H., Sociologie Musulmane, s. 382.

³⁸⁸ Fâtihâtü'l-'Ulum, s. 68; Laoust, H., La Politique de Gazâli, s. 97; İhya, II, 100 vd.; Laoust, H., Sociologie Musulmane, s. 382.

istisnâî bir durum olup sonraki dönemlerde idarî teşmil yoluyla yaygınlaştırılmamıştır. Bu konudaki idarî teamül, müslümanlara ait malların haraç olarak alınmasına engel teşkil etmektedir.

- Devletin meşruluğu şüpheli olan gelirleri:

Umumiyetle bu, devlet başkanının, gelir amacıyla devlet hazinesine verdiği mallarda kendini gösterir. Eğer devlet başkanı helâlla ilgisi olmayan birisi ise, elde edilen gelir haramdır. Eğer kendisine ait arazisi, ticaret gibi gelir getiren bir işi varsa, galip zanna göre hareket etmek gerekir. Tevdi edilen gelirin çoğunun meşru, azının gayri meşru olması, ona meşruiyet kazandırmaz. Önemli olan devlete gelir olarak addedilmiş şeyin, tamamen meşru ve helâl yollardan elde edilmesidir. Şüpheli olan şeyleri kazanmaktan da harcamaktan da kaçınmak gerekir³⁸⁹.

Giderler:

Gazâlî elde edilen devlet gelirlerinin ortak gayeler uğruna harcanması gerektiğini belirtir. Ortak gayeler olarak da, kamu görevlilerine ödenen ücret ve aylıkları, askeri harcamaları, yatırım giderlerini ve fakirlere yapılan yardımları sayar³⁹⁰. Kural olarak devlet hazinesinden, herkesin istifade hakkı bulunmaktadır. Tatbikatta ise herkesin yararlanamadığı görülmektedir. Hazineden herkese istifade hakkı tanıyan Hz. Ömer dahi uygulamada bunu tam olarak tatbik edememiştir. Bir takım müstesna kabiliyet sahibi kimseleri, hazineden desteklemiştir. Özellikle kamu hizmetleriyle³⁹¹ uğraşmalarından dolayı, şahsî işlerini aksatanlara, hazine yardımı yapılmıştır. Genelde, doktor, hakim, kâtip, mühendis gibi kamu görevlilerine maaş verilmesi gerekli görülmüştür. Kamu görevlilerine verilecek ücretin miktarı devlet başkanınca belirlenir. İcra ettikleri meslekler nazara alınarak,

³⁸⁹ Fâtihatü'l-Ulum, s. 68.

³⁹⁰ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s.92; Nasihât'ül-Mulûk, s. 32, 46 vd.; Mustazhiri, s. 203, 213.

³⁹¹ İhya, II, 104 vd.

bazılarına, bazılarında daha çok para ödenmesi yaygınlaştırılmıştır³⁹². Devlet başkanının ise kendi öz kazancıyla geçimini temin etmesi daha uygun görülmüştür³⁹³.

Devlet başkanı yapacağı yatırımlarda görevlilerine ödeyeceği ücretlerde itidal davranmak zorundadır. Kendisine ait olan ve meşru yollarla elde ettiği malları, dilediği kimselere ve dilediği miktarda verebilir³⁹⁴. Sahipsiz mallar ile devlete ait malları ise ancak kamu görevlilerine, kamu ihtiyaçlarına ve yoksul müslümanlara dağıtabilir³⁹⁵.

Devlet gelirlerini harcama hususunda en son yetki devlet başkanındadır. Devletin ve milletin geleceğini düşünerek onun çeşitli kimselere hediyeler vermesi yerinde görülmüştür. Bu davranış, İslâm devletini iç ve dış düşmanların kötü emellerinden korumuş olur. Bundan dolayı da gerek ülke sınırları içinde ve gerekse dışında devlet başkanı tarafından verilen hediyeler, geçmiş dönemlerde büyük bir yer işgal etmiştir³⁹⁶.

Görüldüğü üzere devlet başkanı, görevi icabı gelirleri meşru yollardan temin etmek zorunda olduğu gibi, yine meşru bir şekilde harcamak durumundadır. Halk üzerine, keyfi vergi salma hiç bir zaman caiz görülmemiştir. Her zaman ölçülü ve haksızlığa varmayan bir mali politika, Gazâlî'nin iktisâdî sisteminde esas alınmıştır.

³⁹² İhya, II, 104 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 261.

³⁹³ Mustazhiri, s. 211; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 261.

³⁹⁴ Gazâlî, Fâtihatü'l-Ulum, s. 68 vd; İhya, II, 104.

³⁹⁵ İhya, II, 104.

³⁹⁶ Gazâlî, İhya, II, 404 vd.

II-VEZİRLİK:

A- KANUNİ DAYANAĞI VE LÜZUMU:

Gazâlî "*Bana kendi ailemden biraderim Hârun'u vezir ver. Onunla sırtımı kuvvetlendir. Onu işimde ortak yap*"³⁹⁷. "*İş hususunda onlarla müşavere et.*"³⁹⁸ ayetlerinin, bu müessesenin kanunî dayanağını oluşturduğunu söyler³⁹⁹. Peygamberine dahi istişarede bulunmayı emreden ve onlar için bunu lüzumlu gören Cenab-ı Hakk'ın, beşer için görmemesi düşünülemez. İdareci, mükemmel ve müstesna kabiliyetlere sahip olsa dahi, yapacağı işler hususunda liyakatli şahıslarla istişarede bulunması gerekir. Aksi tutum ve davranışlar sakıncalı olup, halkın ve devletin zarar görmesine neden olur⁴⁰⁰. Bu bakımdan idareci olan herkes, özellikle de devlet başkanının, uhdesindeki amme işlerini layıkıyla yerine getirebilmesi için basiretli ve dürüst yardımcılara ihtiyacı vardır. Bu yardımcılardan en başta geleni ise vezirlerdir. Vezir, devlet başkanının en yakın yardımcısıdır. Bilinmelidir ki devlet başkanlığı iyi, münasip, liyakatli ve adil vezirlerle tamam olur. Hiç bir hükümdarın vezirsiz iş görmesi düşünülemez. Sırf kendi görüşüyle hareket eden hükümdar, neticede çaresizlik içine düşer⁴⁰¹. Günahlara dalmayan ve iyi bir vezire sahip olan devlet başkanının değeri artar ve şöhreti yayılır⁴⁰².

Vezirin lüzumunu böylece bitirdikten sonra, şimdi de onda bulunması gereken özellikleri ele alalım.

³⁹⁷ Taha, Âyet: 29, 30.

³⁹⁸ Ali İmran, Âyet: 159.

³⁹⁹ Gazâlî, *Nasîhâtu'l-Mülûk*, s. 175.

⁴⁰⁰ Gazâlî, *Mustazhirî*, s. 186.

⁴⁰¹ Gazâlî, *Nasîhat*, s. 175; Laoust, H., *La Politique de Gazâlî*, s. 150; Şîrvânî, *Harun Han, Nazarî ve Tatbiki Siyaset*, Trc. H. Gazi Yurdaydın, *İlâhiyat Fak. Dergisi*, Sy: III-IV, s. 37.

⁴⁰² Yurdaydın, a.g.e. göst. yer.; Laoust, H., *La Politique de Gazâlî*, s. 150; *Sırru'l-Âlemîn*, s. 8.

B- VEZİRDE BULUNMASI GEREKEN ÖZELLİKLER:

Her meslek ve görevin, kendisine has bir takım hasletleri vardır. Vezirlik gibi, devlet teşkilâtında önemli bir yeri olan müessesenin ve o müessesenin başında bulunan şahsın da bir takım özelliklere sahip olması pek tabiidir.

Çalışmamızın devlet başkanlığı kısmında, idareciler için lüzumlu görülen özelliklerin, vezir için de gerekli olduğunda şüphe yoktur.

Bunlara ilâveten vezirin, iyiliğe rağbet eden ve kötülüklerden kaçınan kimse olması gerekir⁴⁰³. Ayrıca vezir, bilgili, akıllı ve olgun yaşta olmalıdır. Akıllı genç olandansa, akıllı ve yaşça olgun ve büyük olanı tercih edilir. Zira yaşlı olanlar, tecrübe sahibidirler. Kişinin tecrübe ile öğrendiğini, başka bir yoldan öğrenmesi mümkün değildir⁴⁰⁴.

Devletin ziyneti olarak telâkki edilen vezirin, fizikî ve ahlâkî güzelliğe sahip olması gerekir. Zihni ve akli mükemmelliğin yanında fizikî mükemmellik de, devletin şahsiyetine itibar kazandırır. Devlet işlerini muntazam bir şekilde yürütebilmesi için vezirde şu beş şeyin birlikte bulunması gerekir. Bunları;

- 1- Hayal ettiği şeyleri gerçekleştirecek derecede *akıllılık*
- 2- Mübhem (kapalı) meseleleri açığa çıkaracak seviyede *ilim*,
- 3- Korkulmaması gereken bir şeyden çekinmeyecek⁴⁰⁵ derecede *cesaret*,
- 4- Herkese karşı *dürüstlük*,

5- Her ne pahasına olursa olsun, devlet başkanına ait *sırları saklamak* şeklinde, saymamız mümkündür.

⁴⁰³ Gazâlî, Nasihât, s. 177; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 150.

⁴⁰⁴ Gazâlî, a.g.e., s. 177.

⁴⁰⁵ Gazâlî, a.g.e., s. 177.

Yine vezir olarak tayin olunan kimsenin ağır başlı, güzel sözlü, geniş yürekli, güzel yüzlü, haya sahibi olması; susması gereken yerde sükut etmesi, konuşması gereken yerde de konuşması lâzımdır. Zamanın hile ve desiselerine karşı, dakik ve uyanık olmalıdır⁴⁰⁶.

Gazâlî'nin, çok kuvvetli bir şekilde hiyerarşize ettiği toplum sisteminde, önemli bir yer işgal eden vezirin, bu özellikleri her zaman taşıması gerekir. Zira o, tüm idarî, siyasî ve iktisadî işlerin odak noktasını oluşturmaktadır. Ondaki kısmî bir zaafiyet, toplumun belirli kesimlerinde derhal etkisini gösterir. Devletin bekâsı ve halkın mutluluğu, bir bakıma onun devranışlarına ve idaresine bağlı bulunmaktadır. Onun için belirtilen özellikleri taşıyan birini vezir olarak tayin etmek, devlet başkanı için zorunlu görülmüştür⁴⁰⁷.

Bu kadar mühim özellikleri taşıyan, toplumda müstesna bir yeri olan vezirin, bir takım hak ve görevlere sahip olması, tabii bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Zira Allah'ın insana verdiği her görevin, bir hakkı, her hakkında bir görevi vardır. Keza her külfetin bir nimeti olduğu gibi, her nimetin de bir külfeti bulunacaktır.

Vezirliği ister hak, ister görev; ister nimet isterse külfet olarak kabul edelim, bir makamı işgal eden kişinin ilgili mercilere karşı hak ve görevleri vardır. Şimdi bunları izaha çalışalım:

C- VEZİRİN HAKLARI:

1- Vezir, devlet başkanının en yakın yardımcısı olduğundan, luzumu anında görüşme ve istişarede bulunma hakkına sahip olması gerekir.

2- Onun, maddî ve manevî destek talepleri, devlet başkanınca mümkün mertebe karşılanmalıdır.

⁴⁰⁶ Gazâlî, a.g.e., s. 177 vd.

⁴⁰⁷ Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 377,263; Sırru'l-Âlemîn, s.19.

3- Devlet başkanından, kendisine karşı her zaman ılımlı davranışlarda bulunmasını ve aleyhine söylenen sözlere itibar etmemesini istemesi vezirin hakları arasındadır⁴⁰⁸.

D- VEZİRİN GÖREVLERİ:

1- Vezir amiri olan devlet başkanına karşı saygılı ve dürüst davranmalıdır.

2- İdaresi altındaki halka karşı her zaman şefkâtlı ve merhametli olmalıdır.

3- Devlet başkanına ait olup, kendisinin vakıf olduğu sırları hiç bir şekilde ifşa etmemeli, ser verip sır vermemelidir⁴⁰⁹.

4- Yapacağı işlerde azamî dikkat ve ihtimam gösterip, devletin ve devlet başkanının düşmanlarını pişman, dostlarını mesrur etmelidir.

5- Devlet başkanında gördüğü hatalı ve kötü davranışları münasip yer ve zamanda uygun bir lisanla gidermeye çalışmalıdır. Onun hakkında iyilikten başka bir şey düşünmemelidir ⁴¹⁰. Yapacağı nasihatlerde yumuşak bir dil kullanmalı, onu mahcup ve rencide edici tavır ve hareketlerden sakınmalıdır. Zira Cenab-ı Hak, Hz. Musa'yı elçi olarak Firavun'a gönderdiği zaman " *Gidin de ona yumuşak söz söyleyin*" ⁴¹¹ diye buyurmuştur. Allah, kendi düşmanıya dahi yumuşak konuşmayı emredince, diğer kimselerin böyle davranmaları daha da zarurîdir. Zira yumuşak ve gönül alıcı bir tarzda konuşmak, devlet başkanını sert davranmaktan alı koyduğu gibi, hatalı davranmaktan da vaz geçirebilir ⁴¹². Eğer vezir, devlet başkanıyla münasip bir lisanla konuşmazsa daha da fena davranışlar içine girebilir.

⁴⁰⁸ Laoust, H., a.g.e., s.150; Nasihât, 175 vd.

⁴⁰⁹ Laoust, H., a.g.e., s. 150; Nasihât, s. 175 vd.

⁴¹⁰ Nasihat, s. 177; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 263.

⁴¹¹ Taha, Âyet: 44.

⁴¹² Nasihat, s. 181 vd.

Vezerin bu tür davranışları, devlet başkanı tarafından nazik olmayan bir tarzda karşılanırsa dahi, vezir bundan olumsuz etkilenmemelidir. Her an böyle davranışların muhtemel olduğunu bilmeli, bundan dolayı da ondan gücenmemelidir. Zira insanın tabiatı gereği güçlü olan, genelde istediğini söyler ve yapar. O bakımdan da vezir, çok becerikli, liyakâtlı, kabiliyetli olsa dahi, hemkendisini ve hem de işini devlet başkanının işinden üstün görmemelidir. Ayrıca vezir, yaptığı her işin ve söylediği her sözün, devlet başkanından aldığı güç sayesinde olduğunu da bilmelidir ⁴¹³.

6- Devlet başkanı, bazı görevlerde olduğu gibi, devletin gelir ve giderleriyle alakalı, yetkilerini de vezire devredebilir.

Genel olarak İslâm devletlerinde ve özellikle Abbasiler'de vergiler, vezirler tarafından toplanmıştır. Hatta, temelde vezirin en önemli iki görevinden biri de devlet gelirlerini toplamaktır. Onun ikinci mühim görevi ise orduyu her an çıkabilecek bir savaşa hazırlıklı bulundurmaktır. Diğer saydığımız görevler ise bunlara nisbetle tali derecede özellik arz eder.

Devlet başkanının görevleri kısmında da genişçe ele aldığımız gibi gelirler, meşru yollardan elde edilmelidir. Müslümanlardan elde edilen gelirlerin en önemlisini zekât oluşturur. Bunun haricinde mütevellisi belli olmayan vakıf malları ile mirasçısı olmayan muristen intikal eden mallar, devletin önemli gelir kaynaklarıdır. Bir de, olağanüstü durumlarda, devletin gelirleri giderlerini karşılayamaz ve ordunun donatımına yetmezse, "*ek vergi*" adı altında yeni vergiler konulabilir. Bu vergi, malî durumu iyi olan zenginlerden alınır.

Vezer, devlet gelirlerini halktan toplarken, adil ve müsamahakâr davranmalıdır. Gelirler, ölçü, usul ve kaidelerine riayetle zamanında

⁴¹³ Nasihat, s. 181.

toplanmalıdır. Mali gücü oranında herkesten vergi alınmalıdır. Gazâli bu realiteyi "Avda turna kuşu vurmak gerekir; serçe değil"vecizesiyle ifade etmiştir. Halkın yoksul ve düşkünlerinden hiç bir şey almamak, hatta onlara maddi yardımda bulunmak gerekir. Cemiyet içinde, geçim sıkıntısı çeken vatandaşlarına bol bol ihsan ve lutuflarda bulunarak, onların hoşnutluğunu kazanmalı ve dualarını almalıdır ⁴¹⁴.

Gazâli, yoksullara yapılan yardımlardan dolayı alınan duaların çok büyük değeri olduğunu belirterek Fâhrü'l-Mülk'e yazdığı mektupta özetli şöyle der: "Devlet güvenliği, duvarları taştan, kapıları demirden yapılan kaleler, ok ve kılıçla donatılmış ordularla sağlanamaz. Asker ve ordu, ilâhi musibetleri defedemez. Tûs'daki komutan, demir kapılar ardındaki kalelerde oturup, var yok demeden halktan mal toplamıştır. Bundan dolayı halk, fakru zaruret içine düşmüştür. Topladığı mal, kendisini dünyada ebedileştirmeyecektir. Tûs'daki komutanın bu kötü davranışlarına karşı, Horasan emiriniz ise, halka ihsanlarda ve iyi muamelelerde bulunmaktadır. Halk ondan memnun olup, gece gündüz ona dua etmektedir. Dua yapan müminler, birer manevi ordu oluşturur. Peygamberimiz "Dua, belayı def eder." "Dua ve bela birbirlerinin ilacıdır" ⁴¹⁵ buyurmuştur. Her zaman hayır ve iyilik yapmak gerekir. Senin şehit olan baban (Nizamü'l Mülk'ü kasd ederek) Kırman şehrinin idarecisinin hayır yaptığını duyunca, heyecandan yedi azası sallandı. Bu, hayırları kötü gördüğünden değil, doğuda ve batıda hayırda kendisini geçeni görmek istemediğindendir ⁴¹⁶.

İdareniz altındaki Tûs şehri, kuraklık yüzünden kıtlık geçirmektedir. Elinde malı olanlar fahiş fiyatla satış yapmakta halkı mağdur etmektedirler. İhtikâr, karaborsa başını almış gidiyor ⁴¹⁷. Geceleyin,

⁴¹⁴ Nasihat, s. 183 vd.

⁴⁴⁵ el-Firdevs, II, 225

⁴¹⁶ Fezâilü'l-Enâm , s. 68.

⁴¹⁷ İhtikâr: Halkın yiyecek ve içecek gibi zaruri ihtiyaçlarını ucuz ucuz toplayıp, fırsat bulunca pahalıya satmak ve vurgunculuk yapmak demektir. (Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat)

dükkan ve evlerin yağmalanmasına başlandı. Taki bu kötü haller sizin İsfereyîn'e, Damgan'a geldiğiniz ana kadar devametti. Sizin adil ve merhametli idarenizde, artık bu kötü haller olmayacaktır. İdare ettiğin herkese ve kendi aile efradına merhemetli ol. İdaren altındakileri ihmal etme. Özellikle dervişlerin beddualarından kork. İşlerin ıslahında başarılı olamayacaksan, durumu halka bildir, halkın manevi yardımını talep et. Bilmiş olasin ki, Tüs halkının duası gerek hayırda ve gerekse belada mücerreb (tecrübe edilmiş)dir. Sakın ha zuulmetme, zalim olma. Bilesin ki zalim, bir başka zalimle ortadan kalka sonra hepsinden de Allah intikâmını alır. Bu bakımdan, zaten kuraklık afetine maruz kalmış halktan bir de vergi almayasın...vesselam⁴¹⁸.

Bu da gösteriyor ki, halkın devletine vergi vermesi bir vus'at ve genişlik meselesidir. Vergiyi imkânı olandan almak gerekir. Zengin olmayandan, veya zengin iken fakirleşenden vergi alınmaz. Verginin takdir ve tayininde, maruz kalınan sosyal afetler, ticarî zararlar, nazara alınmalıdır. Geçim sıkıntısına düşmüş kişilerden vergi almak, bir devlet zulmü olarak değerlendirilmiştir. Gazâlî'nin bu değerlendirmeleri bu gün bir çok toplumun arzuladığı hususlardır.

7- Devlet başkanının görevlerini izah ederken de açıkladığımız gibi, esas olan ihtilâfların barışçı yollardan çözüme kavuşturulmasıdır. Vezir, savaş çıkmaması için her tür diplomatik teşebbüslerde bulunmalı ve gerekiyorsa çeşitli lutuf ve hediyeler vererek, düşmanı hasmane davranışlardan vaz geçirmelidir. Barış temin onun aslî görevdir. En kötü vezir, hükümdarını; barış yoluyla alması gereken bir şeyi savaş yoluyla almaya iten kişidir⁴¹⁹. Tüm gayretlere rağmen savaş kaçınılmaz hale gelirse, önceden techiz ettiği ordusuyla birlikte savaşa katılmalıdır. Ordusundan esir düşenleri para mukabili kurtarmalıdır. Bu diğer askerlere cesaret kazandıran bir davranıştır⁴²⁰. Karşı taraftan alınan

⁴¹⁸ Fezâilü'l-Enâm, s. 68 vd.

⁴¹⁹ Nasihât, s. 181 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 150, 263.

⁴²⁰ Nasihât, s. 182 vd.; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 264.

esirlere iyi muamele etmek, onlara haysiyetli bir hayat sürdürmelerini temin etmek gerekir.

Bu ve benzeri hususları, "Devlet başkanının görevleri" 421 bahsinde genişçe incelediğimizden, burada daha fazla üzerinde durmuyoruz.

III- KÂTİPLER:

Gazâlî'nin devlet sisteminde, kâtipler önemli bir yer işgal eder. Gazâlî, işe kalemin, yazının ve yazmanın önemini izahla başlar. O, kaleminden daha üstün bir şey olmadığını, geçmiş ve geleceğin onunla bilindiğini söyler. Allah'ın kalem üzerine yemin etmesi ona verilen değeri ifade eder. Nitekim Cenab-ı Hak Kur'an'da "*Hokka ile kaleme ve kalem erbabının yazmakta oldukları şeylere and olsun ki*" 422, "*Oku, Rabbin nihayetsiz kerem sahibidir; ki O kalemle (yazı yazmayı) öğretendir. İnsana bildiğini O öğretti*" 423 buyurarak onun üstünlüğünü dile getirmiştir.

Alim ve filozoflar da, kalemin ve kitabetin önemini belirten veciz sözler sarf etmişlerdir⁴²⁴. Bunlardan İbn Mu'tez ⁴²⁵ "*Kalp madendir, akıl cevherdir. Kalem kuyumcudur ve hat, sanattır*" demiştir.

Calinos (Galenus)⁴²⁶ "*Kalem, söz tabibidir*"; Belinas

⁴²¹ Bkz. Devletin Gelirleri Bahsi.

⁴²² Kalem, Âyet:1.

⁴²³ Alak, Âyet: 3-5.

⁴²⁴ Gazâlî, Nasihât, s. 185.

⁴²⁵ İbn Mu'tez: Ebu'l-Abbas Abdullah b. Muhammed el-Mu'tezz billah (h. 427-296/m.861-908) ünlü Arap edip ve şairlerindendir. Bedî' üzerinde ilk eser yazanlardandır. El-Muktedirbillah'ın hilâfeti sırasında, bir grubun isyan edip, halifeyi hal'etmeleri sonucu halife ilân edildi, bu görevde bir gün kaldı ve neticede öldürüldü.

⁴²⁶ Calinus (Galenus): Yunanlı bir tabiptir. Eserleri Müslümanlarca da tanınmaktadır. M. 131-210 yılları arasında yaşamıştır.

(Apollonius)⁴²⁷ "Kalem büyük bir tılsımdır"; İskender "Dünya, kılıç ve kalemle ayakta durmaktadır. Kalem kılıçtan daha üstündür." diye ona verilen değeri dile getirmişlerdir.

Kur'an ve sünnetin ruhuna uygun bir şekilde kaleme ve kâtime verdiği değerle Gazâlî; çok mantıklı bir davranış sergilemiştir. Ona göre kâtip güzel yazıyı, telâfuzu çok iyi bilmelidir. Devlet başkanı ile olan ilişkilerinde seviyeli bir münasebet kurmalı, gelen misafirlerine karşı cömert, centilmen ve müsamahakâr davranmalıdır⁴²⁸. Bununla birlikte şu on şeyin de kâtip tarafından bilinmesi gerekir:

- 1- Yeraltı sularının uzaklık ve yakınlığını ve yerüstüne çıkarılmalarını,
- 2- Yazın ve kışın, gecenin ve gündüzün uzayıp kusalmasını; güneş ay ve yıldızların seyri ile ictima' ve istikbâl⁴²⁹ durumlarını,
- 3- Ziraatçılara uygun olan işleri,
- 4- İlaç ve tıp bilgisini,
- 5- Meteorolojik bilgileri,
- 6- Akitlerde kullanılan parmak hesabını (Geometrik hesap)
- 7- Şiir ve kafiye bilgisini,
- 8- Kalem imal edildiği maddeyi ve onu kullanmayı,
- 9- İmlâ kurallarını,
- 10- Satır aralıklarını, harflerin kullanım durumlarını bilmele-ridir⁴³⁰.

Görüldüğü gibi Gazâlî sisteminde kâtipler mühim bir yer işgal etmekte olup, basit anlamda bir yazı işiyle uğraşmamaktadırlar. Yazının uslûp ve sistemini bilmenin yanında, yazı aletlerinin tamir ve bakımına

⁴²⁷ Belinas (Apollonius). M. 1.Yüzyılda yaşamış, Tyana'lı bir filozoftur. Kendisine bir çok olağan üstü haller isnat edilmiştir.

⁴²⁸ Laoust, H. La Politique de Gazâlî, s.151; Gazâlî, Nasihat, s. 185 vd.

⁴²⁹ İctima' ve istikbâl, astronomi ve yıldızlar ilmine ait istihlâhlardır. İctima', ay ve güneşin bir noktaya gelmesi; istikbâl ise, aralarında 180 derecelik bir açının bulunması halidir.

⁴³⁰ Gazâlî, Nasihat, 188 vd.

varan her konuda malumat sahibi olmaları gerekir. Ayrıca kâtipler için sayılan çok yönlü görevler, onların müstesna kabiliyetler taşımaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Zaten Gazâlî'nin, onları, devlet başkanının yakın mesai arkadaşları olarak görmesi de bir gerçeği ifade etmektedir⁴³¹.

IV-HİSBE TEŞKİLATI VE MUHTESİPLER*

Gazâlî kamu hizmetlerinin gereği gibi yerine getirilebilmesi, halkın emniyet ve huzurunun sağlanabilmesi için bir hisbe teşkilâtının kurulmasını zarurî görür.

Akil-baliğ olan her müslümanın en başta gelen görevi iyiliği emretmek ve kötülükten menetmektir ⁴³². Bu bakımdan dinin en büyük kutup noktalarından birisi de, emr-i bi'l ma'rûf Nehy-i ani'l Münker (yani iyiliği emretmek kötülüğü nehy etmek) vazifesinin icra edilmesidir. Hatta, peygamberlerin gönderilmeleri de bu gayeye matuf bulunmaktadır. İkâz ve irşâd görevinin ihmal edildiği toplumlarda dini duygular çöküntüye uğrar, ihtilaflar çoğalır, sapıklık yayılır, ülkeler viran, insanlar helâk olur. Bu sosyal felâketleri ortadan kaldırmaya çalışanlar Hz. Peygamber'in sünnetini yeniden ihya etmiş, diriltmiş gibi olurlar ⁴³³. Bu gayretler sonunda elde edilen neticenin manevi hazzının sınırı yoktur.

⁴³¹ Gazâlî a.g.e., s. 189; Laoust, H., La Politique de Gazâlî, s. 151.

*: Hisbe ve Muhtesib: İyilikler yapılmaz olduğunda iyiliklerin yapılmasını emretmeye; kötülükler yapılır olduğunda da yapılmasını önlemeye çalışmaya hisbe denir. Hisbeyi yapan ise muhtesibdir. Hisbenin tarihi eski olup, Hz. Peygamber'in devrine kadar uzanmaktadır. Peygamberimiz devrinde Hz. Ömer, Medine'nin, İbn'ü'l-As ise Mekke'nin muhtesibliğini yapmışlardır. Ayrıca muhtesib, halkın satın aldığı yiyecek ve giyecek maddelerinin kalite kontrollerini, beldelerin temizlik işlerini, yollardaki trafik kontrollerini yapmak gibi çok genel işleri yapar. (Bkz. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 15. Fasikül, Muhtesib maddesi; Maverdî, Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 240.; Kavakçı Yusuf Ziya, Hisbe Teşkilâtı, s. 11, vd.

⁴³² Gazâlî, İhya II, 229; Laoust, H. La Politique de Gazâlî, s.128.

⁴³³ Maverdî, Ahkâmu's-Sultaniyye, s. 240 vd.

Gazâlî bu konunun mana ve ehemmiyetini, Kur'an ve sünnetten getirdiği delillerle isbatlar: *Sizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki, (onlar herkesi) hayra çağırsınlar, iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirmeye çalışsınlar. İşte onlar muradına erenlerin ta kendileridirler*"⁴³⁴. Mealindeki ayet-i kerimeyi bu kurumun kanunî dayanağı olarak kabul etmektedir⁴³⁵.

Gazâlî'ye göre, huzur ve refah içinde yaşamak için, sırf adli yargı organlarının mevcudiyeti yeterli olamaz. Hatta bu organların, en verimli bir şekilde çalışmaları dahi, sosyal adaleti temin edemez. Kaldı ki cemiyetlerde meydana gelen adli vakaların çokluğu, mahkemeleri altından çok zor kalkılabilir bir iş yoğunluğuna götürmüştür. Zaman göstermiştir ki, içtimai mürakabenin zayıf olduğu veya hiç olmadığı toplumlarda, kanun dışı olaylar çoğalmakta, anarşi ve istikrârsızlık kol gezmektedir. Gazâlî, bu gerçeği gördüğü içindir ki, şartlarını taşıyan her müslümanın bu ikaz ve irşâd (hisbe) görevini yerine getirmesi gerektiğini belirtir⁴³⁶. Gazâlî hisbe kurumunun rükünlerini şöyle sıralamaktadır.

- 1- Muhtesib
- 2- Muhteesebun aleyh
- 3- Muhtesebu'n fih
- 4- İhtisab'dır.

A- MUHTESİB (Hisbe görevini deruhte eden):

İyiliği emredip, kötülükten sakındıran kimsenin mükellef, müslüman, adil, güç ve kudret sahibi olması gerekir⁴³⁷. Muhtesib, bu şartların tümüne birden sahip olmalıdır. Bunları sırasıyla ele alalım:

- 1- İkâz ve irşâd görevini yerine getirecek kimsenin herşeyden önce

⁴³⁴ Ali İmran, Âyet: 104.

⁴³⁵ Gazâlî, İhya II, 230.

⁴³⁶ Gazâlî, a.g.e., II, 233 Laoust, Henri, Sociologie Musulmane, s. 382.

⁴³⁷ Gazâlî, a.g.e., II, 233.

mükellef olması gerekir. Köle ve kadınlar da bu hükme dahildir. Deliler ile bâlîğ olmayan çocuklar bu hükmün dışındadır. Ancak, mümeyyiz olup da reşit olmayan küçükler, kötü olan şeyleri yasaklayıp, imha edebilirler. Aynı küçük, müşrikin şirk aletlerini imha ve silahını müsadere edebilir. Mükellef olmadığından bahisle, onun bu işi yapmasına kimse engel olamaz.

2- Bu görevi ifa edenin müslüman olması gerekir. Çünkü, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l münker esas itibariyle dine hizmettir. Bu bakımdan gayri müslim bir şahsın bu görevi yapması mümkün değildir.

3- Adalet: Bazı alimler, muhtesibin başkalarına emrettiği şeyleri kendisinin yapması gerektiğini, aksi halde sözünün tesirli olamayacağını iddia ederler⁴³⁸. Gazâlî, muhtesibin adaletini tartışmalı bir şekilde ele alır ve fasıkın bile ikâzının geçerli olduğunu söyler. Zira her bakımdan kusursuz muhtesib bulmak mümkün değildir. Üstelik böyle bir şartı koymak, icmanın hilâfına olduğu gibi, ihtisab kapısını da kapamak demektir. Nitekim savaştan İslâm orduları arasında iyiler bulunduğu gibi, kötüler, içki içenler ve yetim malı yiyenlerde vardı. Yani bir kimsenin, bazı günahlarının olması, genel manada iyi işler yapmasına mani değildir. Meselâ, Abdest alıp namaz kılmayan kimse, hem abdesti hem de namazı terkedene nisbetle daha az ceza görür. Bu da iyilik ve kötülüğün ayrı ayrı değerlendirildiğini göstermektedir.

Gazâlî, kişinin söylediğini yapmasını, doğruluk ve adalet olarak kabul eder. İyiliği diliyle emreden kimsenin adil olması, söylediğinin tesir etmesi bakımından şarttır. Zor kullanma yolu ile kötülükleri önlemede muhtesibin adaleti şart değildir. Fasık olan muhtesib, hırsızlık malını zilyedinden zorla alıp sahibine iade ettiği gibi, şarap şişelerini de kırıp imha edebilir⁴³⁹.

⁴³⁸ Gazâlî, a.g.e., II, 234.

⁴³⁹ Gazâlî, a.g.e., II, 234.

4- Muhtesibin güç ve kudret sahibi olması: Gazâlî'nin beyanına göre, bazı İslâm alimleri, muhtesibin güç ve kudret sahibi olmasını yeterli görmemiş, ayrıca idareciden izinli olmalarının da gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Böyle bir şart Gazâlî'ye göre geçersizdir. Zira kötülük karşısında susmak, isyandır, günhtir. Kötülükleri men etmek herkes için bir görevdir. Aynı şekilde iyinin iyiliğini, kötünün de kötülüğünü beyan etmek için, idareciden izin almak çoğu kez lüzumsuzdur. Keza böylesi davranış, nassların ruhuna ve metnine de aykırıdır. Ancak hisbe görevi yerine getirilirken, birkaç çeşit usulün takip edildiğini görüyoruz. Bunlar da, tarif, güzel söz ve nasihat, sert konuşmak, müdahale ve şiddettir.

Buradaki sertlikten maksat, sövüp saymanın dışında, muhatabı caydıran kelimeler sarfetmektir. Fiili müdahale ise, kötü olarak kabul edilen halleri ortadan kaldırmaktır. Meselâ, içkinin bulunduğu şişeleri kırmak, gasb ve hırsızlık malını zilyedinden alarak hak sahibine vermek gibi haller, bu kabil davranışlardandır. Bunların ifasında bir takım nafoş hadiselerin meydana gelmesi mevzubahis olursa, idareciden izin almak gerekli olacaktır ⁴⁴⁰. Bir başka açıdan, halkın avam kesiminin yasak olduğunu bildiği şeylere, muhtesibin izinsiz müdahalesi caizdir. İctihad yoluyla münker sayılan şeylerde muhtesibin müdahalesi ise, idarecinin iznine bağlıdır ⁴⁴¹. Zira izne bağlı olan faaliyetlerde hem muhtesibi ve hem de onun taraftarlarının korunması amaçlanmıştır. Ayrıca bidatın yayıldığı, Ehl-i Sünnet mensuplarının azınlıkta olduğu memleketlerde, idarecinin izni olmadan emr-i bi'l-ma'ruf görevi yapılamaz. İdarecinin izniyle ikaz görevinde bulunana kolay kolay kimse müdahalede bulunamaz. Devlet başkanından izinli kimsenin, tüm kötülüklerle mücadele etmesi, hem neticeyi kolaylaştırır, hem de fitne ve fesadın zuhuruna imkân vermez. Bu bakımdan isabetli bir

⁴⁴⁰ Gazâlî, a.g.e., II, 236; Laoust Henri, La Politique de Gazâlî, s. 130 vd.

⁴⁴¹ Gazâlî, a.g.e., II, 240.

şekilde toplum değerlendirilmeli ve taktikler ona göre belirlenmelidir⁴⁴².

Va'z ve nasihat yoluyla yapılacak ikaz faaliyetinde, idarecinin iznine ihtiyaç yoktur. Bu görev yerine getirilirken, muhatabın toplum içindeki yerine dikkat etmek gerekir. İslâm alimlerinin devlet başkanlarına nasihat etmeleri, iyiliği emir kötülükten sakındırmaları, bir teamül haline gelmiştir. Onları küçük düşürücü ve itibarlarını zedeleyici davranışlardan kaçınılmalıdır. Elllerinde bulunan gasb edilmiş malları zorla alınmamalı ve yanlarındaki müskirat şişeleri kırılmamalıdır. Kötülük karşısında susmak nasıl tehlikeli ise, onları küçük düşürücü ve heybetini kaybettirecek işlerde bulunmak da öylece tehlikelidir⁴⁴³. Nasihat edilecek zamanı, zemini ve kişiyi iyi belirlemek gerekir. Zira, zaman içinde, iyiliği tavsiye ettiği için, zarar görmüş alimlerin sayısı hiç de az değildir. Bu bakımdan muhtesibin faaliyetleri şu dört şıktan birine dahil olur:

1- Yapılan ikaz ve irşad, şayet muhataba tesir etmiyorsa ve hatta, bu görevi ifadan dolayı muhtesib zarar görüyorsa; böyle bir durumda emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l münker vacib değildir.

2- Karşı tarafın yararlandığı, ikaz ve irşad (muhtesib) edenin ise zarar görmediği ikaz türüdür. Bu şekildeki ikaz ve irşad her müslümana gereklidir.

3- Hem tesir etmediği ve hem de mukabilinde zararın meydana gelmediği nasihat ve ikaz. Böyle bir ikazda bulunmak gerekli değildir. Ancak, nasihat, dinin şiarından olduğu için devam etmek müstehab olarak kabul edilmiştir.

4- İkaz ve irşaddan dolayı muhtesibin zarar gördüğü ikâz şeklidir. Meselâ, gasb olunan bir malın geri alınması esnasında görülen zarar gibi. Böyle bir durumda emr-i bi'l-ma'rufta bulunmak vacip olmayıp belki de müstehaptır⁴⁴⁴.

⁴⁴² Gazâlî, a.g.e., II., 246.

⁴⁴³ Gazâlî, a.g.e., II., 239; Laoust Henri, La Politique de Gazâlî, s. 130.

⁴⁴⁴ Laoust, Henri, La Politique de Gazâlî, s. 130; Gazâlî, İhya, II, 239.

Bazı durumlarda ise emr-i bi'l-ma'rufta bulunmak kesinlikle yasaklanmış ve haram sayılmıştır. Zulüm ve haksızlığıyla meşhur olmuş bir kimseye karşı, ikaz ve irşadda bulunmamak gibi. Zira öyle bir davranışta, nasihat edenin hayatı sözkonusu olmaktadır. Kişinin, bile bile hayatını tehlikeye atması, intiharın başka bir çeşididir. Şayet yapılan bu nasihatlerden dolayı, nasihat edenin akraba ve hısımlarının can güvenlikleri tehlikeye girecekse, bu, ittifaken haramdır. İkaz ve irşad vazifesini yerine getirmeye çalışan muhtesib, muhatabının daha büyük günah işlememesine dikkat etmelidir. Küçüğünden menedildiği takdirde, günahın büyüğünü işleyecek kimsenin haline ses çıkarmamak gerekir. Meselâ, başkasına ait bir koyunu kesen kimseye engel olmak, iyi bir davranıştır. Ancak o kişiyi koyunu kesmekten men etmek, şayet daha büyük günah olan insan kesmeye sevk ediyorsa bu takdirde koyunu kesmesine engel olmamak gerekir.

İyiliği emir, kötülüğü men etme görevi, tüm iyilik ve güzelliklerine rağmen meşakkatli bir iştir. İnsan, iyi olan bu dört şeyi, hem kendisi hem de yakınları için her zaman ister. Bunlar: İlim, sağlık, servet, mevki ve makam arzusudur. Bu dört şeyde iki husus insanların hoşuna gitmez. Birisi elde ettiğinin elden çıkması; diğeri de umduğuna kavuşamamasıdır. Demek oluyor ki, hem mevcudun kaybolması, hem de beklenenin elde edilmemesi zarardır 445.

Beklenen şeyin ele geçemeyeceği endişesiyle ikaz ve irşad görevini yerine getirmemek doğru değildir. Meselâ, devlet başkanının muzaheretine muhatap, olmayı arzu eden bir kimse, onun hatalı hareketlerini söylemesi de gerekir. Beklentileri, bu görevni ifaya engel olmamalıdır 446. Ancak şiddetli bir hastalığa yakalanan kimse, kendisini tedavi edecek doktordaki ipek elbiseyi vesair yasak davranışlarını ikaz etmemelidir. Olabilir ki bu ikaz, hekimin ihmaline ve

445 Gazâlî, a.g.e., II, 241; Gazâlî, Mizânü'l-Amel, s.287 vd.

446 Gazâlî, a.g.e., II, 242.

ihanetine sebep olur. Bu bakımdan ikaz görevinin ifasında veya ademi ifasında kişi vicdanî ve dini duyguları muvacehesinde hareket etmelidir. Telafisi gayri kabil zararların meydana geleceği ayanbeyan ortada iken, ikaz ve irşad görevine devam edilemez⁴⁴⁷.

Elde olanı kaybetmek endişesiyle ikaz ve irşad görevini terk etmek çoğu kez gerekli görülmektedir. Meselâ, yapacağı ikazdan dolayı saldırıya uğrayacak, dayak yiyecek olan kimsenin, bundan uzak durması gerekir. Şayet yaptığı emr-i bi'lma'rûf sonunda ölüm endişesi söz konusu ise, ruhsat durumu evleviyyetle sabit olur. Yine hisbe görevini ifa eden muhtesibin, yapacağı faaliyetten dolayı, mal ve mülkünün tahrip edileceği (evinin yıkılacağı) mevzubahis olursa, bundan imtina etmesi gerekir. Keza ikaz ve irşadda bulunacak makam sahibinin saldırıya uğraması, hakârete maruz kalması ve mürüvvetinin kaybolması durumlarında da bu görev ondan sakt olur⁴⁴⁸.

Görülüyor ki, herkese teşmil ve tevdi edilen iyiliği emir, kötülüğü yasaklama, müsait ve münasip zaman ve zeminlerde yerine getirilecektir. Bu görevi her ne pahasına olursa olsun yerine getirmek, uygun görülmemiştir. Her zaman temin ettiği menfaatin sebep olduğu zarardan fazla olması gerekir.

Sosyal mahiyetli bir görevi ifa eden muhtesibin saydıklarımıza ilaveten, ilim, vera' ve güzel ahlâk sahibi olması da gerekir⁴⁴⁹.

Muhtesibin alim olması ona, emr-i bi'l mârûfun yapılacağı yerleri, derecelerini ve tehlikelerini bildirir. Muhtesib sahib olduğu vera' ile haddi aşmaktan ; güzel ahlâkla mücehhez olmakla da, şehvet ve

⁴⁴⁷ Gazâlî, a.g.e., II., 242.

⁴⁴⁸ Gazâlî, a.g.e., II., 242 vd.

⁴⁴⁹ Gazâlî, a.g.e., II., 251.

gazabın şerrinden korunmuş olur. Bu üç özellik muhtesibe ölçülü davranma imkânını sağlar ⁴⁵⁰. Muhtesebin sahip olması gereken özellikleri böylece belirten Gazâli, onun görev alanlarını da belirlemiştir.

B- HALK ARASINDA EN ÇOK İŞLENEN MÜNKERLER VE MUHTESİBİN GÖREV ALANLARI :

Gazâli, cemiyette yaygın olarak işlenen münkerleri, mescidlerde, çarşı ve pazarlarda, sokak ve caddelerde, hamamlarda, yemek ziyafetlerinde işlenenler olmak üzere beş ayrı başlık altında ele almaktadır.

1- Mescidlerde işlenen münkerler:

Mescidlerde, ibadet esnasında ve ibadet haricinde hoş karşılanmayan ve men edilmesi gereken bazı söz ve davranışlar vardır. Bu davranışlara dikkati çeken Gazâli, ta'dili erkânın terkini, teğanni ile Kur'an ve ezan okunmasını, deli ve sarhoşların mescide girmesini, mescidin içinde veya dışında alış-veriş yapılmasını ve mescid kapılarında dilencilik* yapılmasını, bunlara örnek olarak göstermiştir.

Yukarıda sayılan ve mescid içinde irtikâbı uygun görülmeyen işleri yapanların, daha önce belirttiğimiz usullerle men edilmeleri gerekir⁴⁵¹.

2- Çarşı ve pazarda işlenen münkerler:

Çarşı ve pazarda işlenen münkerlerin başında, alış-verişlerde yalan ve yanlış beyanda bulunmak gelir. Toplumun içtimaî ve ticarî ahlâkının bir göstergesi olan bu davranışlar, genelde satıcılar tarafından yapılır. Satılan malın vasfında ve fiyatında, müşteriye gerçeğe aykırı bilgi vermek yasaktır. Alıcıya, hilâfi hakikat bilgi verildiğine muttali olanların, bunu açığa çıkarmaları, failini ikâz etmelerigerekir. Aksi takdirde böyle bir haksız davranış karşısında suskun kalan kimse, satıcının günahına iştirak etmiş sayılır⁴⁵².

⁴⁵⁰ Gazâli, a.g.e., II, 252.

⁴⁵¹ Gazâli, a.g.e., II, 254.

⁴⁵² Gazâli, a.g.e., II, 255.

Ölçü ve tartıda hatalı davranmak, alıcılara kalitesiz ve bozuk mal satmak veya kötüyü iyiye karıştırarak piyasaya sürmek gibi davranışlar da, münkerattan sayılmıştır. Bu tür davranışlarda bulunmak haram, mani olmak ise vacibdir ⁴⁵³.

3- Sokak ve caddelerde işlenen münkerler:

Bu şekildeki münkerler, umumun yararlanmasına terk ve tahsis edilen yerlere vaki müdahaleler şeklinde kendini gösterir. Meselâ, umuma ait cadde ve sokaklara geçişleri engelleyecek şekilde ağaç dikmek, binaların balkonlarını uzatmak, kanallar açmak, çöp dökmek gibi fiiller münker davranışlar olarak kabul edilmiştir. Muhtesiblerin bu durumlara derhal müdahale etmeleri gerekir. Hatta bunların (münker sayılan hallerin) kadim (eskiden beri devam eden) olmaları dahi sonuca etkili olmaz, yani, kadim münkerler dahi izale olunur. Bu hüküm, mecelle de "*zarar kadim olmaz*"⁴⁵⁴ şeklinde kaidleştirilmiştir. Meselâ, umuma ait bir yol üzerine çıkıntı şeklinde inşa edilmiş "*şahnişinlerin*", balkonların kadimliğine bakılmaksızın yıkılmaları gerekir. Zira bu balkonlar, umumun geçişini engelleyen münker birer unsurdur. Halkın geliş geçişlerini engellemeyecek şekilde yola çıkarılan çıkıntı, yığılan eşyalar ise münker olarak kabul edilemezler⁴⁵⁵. Bu gün bu ve benzeri görevler, belediyeler tarafından yerine getirilmektedir⁴⁵⁶.

Halkın gidiş ve gelişlerine mani olacak şekilde, yol kenarlarına hayvan bağlamak, vasıta parketmek de yasak hareketlerden sayılmıştır. Ancak, kısa süreli indirme-bindirme yerleri bu yasağın kapsamı dışında tutulmuştur. Zira, kısa süreli indirme ve bindirme hareketleri aynı zamanda bir amme hizmeti olduğundan, bunlara mani olunamaz.

⁴⁵³ Gazâlî, a.g.e., II, s.256.

⁴⁵⁴ Mecelle, Mad. 6

⁴⁵⁵ Gazâlî, a.g.e., II,254.

⁴⁵⁶ 1580 Sayılı Belediyeler Kanunu'nun 10,11,12,13. maddeleri.

İstiab haddine riayet etmeyen nakil vasıtalarının trafikten men edilmeleri gerekir. Tehlikeli ve insanlara zarar verici yük taşıyan yük hayvanlarının ve nakil vasıtalarının meskun mahallere giriş ve çıkışları yasaklanmalıdır. Günümüz şartlarında meseleyi değerlendirdiğimizde yanıcı, patlayıcı ve zehirli gaz ihtiva eden kimyasal madde taşıyan vasıtaların halkın iskân ettiği yerlere giriş ve çıkışlarının yasaklanması şeklinde düşünmek pek tabii mümkündür. Ancak söz konusu tehlikeli maddelerin nakledileceği başka yol yoksa, gerekli güvenlik tedbirleri alınarak geçişlerinin temini gerekir. Zira bu maddelere halkın ihtiyacı vardır⁴⁵⁷.

Keza sokaklarda hayvan kesmek suretiyle yolların meşguledilmesi ve kirletilmesi, ölü hayvanların güzergahlara bırakılması, lağım sularının gelişi güzel saliverilmesi, çatı oluklarının halkın gelip geçtiği cadde üzerine tevcih edilmesi, münker hareketlerden sayılmıştır. Yine saldırgan köpeklerin meskûn mahallere bırakılması da yasak fiiller arasındadır. Bu tür münker halleri görenler, vazı nasihatle işi halletmeye uğraşmalıdırlar. Başarılı olamadıkları takdirde belde veya mülki amir tarafından bu kötü durumların izalesi gerekir⁴⁵⁸.

Bu nevi insanlara zarar veren hallerin izalesi, bu gün belediyeler ve hıfzısıhha müdürlükleri tarafından yerine getirilmektedir⁴⁵⁹.

4- Hamamlarda işlenen münkerler:

Hamalarda en çok mahrem yerlerini açmak ve başkalarının mahrem yerlerine bakmak şeklinde münkerat işlenir⁴⁶⁰. Bu tür hallerin görülmesi, anında müdahaleyi gerekli kılar. Hamamda çalışan kesecilerin, avret mahallerine el değdirmeleri de yasaklanmıştır. Ayrıca

⁴⁵⁷ Gazâli, a.g.e., II, 256.

⁴⁵⁸ Gazâli, a.g.e., II, 256.

⁴⁵⁹ Bkz. 1580 Sayılı Belediye Kanunu'nun 1,6,13,14,23 vd. Maddeleri, Karayolları Trafik Kanunu'nun 13. ve müteakip maddeleri, Umumî Hıfzısıhha Kanunu'nun 170-181. ve müteakip maddeleri.

⁴⁶⁰ Gazâli, a.g.e., II, 256.

hamamların giriş ve çıkışlarının pis tutulması, temizliğe riayet edilmemesi, sabun artıklarının rast gele öteye beriye atılması da münker olarak addedilmiştir. Hatta rastgele öteye beriye atılan sabunlara basarak kayıp düşen şahsın, yaralanması veya ölümü durumunda, hamam sahibinin ölenin diyetini ödeme mecburiyeti vardır. Sayılan münkerlerin izalesinde ve onlara engel olmada kamu yararı olduğundan, herkesin bu hususta kendine düşen görevi yerine getirmesi gerekir⁴⁶¹.*

5- Ziyafetlerde yapılan münkerler:

Ziyafetlerde, altın kap-kacak kullanılması, ziyafet mahallinin ipek kumaşla döşenmesi, sofraların içkili olması münker olarak kabul edilmiştir. Keza ikrâm için hazırlanan yiyecek ve içeceklerin lüzumundan fazla bulundurulması, aşırı taşkınlıklar göstererek mal ve servetin ziyanına sebep olunması gibi durumlar da ziyafetlerde yasaklanmıştır. Ziyafette, zenginlerin mükemmelliğe kaçmaları meşru iken, fakir ve normal geçinenlerin hallerine münasip davranmaları gereklidir⁴⁶².

6- Amme (kamu) münkeratı:

Gazâlî, bilenlerin bilmeyenlere, dini ve dünyevî meseleleri öğretmeleri gerektiğini, bundan kaçınmalarının mes'uliyeti icab ettirdiğini söyler⁴⁶³. Bu fasıldan olarak, evinde oturan kimse dahi, bildiğini bilmeyenlere öğretmek mecburiyetindedir. Fakih ve alimler, köy köy dolaşarak halkı, dinî hükümlerde irşad etmelidirler. Alim, öğretmeye gayret etmediğinden, cahil de öğrenmediğinden dolayı mesuldur⁴⁶⁴. Çiftçinin ziraî faaliyetlerde bulunmaması halkın geçimini sıkıntıya soktuğu gibi, fakihin irşad görevini yapmaması da halkı manevi huzursuzluğa sokar. Dışında olup biten kötülükleri önleyebile-

⁴⁶¹ Gazâlî, a.g.e., II, 257.

*Bu görev 1580 Sayılı Kanun'un 15/3. Maddesi mucibince belediyelere verilmiştir.

⁴⁶² Gazâlî, a.g.e., II, 257.

⁴⁶³ Gazâlî, a.g.e., II, 258.

⁴⁶⁴ Gazâlî, a.g.e., II, 258.

cek güçte olup da buna mübaşeret etmeyen alimler, Allah indinde mesuldurlar. Bu bakımdan her alim muktedir olduğu nisbette emr-i bil-ma'ruf görevini yerine getirmelidir⁴⁶⁵.

Görülüyorki Gazâlî, kamu düzeninin sağlanmasını amme ve belediye hizmetlerinin ifasını halkın tümüne teşmil etmiş olup, sırf devlete bırakmamıştır. Halkın huzur ve emniyetinin sağlanmasında ictimai bir sorumluluk getirmiştir. Olayları veçarelerini toplumdan bağımsız düşünmemiş, suçu da suçluyu da ve onları islah edeni de cemiyetin içinde düşünmüştür. Onun devlet sisteminde, gayri kanunî hareketleri yapanlar, münasip bir lisanla engellenmeye çalışılmıştır. Kötülüğe engel olma, ikâzda bulunanın takâtını aşması durumunda iş, devletin güç ve otoritesine bırakılmıştır. Gazâlî'nin bu tutumu, adlî, idarî, sıhhi, inzibatî ve ictimai hallerin tümünde kendini gösterir. Dolayısıyla da onun hisbe anlayışı, kamu düzenini sağlamaya, amme hizmetlerini bugünkü anlamda belediye ve hıfzısıhha müesseselerinin görevlerini ifayı amaçlamaktadır.

C- HİSBENİN YAPILACAĞI YERLER: (Muhtesebün fih)

Daha önce de belirtildiği gibi, hisbe (ikaz ve irşad) nassla belirlenen hususlarda yapılır. İctihadi meselelere de hisbe terettüp etmez. İctihadi olmayan meselelerde yapılacak hisbenin dört şartı vardır. Bu şartlar:

- 1- Yapılan işin münker olması,
- 2- Münkerin ikâz anında mevcut olması,
- 3- Münkerin açıktan işlenir olması,
- 4- Münker olduğu ictihada lüzum göstermeden bilinmiş olmasıdır.

1- İşin münker olması:

Yapılan işin kanunen yasaklanmış olması gerekir. Masiyet kavramından daha geniş kapsamlı olan münker lafzı, hem büyük ve

⁴⁶⁵ Gazâlî, a.g.e., II, 258; Laoust, Henri, La Politique de Gazâlî, s. 131.

hem de küçük suçları ihtiva eder. Bu nedenle Şari tarafından kötü kabul edilen fiil ve hareketleri yapan herkesin davranışları münker olup, mani olunması gerekir. Bu hareketi yapanın büyük veya küçük olması akıllı veya deli olması sonuca etkili değildir.

2- Münkerin ikaz ve irşad anında mevcut olması gerekir:

Yapılmış veya yapılması muhtemel münkerleri men etmek, muhtesibin görevi değildir. Yapılmış olan yasak fiil ortadan kalktığından, muhtesibin yapacağı bir iş kalmamıştır. İş adli yargının görevine intikal etmiştir. Yapılması muhtemel münkerlerhakkında ise, ona düşen nasihatte bulunmaktır.

3- Münkerin açıktan işlenir olması:

Yasaklanan fiil ve hareketin aleni işlenmesi gerekir. Muhtesib, kapalı kapılar ardında işlenen yasak davranışlara müdahale edemez. Tecessüse yönelik hareketler, Allah tarafından yasaklanmıştır. Ayrıca, meskenlerin masuniyeti söz konusudur. Bunun dokunulmazlığını ihlâl, ayrı bir suç oluşturur. Ancak içerde işlenen yasak hareketlerin ses ve emarelerinin dışarıya taşması halinde konut dokunulmazlığı ortadan kalkar ⁴⁶⁶. Meselâ, evinde içki içen kimsenin attığı sarhoş naraları dışarıya taşıduğunda onun meskenine girilir ve gerekli işlem yapılır. Yine şarap, eroin, esrar gibi münker maddelerin, dışardan belli olmayacak şekilde etek altlarında saklanmaları halinde de müdahale edilemez. Ancak dışarıdan belli olduğu veya adil iki şahid, münkeri ihbar etmesi halinde ev, üst ve başta arama yapılır; bulunan münkerler müsadere olunur ve böyle bir durumda mesken masuniyetinden de sözedilemez⁴⁶⁷. Zira delilleri belli olan şey gizli sayılmaz. Bir şeyin açığa çıkması, görme, duyma, koklama ve dokunma ile anlaşılır. Maksat, bilmek ve bilgi edinmektir. Kişinin bilgi edindiği kaynaklardan biri de beş duyudur. Demek oluyor ki onların bildirdiği de bilgidir⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Gazâlî, a.g.e., II., 244.

⁴⁶⁷ Gazâlî, a.g.e., II, 248 vd.

⁴⁶⁸ Gazâlî, a.g.e., II, 245.

Bu bilgi bize, elbise altında gizlenen şişenin şarap şişesi olduğunu bildiriyorsa, ona müdahale etmek gerekir. Ancak dışa aksetmiş bir emare yoksa, "Aç bakayım içinde ne vardır?" demeye kimsenin hakkı yoktur.

Görülüyorki Gazâlî, hayatın gizliliğine çok büyük önem vermektedir. Özel hayatın dokunulmazlığını savunmakta, kapalı meskenlerde işlenen münker fiillere, müdahale edilmemesini öngörmektedir. Bu müsamaha, o fiilin aleniyet kasbedeceği ana kadar devam eder. Hatta muhtesib, o fiili ortaya çıkarmanın yollarını dahi aramamalıdır. Emareler, kendiliğinden ortaya çıkarsa müdahale, hakkı doğar ⁴⁶⁹. Tüm bunlar O'nun, özel hayatın gizliliğine verdiği değeri göstermesi bakımından, her türlü takdirin üstündedir.

4- Bir fiilin münker olduğu, ictihada mahal olmadan bilinmelidir; yani sarih olmalıdır.

Daha önce de ifade edildiği gibi, ictihadî meselelerde hisbe yoktur. Meselâ, imam Şafî'nin ictihadına göre, kasden besmeleyi terkle kesilen hayvanın eti yenir. Keza keler ve sırtlanın eti helaldir; bunlaryemekte bir mahzur yoktur ⁴⁷⁰. İmam Azam ise, Şafî'nin görüşünün tam aksini savunarak, kasden besmelenin terk edilmesiyle kesilen hayvanın, sırtlan ve kelerin etlerinin yenmeyeceğini, haram olduğunu söyler. Bu bakımdan keler eti yiyen bir şafîyi hanefi bir muhtesip, menedemez. Ancak şafî bir muhtesib, hurma suyu içen bir şafîyi men edebilir. Zira Şafî ictihadında hurma suyu haram sayılmıştır. Yine bir şafî, velisinin izni olmadan evlenen bir kadınla münasebette bulunan bir başka şafî erkeğini men edebilir. Ama Hanefi mezhebine mensup olan biri hakkında aynı şeyi yapamaz. Bu misalleri çoğaltmak mümkündür. Ancak biz bu kadarıyla iktifa edeceğiz ⁴⁷¹.

⁴⁶⁹ Gazâlî, İhya, II, 245.

⁴⁷⁰ Gazâlî, a.g.e., II, 245.

⁴⁷¹ Gazâlî, İhya, II, 245 vd.

D- HİSBENİN TATBİK EDİLDİĞİ KİMSELER (muhtesebun aleyh):

Hisbenin konusu insandır. Hakkında hisbe tatbik edilen insanın mükellef olması şart değildir⁴⁷². Yani içki içen bir çocuğun, zina yapan bir delinin hareketlerine mani olmak gerekir. Keza, tarım alanlarına hayvanlar tarafından verilen zararları önlemek ve hayvanı oradan çıkarmak da bir hisbedir. Her ne kadar, görünürde men edilen hayvan ise de, korunan hak insan hakkıdır⁴⁷³.

İkaz edenin malına, sıhhatına ve mevkiine zarar gelmemek şartıyla görev yerine getirilmelidir. Münker olan bir durumla karşılaşmanın ona mani olmaması doğru değildir. Ancak, kendisini feda edecek bir tarzda müdahale etmesi gerekmez. Aynı şekilde başkasına ait fazlaca bir zararı gidermek için, muhtesibin az bir zarara maruz kalması istenemez. Bu, tamamen ictimai bir görev olup, münasip ve müsait hallerde ifa olunur⁴⁷⁴.

Özetlemek gerekirse, hisbe insan tarafındaan irtikab edilen kötü fiilleri engellemek ve hayvanların verdiği zararları, bertaraf etmek için yapılır.

E- İHTİSAB:

Cemiyet hayatında önemli bir mevki olan ihtisabın kendi içinde bir takım dereceleri vardır. Bunlar: Tasarruf, târif, va'zu nasihat, unı ve sebb, münkeri el ile tağyir, dayak ile korkutmak, dövmek, silah kullanmak, yardımcı ve asker toplamaktır. Şimdi bu dereceleri sırasıyla görelim:

1- Tasarruf:

Münker olan şeyi araştırıp öğrenmeye matuf davranışlardır. İslâm hukukunda bunun adına *tecessüs* de denir. Tecessüs, hoş karşılanmayan bir davranıştır. Bu bakımdan bir kimsenin kapısını din-

⁴⁷² Gazâli, a.g.e., II, 246.

⁴⁷³ Gazâli, a.g.e., II, 247.

⁴⁷⁴ Gazâli, a.g.e., II, 247.

lemek, üstünü ve çantasını aramak yasaklanmıştır 475.

2- Tarif (öğretme):

İyiliği ve yumuşaklığı, bilmeyene öğretmektir. Zira insan çoğu kez münkeri bilmeyerek yapar. Meselâ, tadili erkanla namaz kılmayanların bu davranışları cehaletlerinden kaynaklanır. Bunu, münasib bir lisanla, dini bilmeyenlere anlatmak gerekir. (Fakat gerçek olan, dini meselelerde, hiç kimsenin cehaletini kabul etmesi, herkesin dini meseleyi en iyi bildiğini iddia etmesidir.) Tabiatı gereği insan, mahrem yerlerinden çok, cehaletini örtmeye çalışır. Durum ferdi plânda böyle olduğu gibi ictimai plânda da böyledir. Meselâ, toplum vücudu çirkin, olan bir kimseyi, bu çirkinliğinden dolayı hiç bir zaman kötülemez. Ama cahilin cehaletini genelde hoş karşılamazlar. Bunun da sebebi, fiziki çirkinlik gayri ihtiyarî ise de, bilgisizliğe razı olmak bir manada kişinin ihtiyarî dahilindedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Gazâlî'ye göre bilgisizlik, kişinin kendi iradesiyle kurtulabileceği bir eksiklikdir. Her ne kadar, cahilin bilgisizliğini açığa çıkarmak, onun tepkisini celbedecek ise de, herşeye rağmen bilgisizliğin izalesi, onu sevindirecektir.

Bundan dolayı cahil olan kimseye, uygun bir lisanla, cehaletin tehlikelerini ikna edeci bir tarzda izah etmeli, onun ilim ve irfanı artırılmalıdır 476.

3- Va'z ve nasihat:

Bu görev, bilerek herhangi bir kötülüğü işleyen ve münker olduğunu bildikten sonra da ona devam eden kimseye karşı yapılır. Yaptıkları işlerin kötülüğü bu gibi kimselere anlatılmalı ve kendileri Allah'ın azabıyla korkutulmalıdır. Şurası da unutulmamalıdır ki, irşadın etkili olabilmesi, her şeyden önce vaizin, söylediklerini kendisinin de tatbik etmesiyle mümkündür 477.

475 Gazâlî, â.g.e., II, 248; Laoust, Henri, La Politique de Gazâlî, s. 130.

476 Gazâlî, İhya, II, 248; Laoust, Henri, La Politique de Gazâlî, s. 128.

477 Gazâlî, İhya, II, 249.

4- Unf ve sebb (haşinlik ve küfürbazlık):

Bu, söz ile haşin davranmak, tahkir etmek ve rencide eder şekilde ağır konuşmak demektir. Yumuşak ve tatlı dilin fayda vermemesi durumunda bu derecedeki usul tatbik edilebilir. Bununla Hz. İbrahim (A.S.)'in "*Size ve Allah'tan başka taptıklarınıza yuh olsun, yazıklar olsun! Hiç akıl erdiremeyeceksiniz.*"⁴⁷⁸ buyurduğu şekli kastedilmiştir. Gazâlî'ye göre sert konuşmaktan maksat sövüp saymak olmadığı gibi, yalan söylemek de değildir.

Yine, bu derecedeki hisbe görevi yerine getirilirken de işe tatlı dille başlanmalı, bu usul, faydalı olmadığı takdirde ise, sert bir yol seçilmelidir. Sert konuşmalar da sonuç vermezse ona karşı kızgınlığını göstermekle yetinmelidir⁴⁷⁹.

5- Münkeri el ile değiştirmek:

Bu görev, içkiyi dökmek, cünüp adamı mescidden çıkarmak gasbedilen malı zilyedinden almak gibi şekillerde tezahhür eder. Bu derecedeki hisbenin tatbiki için de, öncelikle daha önce belirttiğimiz usullerin muhataba arz edilmesi gerekir. Daha kolay yollarla gayrimeşru bir tavrı ortadan kaldırma imkânı varken kırıp dökme ile işe başlamak doğru değildir⁴⁸⁰.

6- Korkutmak:

Münkeri işleyen kimseyi, o işten men edecek, korkutacak sözler sarfetmektir. Meselâ., "*Bu işi terk et, yoksa kafanı kırar, kelleni uçururum.*" yahut "*Emir veririm sana şöyle şöyle eziyetler yaptırırım.*" gibi sözler söylemek gerekir. Fakat münkeri işleyen muhatabı, korkutmak niyetiyle dahi olsa "*Evini yağma ederim, çoluk çocuğunu esir alırım.*" şeklinde tehditte bulunmak doğru değildir⁴⁸¹.

7- İhtisab derecelerinden bir diğeri de, silah kullanmaksızın, mün-

⁴⁷⁸ Enbiya, Âyet: 67.

⁴⁷⁹ Gazâlî, a.g.e., II, 249 vd.

⁴⁸⁰ Gazâlî, İhya, II., 250.

⁴⁸¹ Gazâlî, a.g.e., II, 251.

keri işleyeni dövmektir. Yasak fiil irtikâbını önleyecek derecede failini dövmek caizdir. Kötülük önlendiği takdirde dövmeye son verilmelidir. Dövme karşısında muhatabın tavırları, silah kullanmayı gerekli kılacak olursa korkutma ve yaralama maksadıyla silah dahi kullanabilir. Ancak hayati tehlike söz konusu olan yerlere ateş edilemez.

8- Kötülüğü önlemek için silahlı kuvvete ihtiyaç duyma:

Bu halde münkeri işleyenlerin, taraftarlarını toplayarak, muhtesibe karşı savaş vaziyeti almaları durumunda, ona aynıyla mukabelede bulunmak gerekir. Yani silahlı mücadelede bulunmak, kaçınılmaz hale gelir. Bu mücadeleye girişmekte, Gazâlî'ye göre valinin iznine ihtiyaç yoktur. Zira fertlerin kâfirlerle çarpışması, onları öldürmesi nasıl meşru ise; muhtesible savaşa kalkışan fasıkı öldürmek de caizdir.

Ancak emr-i bi'l-ma'rûf'un bu dereceye varması çok nadirdir. Kötülüğü önleyebilen herkes, ister eli, ister silahı ve isterse yardımcılarıyla olsun ona mani olmalıdır⁴⁸².

Görüldüğü gibi Gazâlî, diğer hususlarda olduğu gibi, bu hususta da tedrici bir usul benimsemiştir. Yapılacak olan ikaz ve irşadda muhatabın haysiyet ve şerefi hesaba katılmış, ona göre davranılmıştır. İşe, kötünün kötülüğünü, iyinin de iyiliğini öğretmekle başlamak gerektiğini belirten Gazâlî, nasihatın ve kızgın davranışın fayda vermediği durumlarda fiili müdahaleyi uygun görmüştür. Kötülüğün izalesinde, karşı tarafın (kötülüğü işleyenin), fiili mukavemetine maruz kalan muhtesibin, korkutma ve yaralama kasdıyla silah kullanabileceğini de kabul etmektedir. Bu da, onun sisteminin esas itibarıyla, iyilik ve nasihata dayandığını, zecri tedbirlerin ise başvurulacak son çare olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁸² Gazâlî, İhya, II, 251.

*Bu gün dilencilik hareketiyle mücadele 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 17. maddesi gereğince, belediyelere görev olarak verilmiştir.

SONUÇ

Fıkıh, kelâm, felsefe, mantık, cedel ve tasavvuf vb. ilimlerini Nizamiye medreselerinin verdiği feyziyle elde eden Gazâlî, adeta her olayın iç yüzünü inceleme, künhüne vakıf olma ve gerçekleri, ortaya koyma fitratına sahiptir. Mezkur ilimlerle kazandığı ilmi şahsiyet O'na her türlü siyasî, dinî ve ictimai akımlarla mücadele etme cesaret ve güvenini vermiştir.

Yeri geldikçe müteaddid defalar belirtildiği üzere, fikir ve düşünceleri hem yaşadığı asra ve hem de geleceğe etkili olan Gazâlî'yi, sahip olduğu şöhrete ulaştıran iki önemli yönü vardır. Bunlardan birisi, çok değişik görüşlerin, sert ve katı münakaşaların cereyan ettiği hür bir islâmî vasatta neşvü nema bulması, bir diğeri de, yaratılışındaki engin tefekkür gücü ile, basit ve batıl duygulardan kurtulma melekesidir.

Hakikâtleri her halûkâr da kimseye boyun eğmeden ve çekinmeden dile getiren Gazâlî, din, felsefe, siyâset, ahlâk ve psikoloji alanlarında en mükemmel sistemleri kabili tatbik hale getirdiği gibi, bu alanlarda ayrıca pek çok söz sahibi alimlerde yetiştirmiştir. İlâhiyat, hukuk ve ahlâk ilimlerini birbirinden ayrılmayan hususlar olarak ele alan Gazâlî, Şâfiî ve Eş'ari Mezheplerini tercih noktasında tutmuş ve bu zeminde Tasavvufi ilimleri geliştirmiştir.

Siyasî olayların değerlendirilmesinde Gazâlî'nin takip ettiği ölçü,

dindir. Zira, O'na göre siyâsi bir düzen, ancak fakihlerin ilmî ve ruhî bir hürriyet içerisinde dinî ilimleri insanlara öğretmeleriyle mümkündür. Devletin idamesi, ahlâkî ve insanî faziletlerin devamına bağlıdır. Bu devam ise, ancak dinle sağlanabilir. Devletin gayesi Allah'ın emirlerini yaşatmak suretiyle tebaasının mutluluğunu temin etmektir. Devletin dünyaya matuf gayesi, insanların gelecekteki hayatlarını temin edebilecekleri barış ve huzur vasatını sağlamak ve ayrıca onların, Allah'ı tanımalarına, O'na kulluk etmelerine zemin hazırlamaktır. Daha açık bir ifade ile, Gazâlî'ye göre devletin vazifesi, insanların huzur ve mutluluğunu hazırlamak için, sadece dinî hükümlerin tatbikiyle yetinmeyip, aynı zamanda, toplumdaki dinî bilgi seviyesinin yükseltilmesi istikâmetinde gayret göstermektir.

Bu çalışmamızda gördük ki Gazâlî'ye göre siyaset, hiç bir zaman dinî ilimlerden varestesiz kalmaz. Çünkü yegâne kanun koyucu, Allah'tır. Bu kanunların tebliğ ve tefsircisi ise Peygamber'dir. Hâdiselerin sınırsız, nassların ise sınırlı olduğu bir dünyada Gazâlî, ictihada da önemli bir yer vermektedir.

Din ve toplumdan uzak kalınarak insan, tek başına ne maddî ne de manevî saadeti temin edebilir. Aslında, O'na göre siyâsetin esas gaye ve hedefi, fert-toplum ilişkisini sağlamanın yanında uhrevî saadeti de temin etmektir. Bir anlamda da Gazâlî'ye göre siyâset dinî hükümlerin bilinmesi ve bu hükümleri sık sık değişen hayat şartlarına tatbik etme sanatıdır.

Gazâlî'ye göre, her toplumun başında bir devlet başkanının bulunması hem ferdî ve hem de ictimâî bakımdan bir zorunluluktur. Din ve dünya işlerinin düzeninin ancak devlet başkanının varlığı ile mümkün olacağını, dinin bir üs, sultanın ise o üssün bekçisi olduğunu belirtir. Her türlü meşruiyetin kaynağı olan devlet başkanının varlığı zarurî olduğu gibi, tekliği de zarurîdir. O günün şartlarında Bağdat'taki halife ile, Selçuklu sultanı görünürde ayrı ayrı iselerde, ifâ ettikleri görev bakımından birbirlerini tamamlayan, aralarında birlik ve hatta ayniyet vardır.

Burada dikkatimizi çeken en önemli husus, devlet reisliğinin

Kureyşlilere mahsus olmadığına dair önemli bir esnekliğin onun tarafından getirilmiş olmasıdır. Gazâlî'ye göre, güç ve kuvvetin ortadan kalkması, ona bağlı olan başkanlık görevini de ortadan kaldırır. Dolayısıyla bu görevi bir kabiliye münhasır kılmak doğru değildir. Hatta Selçuklu sultanlığının meşruiyetini kabul ve Türk milletini övme sadedinde: "Yiğitlik, kahramanlık ve yüksek karakter anlamına gelen *NECDE* sıfatına sahip olan, Selçuklu Sultanları, İslâm hilâfetinin bekâsını temin etmiş, genel manada bütün Türkler, hem kendilerinin ve hem de İslâm'ın, düşmanı olan devletlere son vermişlerdir." demektedir.

Gazâlî'ye göre devlet başkanının tayini nassla değil, seçim veya veliahtlık yoluyla olmalıdır. Devlet başkanının seçimle belirlenmesi halinde, onun için kullanılacak reylerin sayısından çok, oyları kullananların sosyal ve siyâsi ağırlıkları önemlidir. Keza devlet başkanlığına aday olan kişinin gücü, almış olduğu oyların çokluğu ile değil, tebeası üzerindeki idarî otoritesi ile orantılıdır. Bu otoriteyi temin eden her sayı (bir veya birkaç olabilir), bu seçime meşruiyet kazandırır.

Gazâlî'nin tasavvur ettiği devlet başkanının manevî vasıfları maddî vasıflarına göre daha ağırlıklıdır. Meselâ, ilim, adâlet, şecaat, cesaret, tevazu, vera' ve takva gibi özelliklerin onda bulunmasını ısrarla belirtir. Bu vasıfların oluşabilmesi için de alim, fakih ve mutasavvıflardan meydana gelen bir istişare heyetinin tavsiyelerinden başka, geçmiş alimlerin ve idarecilerin nasihat ve tecrübelerinden de ayrıca istifade edilmesini, idarî vesiyâsî tarihin çok iyi bilinmesini zaruri görür.

Gazâlî, usulüne uygun olarak seçilen devlet başkanına, maddî ve manevî bir takım sorumluluklar tahmil etmektir. Meselâ, devlet başkanı, halkın rızasını, Hakk'ın rızasına hiç bir şekilde tercih etmemelidir. Yani, halkın sevgisini kazanma pahasına temel kanunlardan taviz vermemelidir. Ülkede kanun hakimiyetini sağlamak, ihlâl edenlere hak ettikleri cezayı vermek, kamu düzenini ihlâl eden, -adam öldürme, zina, hırsızlık- gibi suçları re'sen takip etmek, fitnenin zuhuru halinde, silaha başvurmadan öncelikle onu mutedil bir

şekilde halletmenin yollarını araştırmak, halkın geçiminiteminedecek iş imkânlarını sağlamak, devlet aleyhine işlenen cürümlerde, suçlular hakkında gerekli adli ve idari takibatın hakkıyla yapılabilmesi için, lüzumu halinde sansür uygulamak gibi. Bu yetki ve sorumlulukları yanında Gazâlî, ortaya koyduğu devlet felsefesinde, icabı halinde devlet başkanının görevinden azlini ve onu gerektiren şartları da düşünmüştür. O'na göre, adaletten uzaklaşan devlet başkanını görevden alma teşebbüsü imkân dahilinde görüyorsa, onun bu makamdan uzaklaştırılması gerekir. Ama karışıklık çıkacak ve başarısızlık söz konusu olacaksa uygun bir zaman beklenmelidir. Gazâlî, serdettiği görüşlerini bir nazariye olarak ortaya atmakla kalmamış, hayatı boyunca emir, sultan ve halifelerin meşru olmayan davranışlarına mani olmak için de nasihatlerde bulunmuştur. Gerektiğinde Kitab ve Sünnet'ten hükümler getirerek onları ikâz etmiştir.

Gazâlî siyâsetinde, gerek devlet içi ve gerekse devletler arası ilişkilerde barışa büyük bir önem verilmektedir. Toplum içindeki huzursuzluklar mümkün mertebe kuvvete başvurulmadan halledilmelidir. Devletleri yıkıp, ülkeleri harabeden savaşı, bir felâket olarak niteleyen Gazâlî, lüzumu halinde devlet başkanının her an savaşa hazır olmasını gerekli görür. Bu sebeple sınır bölgelerine düşmanın azmini kırıcı, hasmane tavırlarından caydırıcı askerî birliklerin gönderilmesini tavsiye eder.

Çalışmamızda gördük ki Gazâlî'de cihad, insan hayatına son vermeyi gaye edinen bir eylem değil, insanlığın saadet ve kemâlini temine yönelik bir harekettir. Zira O, hayatın mukaddes olduğunu, taziren ölüm cezası verilemeyeceğini, ölüm cezasının kat'i nasslarda belirtilen hallerde uygulanabileceğini işaret etmektedir. İşaret edilen bu nokta, çağımız adli sisteminde, meşruiyeti konusundaki tartışmaların hâla sürdüğü, sanığa dayak atma meselesini Gazâlî hiç tavsib etmemekte, bunun adli bir hata olacağını beyan etmektedir. Problemlerin zuhuru halinde, sulh yolları tamamen araştırılmalı, müsbet bir sonuç elde edilemediği takdirde savaşa ancak o zaman

gidilmelidir.

Savaşın zaferle sonuçlanması halinde hakkâniyet kurallarına uygun olarak hareket edilmeli, esirlere, gayri müslim tebaaya zulm edilmemelidir. Müslüman olmayanlar medenî hukukta kendi dinlerine, amme hukukuna ilişkin konularda ise islâm hukukuna göre muameleye tabi tutulmalıdırlar.

Adil bir vergi politikası öngören Gazâlî, idarecilerin devlet gelirlerini meşru kaynaklardan elde etmelerini, meşru harcama ve yatırımlarda bulunmalarını, keyfi vergilendirmelerden kaçınmalarını tavsiye etmektedir. Hiç bir şekilde, vergi ödemeye gücü olmayandan, zengin iken fakir düşenden, ticarî zararlara müncer olandan, sosyal ve tabii afetlere maruz kalandan vergi alınmamasını ayrıca beyan etmektedir.

Gazâlî, tasavvur ettiği müreffeh toplumda, sadece idarecilere değil aynı zamanda idare edilenlere de bir takım sorumluluklar yüklemektedir. Bu sorumlulukların başında " *Emr-i bi'l-Mâruf nehy-i ani'l-münker*" prensibi gelir. Bu prensip icabı olarak, kötü davranışların çirkinliği iyi davranışlarında güzelliği yaygın biçimde anlatılmalıdır. İkaz ve irşad görevi esnasında, fertler, birbirlerinin gönüllerini rencide edici tavır ve hareketlerden kaçınmalı, karşılıklı olarak haysiyet ve şereflerinin kırılmaması için azamî dikkati göstermelidirler. Bu prensibin icabıdır diye, özel hayatın dokunulmazlığına, kapalı yerlerde işlenen cürmün aleniyet kesbetmesine tevessül edilmemelidir.

Kamu düzenininin sağlanmasında amme ve belediye hizmetlerinin ifasını halkın tümüne teşmil eden Gazâlî, huzur ve emniyetin temininde ictimâî bir sorumluluk getirmiştir. Gerek olayları ve gerekse çarelerini toplumdan müstakil düşünmemiş, suçu da suçluyu da ve onları islâh edeni de cemiyetin içinde mütalaa etmiştir.

Gazâlî'nin siyâsi toplumu kuvvetli bir şekilde hiyerarşize edilmiş, zirvede Halife-sultan ikilisi "*emir*" tabiri altında düşünülmüş; emirlik makamının ardından kendini dinî ilimlere vakfetmiş olan (muhaddisler,

mutasavvıflar, akaid alimleri, vaizler, kadılar ve fakihler) alimler gelmektedir. Toplumun zorunlu organları olarak da ordu, tüccar, esnaf ve sanatkârlar ile çiftçiler sayılmıştır. Çalışmanın tamamından ve özellikle sonuç kısmından anlaşılacağı üzere; Gazâlî'nin, gerek ferdî ve gerekse ictimâî zeminde idealize etmeye çalıştığı siyâsî toplum, öyle sanıyoruz ki, her medenî insanın özlediği bir siyâsî toplumdur. Maddî ve manevî cephesiyle insan unsurunu esas alan bu siyâsî toplumda, kimsenin kimse ile didişmediği, adâletin detaylarına kadar uygulandığı, tevazu, barış ve sevgi prensiplerinin hakim kılındığı esaslar gaye edinilmiştir. Ne dereceye kadar uygulanıp uygulanmadığı bir yana; günümüzde dahi, müslim-gayri müslim tüm siyâsî mahfillerde idealezi edilmek istenen siyâsî toplumun, Gazâlî toplumundan farklı olmadığı kanaatindeyiz.

RESUME

Cette étude où l'on a abordé la philosophie d'Etat de Gazâlî comprend une introduction et deux chapitres.

Dans "Introduction", on a essayé de traiter la vie de Gazâlî, sa personnalité et son milieu scientifique.

Dans le premier chapitre, en étudiant généralement la notion d'Etat et les théories générales qui expriment l'origine de l'Etat, on est entré dans la philosophie d'Etat de Gazâlî. Après avoir montré les bases sur lesquelles sa politique s'est fondée, on a touché les relations entre les gouverneurs qui forment l'Etat et les gouvernés. D'autre part, on a traité, dans le même chapitre, la place de la religion dans la conception d'Etat de Gazâlî et on a considéré très brièvement les opinions de Gazâlî sur les Turcs.

Dans le deuxième chapitre intitulé "Les Institutions d'Etat selon Gazâlî", on a évalué, d'après les idées de Gazâlî, le chef d'Etat en tant qu'une institution, et les unités importantes qui composent l'Etat.

On a terminé notre étude avec une conclusion dans laquelle il ya des arguments récupérés tout au long de ce travail.

BİBLİYOGRAFYA

A- GAZÂLİ'NİN KENDİ ESERLERİ:

- 1- el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, el-'İktisâd fil İ'tikad, (İ.A. Çubukçu-H. Atay neşri), Ank. 1962.
- 2- el-Gazâlî, Fezâilü'l-Enâm min Resâ'ili Hüccetil İslâm el-Gazâlî, Tûnus 1972.
- 3- el-Gazâlî, Fezâihu'l-Bâtiniyye ('Mustashiri) (Abdurrahman el-Bedevî neşri), Kahire 1964.
- 4- el-Gâzâlî, İhya'u Ulûmi'd-Din, İst. 1895.
- 5- el-Gazâlî, Fâtihâtu'l-Ulûm, Mısır 1322.
- 6- el-Gazâlî, Kimyâ-i Saâdet, Trc. Faruk Meyan İst. 1975.
- 7- el-Gazâlî, Mizânu'l-Amel, Mısır, 1964.
- 8- el-Gazâlî, Surru'l-Alemin ve Keşfü mâ fi'd-Dâreyn (Mecmu'atür-resa'il el-İmamu'l-Gazâlî) Beyrût 1988.
- 9- el-Gazâlî, el-Mustasfa min İlmi'l-Usûl, Beyrût, 1324.
- 10- el-Gazâlî, Dâlaletten Hidâyete, Trc. Ahmet Suphi Furat, İst. 1978.
- 11- el-Gazâlî, el-Vecîz, İst. 1900.
- 12- el-Gazâlî, Nasihâtü'l-Mülûk, (Celâleddin Humayî neşri) Tahran 1351.
- 13- el-Gazâlî, el-Munkız mine'd-dalal (mecmu'atü'r-Resâ'il, 7) (Ahmed Şemseddin neşri) Beyrût 1988.

B- GAZÂLİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÖZEL ARAŞTIRMALAR:

- 1- Çubukçu, İbrahim Agah, Gazâlî ve Şüphecilik Ank. 1989.
- 2- Çubukçu, İbrahim Agah, Gazâlî ve Siyaset, Ankara İlahiyat Fak. Dergisi, IX. Cilt, Ank. 1962.
- 3- Çubukçu, İbrahim Agah, Türk-İslâm Kültürü Üzerine Araştırmalar, Ank. 1987.
- 4- Dünya, Süleyman, Mukaddimetü Mizâni'l-'Amel, Mısır 1964.
- 5- el- Kardavî, Yusuf, el-İmamü'l Gazâlî Beyne Medhiyye ve Nakdiyye, Kahire, 1988.
- 6- Laoust, Henri, Sociologie Musulmane, Annuaire du Collège de France 68e année, Paris, 1968.
- 7- Laoust, Henri, La Politique de Gazâlî, Paris, 1970.
- 8- Mübarek, Zeki, el-A'hlak Inde'l-Gazâlî, Kahire, ts.
- 9- Numani, Allâme Şibli, Bütün Cepheleriyle Gazâlî, Trc. Yusuf Karaca, İst. 1972.
- 10- Orman, Sabri, Gazâlî'nin İktisad Felsefesi, İst. 1984.
- 11- Şirvanî, Harun Han, Gazâlî'ye Göre Nazarî ve Tatbiki Siyaset, Trc. Hüseyin Gazi Yurdaydın, İlahiyat Fak. Dergisi Sy. III, IV, Ank. 1957.
- 12- Şirvanî, Harun Han, İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare, Trc. Kemal Kuşçu Ank. ts.
- 13- Şahin, Hasan, Gazâlî ve Tasavvuf, Gazâlî Kongresi, Kayseri, 1988.
- 14- Wensinck, A.J., La pensée de Ghazzalî Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris, 1940.
- 15- Yaltkaya, Mehmed Şerâfeddin, Sencer ve Gazzalî, Daru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası I, Ank. 1925.
- 16- ez-Zebidî, Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hüseyinî, İ'thâfu's-Sadeti'l-Muttekin bi şerh-i Esrâr-ı İhya-i 'Ulûmi'd-Din, Mısır, 1311.

C- MÜRACAAT EDİLEN DİĞER ESERLER:

- 1- Akbay, Muvaffak, Devletin Menşeiini İctimai Mukaveleye İstinadettiren Nazariyeler, (Ankara Huk. Fak. Der.) Ank. 1945.
- 2- Aristoteles, Politika, Trc. Metin Tuncay, İst. 1983.
- 3- Aydın, Abdullah, Amellerde İlahî Terazi, İst. 1971.
- 4- el-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Beyrût, 1351.
- 5- el-Buharî, Sahihu'l-Buharî, İstanbul, (el-Amire, 1315 baskısından Ofset)
- 6- Başgil, Ali Fuat, Esas Teşkilât Hukuku İst. 1960.
- 7- el-Bağdâdî, Abdulkâhir, el-Fark beyne'l Fırak Kahire, 1948.
- 8- el-Bağdâdî, Abdulkahir, Usûlu'd-Din, İst., 1928.
- 9- Buharî, el-Camiu's-Sahih, İst., ts.
- 10- el-Bakıllânî, Kitabü't-Temhîd, Beyrut, 1957.
- 11- Bolay, Süleyman Hayri, Aristo Metafiziği ile Gazzalî Metafiziğinin Karşılaştırılması, Ank. 1976.
- 12- Çağıl Orhan Münir, İmmanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletlararası münasebetlerin Felsefî Esasları, İst. 1951.
- 13- Cürcanî, Seyyid Şerif, el-Mevakıf, ts.
- 14- Eflatun, Devlet, Trc. Sebahattin Eyuboğlu M. Ali Cımcoz, İst., 1962.
- 15- Ebu'l Fellah Abdu'l Hayy İbnu'l-İmad el-Hanbelî, Şezeratü'z-Zehab Fi'ahbarı men zeheb, Mısır, 1350
- 16- el-Enbarî, Kemalü'd-Dîn, ed-Da'i İlel-İslâm, (SeyyidHüseyn Bacoren neşri), Beyrût, 1988.
- 17- Farabî, Arau Ehli'l Medîneti'l-Fadıla Mısır, ts.
- 18- Girgin, Kemal, Çağdaş Politika ve Diplomasi, Akara, 1975.
- 19- el-Hassaf, Ahmed b. Ömer, Edebu'l-Kâdi, Bağdat, 1978.
- 20- el-Hudarî, Muhammed, Usûlu'l-Fıkıh, Mısır, 1969.
- 21- Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebîbekr, Vefeyatü'l A'yan, Kahire, 1948.
- 22- el-İsfehânî, İmadu'd-din Muhammed b. Muhammed b. Hamid,

Tarihu'd-Devleti'l Selçûkî, Beyrût, 1980.

- 23- İbnu'l E'sîr, İzzü'd-Dîn Alî, el-Kâmil fi't-Tarih, Kahire, ts.
- 24- İbn. Kesîr, el-Bidâye Ve'n-Nihâye, Mısır, 1351.
- 25- İbn. Nedim, el-Fihrist, Beyrût, 1978.
- 26- İbn. Haldun, Mukaddime, Trc. Zakir Kadiri Ugan, İst., 1970.
- 27- Kafesoğlu, İbrahim, Selçuklu Tarihi, İst., 1972.
- 28- Kafesoğlu, İbrahim, İslâm Ansiklopedisi, Selçuklular Maddesi.
- 29- Kavakçı, Yusuf Ziya, Hisbe Teşkilâtı, Ank., 1975.
- 30- Kubalı, Hüseyin Nail, Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, İst. 1959.
- 31- Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin, Beyrût, 1954.
- 32- Köprülü Mehmed Fuad, Türkiye Tarihi, İst., 1923.
- 33- Köymen, Mehmet Altan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ank., 1954.
- 34- el-Münavî Muhammed Abdurra'ûf, Feyzu'l-Kadir, Mısır, 1938.
- 35- Maverdî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habib, Ahkamu's-Sultaniyye, Mısır, 1966.
- 36- Müslim İbnu'l-Haccac, Sahihu Muslim, (M. Fuad Abdulbaki neşri), Mısır, 1956.
- 37- En-Nebhan, Muhammed Faruk, İslâm Anayasa ve İdare Hukuku'nun Genel Esasları, Trc. Servet Armağan, İst., 1980.
- 39- Nizâmü'l-Mülk, Siyasetname, Trc., Nurettin Bayburtlugil, İst., 1987.
- 40- Okandan, R. Galip, Devletin Menşeiini İctimai Mukaveleye İsnadettiren Muhtelif Görüşler, İst., 1943.
- 41- Okandan Recai Galip, Devletin Menşei, İst., 1945.
- 42- Özçelik, Selçuk, Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, İst., 1974.
- 43- Rousseau, J.J., Toplum Sözleşmesi, Trc., Vedat Günyol, İst., 1965.
- 44- Sâmi, Şemseddin, Kâmûsu'l-A'lam, İst., 1889.
- 45- es-Subkî, Tâcü'd-Dîn, Tabakâtü's-Şafi'iyye, Mısır, 1964.
- 46- Şafiî, Muhammed b. İdris, Kitâbu'l-U'mm bs. ts.
- 47- Şener, Abdulkadir, Kıyas İstihsan İstislah Ank. 1974.
- 48- Şehristânî, Ebû'l-Feth, el-Milel Ve'n-Nihal, Beyrût, 1975.

- 49- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Neylü'l-Evtâr, Mısır, 1961.
- 50- Şireveyh, Ebû Şuc'â, el-Firdevs, Beyrût, 1986.
- 51- et-Taftazânî, Şerhu'l-Makasid, Beyrût, 1989.
- 52- et-Taftazânî, Şerhu'l-Akâid, Trc., Süleyman Uludağ, İst., 1980.
- 53- et-Taftazânî, Şerhu'l-Akaid, İst., 1973.
- 54- Turan, Osman, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ank., 1965.
- 55- Tunaya, Tarık Zafer, Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku, İst., 1975.
- 56- Vecdî, Muhammed Ferid, Dairetü Mearifi'l Karni'l-Işrin, Beyrût, 1971.
- 57- Yazır, Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İst., 1979.
- 58- ez-Ziriklî, Hayreddin, el-A'lâm, Beyrût, 1969.